

LATVIJA
Pārskats
par tautas attīstību
2017/2018

**Sabiedriskā labuma
radīšana un kolektīvo
resursu nosargāšana
LATVIJĀ**

2017/2018

LATVIJA

Pārskats par tautas attīstību

**Sabiedriskā labuma
radīšana un
kolektīvo resursu
nosargāšana Latvijā**

Latvija. Pārskats par tautas attīstību 2017/2018. Sabiedriskā labuma radišana un kolektīvo resursu nosargāšana Latvijā.
Galv. red. Inta Mieriņa. Rīga: LU Sociālo un politisko pētījumu institūts, 2019, 164 lpp., il., tab., kartes.
ISBN 978-9934-18-435-2

Izdevuma teksta autortiesības nav aizsargātas. Šo tekstu gan pilnīgi, gan daļēji drīkst izmantot bez iepriekšējas atļaujas, tomēr obligāti ir jānorāda izmantotais avots.

Galvenā redaktore **Inta Mieriņa**
Projekta direktors **Visvaldis Valtenbergs**
Statistikē **Anita Švarckopfa**

Ievada autores: Inta Mieriņa, Agita Misāne

- 1. nodaļas autori:** Ivars Ījabs, Jurijs Ņikišins
- 2. nodaļas autori:** Inta Mieriņa, Ivars Austers, Arnis Sauka, Tālis Putniņš
- 3. nodaļas autori:** Sarmīte Rozentāle, Iveta Druva-Druvaskalne, Renārs Felcis, Elgars Felcis
- 4. nodaļas autori:** Visvaldis Valtenbergs, Līva Brice

Aptauju par Latvijas iedzīvotāju attieksmi, vērtībām un sabiedriskā labuma izpratni veica tirgus un sociālo pētījumu aģentūra "Latvijas Fakti".

Tautas attīstības pārskata projektam veiktās aptaujas tehnisko informācijas aprakstu sagatavojusi tirgus un sociālo pētījumu aģentūra "Latvijas Fakti". Aptaujas datu tabulas veidojis Jurijs Ņikišins, datu tabulas par Latvijas pamatfaktiem, tautas attīstības indeksu un statistiskajiem rādītājiem – Anita Švarckopfa.

Zinātniskie recenzenti:

Anita Stašulāne, *Dr. theol.*, profesore, Daugavpils Universitātes Humanitāro un sociālo zinātņu institūts
Aija Zobena, *Dr. sc. soc.*, profesore, Latvijas Universitātes Sociālo zinātņu fakultātes Sociālo un politisko pētījumu institūta direktore

Izdevums apstiprināts publicēšanai ar Latvijas Universitātes Sociālo zinātņu padomes 2019. gada 31. maija lēmumu Nr. 2.

Izdevuma latviešu valodas literārā redaktore Ruta Puriņa
Izdevuma angļu valodas redaktore Andra Damberga
Vāka dizainu veidojis Agris Dzilna, Baibas Lazdiņas adaptācija
Iekšlapu dizainu un maketu veidojusi Baiba Lazdiņa
Attēlu autorības *shutterstock.com*
Latvijas administratīvā iedalījuma kartes veidojis Andris Klepers

Par palīdzību aptaujas anketas sagatavošanā pārskata vajadzībām pateicamies Jurijam Ņikišinam un Renāram Felcim.

Par organizatorisku palīdzību pateicamies Ilzei Kāpostai un Anetei Skrastiņai.

ISBN 978-9934-18-435-2
<https://doi.org/10.22364/lvpta.2017.2018>

Ievadvārdi

Godātais lasītāj!

Latvijas valsts sekmīgai attīstībai ir nepieciešama stipra nacionālā zinātne. Zinātnieku pētījumi, jo īpaši sociālo zinātņu jomā, sniedz mums iespējas labāk apzināt problēmas un piedāvā iespējamus risinājumus, kas var sekmēt Latvijas izaugsmi.

Latvijas attīstības novērtējumā par nozīmīgu tradīciju kļuvuši Latvijas Universitātes zinātnieku regulāri gatavotie pārskati par tautas attīstību. Katrs pārskats ir sava veida recenzija par konkrētajā laika posmā paveikto – tas sniedz zinātniski pamatotu un izvērstu vērtējumu par attīstības tendencēm, aktualizējot atsevišķas jomas, kurām nepieciešams veltīt plašāku uzmanību.

Šajā pārskatā ietvertajos pētījumos kā centrālais atslēgas jēdziens iezīmējas sabiedrības kopējais labums. Pašiem sava neatkarīga valsts nozīmē katra pilsoņa pienākumu rūpēties par tās izaugsmi un atbildību par valsti kopumā. Un valsts turpmākai izaugsmei būtiski, lai katrs arvien biežāk ikdienā aizdomātos par sabiedrības kopējām vajadzībām.

Stipras un plaukstošas valsts pamats ir sabiedrība, kur kopējais labums ir nevis abstrakts lozungs, bet pavisam konkrēti katra pienākumi un atbildība un kur rūpes par kopējo labumu tiek sagaidītas no katra tās locekļa.

Mums visiem kopā ir jāiestājas par godprātīgu pienākumu pildīšanu un tiesisku rīcību, jo korupcija, ēnu ekonomika, aplokšņu algas un nodokļu nemaksāšana grauj valsti un nevienam nesniedz ilgtermiņa ieguvumus. Mēs kopīgi esam atbildīgi par atbalstu sociāli neaizsargātākajiem iedzīvotājiem Latvijas sabiedrībā, lai ikvienam būtu pieejama izglītība, veselības aprūpe un cilvēka cieņīgs sociālais nodrošinājums.

Satversme jau šobrīd paredz, ka ikviens rūpējas par sabiedrības kopējo labumu. Tomēr valstij, sabiedrībai un katram indivīdam atsevišķi vēl ir daudz darāmā, lai

Satversmē noteiktais iesakņotos ikdienas dzīvē. Esmu pārliecināts, ka aktuālajā pārskatā par tautas attīstību ietvertās atziņas rosinās lasītāju aizdomāties par sabiedrības kopēju labumu un iespējām to sekmēt.

Raimonds Vējonis

Latvijas Valsts prezidents
Raimonds Vējonis

Saturs

Ievadvārdi	3
Pamatfakti par Latviju, 2017	7
Ievads	8
<i>Inta Mieriņa, Agita Misāne</i>	9
<i>Inta Mieriņa</i> . Motivācija un šķēršļi sabiedriskā labuma radīšanai un nosargāšanai	13
1. nodaļa	
Iedzīvotāji un valsts	26
<i>Ivars Ījabs</i> . Valsts kā sabiedrisko un kopīgo labumu gādnieks: starp gaidām un realitāti	27
<i>Jurijs Ņikišins</i> . Individuālā un kolektīvā iesaiste kopienai un sabiedrībai aktuālo problēmu risināšanā	33
2. nodaļa	
Sabiedrība un sociālais labums	42
<i>Inta Mieriņa</i> . Sociālo faktoru ietekme uz ieguldījumu sabiedriskajā labumā	43
<i>Ivars Austers</i> . Viedokļu par nodokļu maksāšanu kognitīvie un identitātes aspekti	55
<i>Arnis Sauka, Tālis Putniņš</i> . Latvijas uzņēmēju nodokļu morāle	64
3. nodaļa	
Vide un kolektīvie resursi	78
<i>Sarmīte Rozentāle, Iveta Druva-Druvaskalne</i> . Lauku telpas dzīvotspēja	79
<i>Renārs Felcis, Elgars Felcis</i> . Iedzīvotāju attieksmes un uzvedība vides un ekoloģijas problēmu kontekstā	92
4. nodaļa	
Sociālās tehnoloģijas un sabiedriskais labums	102
<i>Visvaldis Valtenbergs, Līva Brice</i> . Kolektīvā pašorganizācija sociālo tīklu platformās	103
Pielikumi	112
Sabiedrības aptauja Tautas attīstības pārskata vajadzībām: tehniskā informācija	113
Datu tabulas	115
Tautas attīstības indekss un statistisko rādītāju tabulas	124
Literatūra	144

Attēlu, tabulu, saīsinājumu saraksts

Attēli

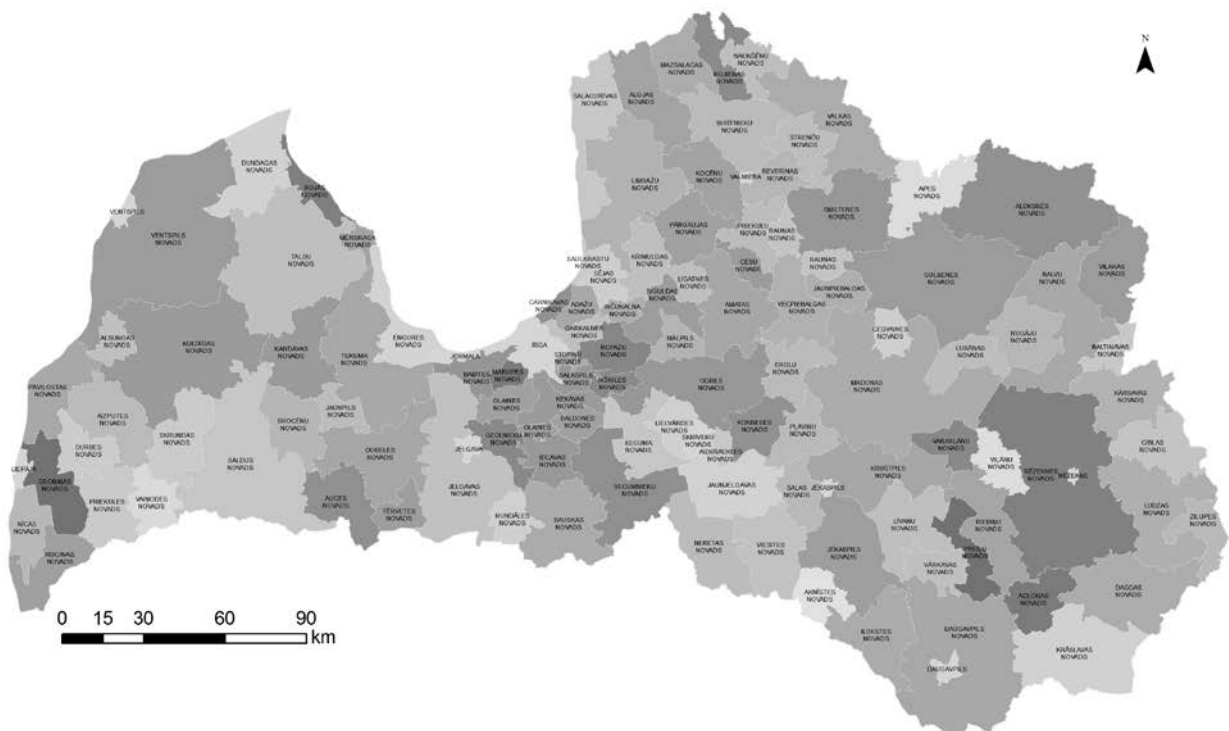
1.1. attēls.	Balsošana Saeimas un pašvaldību vēlēšanās: aptauju un CVK datu salīdzinājums	36
1.2. attēls.	Latvijas iedzīvotāju dalība dažādās iesaistes formās (respondentu īpatsvars, kas iesaistījās šajās darbībās pēdējā gada laikā vai agrāk)	37
1.3. attēls.	Latvijas iedzīvotāju iesaistes daudzveidība	37
2.1. attēls.	Krāpšanās ar nodokļiem (%)	47
2.2. attēls.	Krāpšanās ar nodokļiem Latvijā (%)	47
2.3. attēls.	Visu respondentu nodokļu maksāšanas iemesli: faktorus veidojošo apgalvojumu aritmētiskās vidējās vērtības piecu punktu skalā	56
2.4. attēls.	Visu respondentu nodokļu nemaksāšanas iemesli: faktorus veidojošo apgalvojumu aritmētiskās vidējās vērtības piecu punktu skalā	57
2.5. attēls.	Dzimumatšķirības izskaidrojumos par to, kāpēc jāmaksā nodokļi (vērtējumu aritmētiskās vidējās vērtības piecu punktu skalā, visos gadījumos atšķirības starp grupām statistiski nozīmīgas, $p < 0,000$)	57
2.6. attēls.	Atbilžu biežumu sadalījums, atbildot uz jautājumu par paša un ģimenes ieguvumiem vai zaudējumiem no ēnu ekonomikas	61
2.7. attēls.	Teorētiskais ietvars	65
2.8. attēls.	Nodokļu morāle: ir attaisnojami krāpties ar nodokļiem, ja rodas šāda iespēja (2016, 2017)	67
2.9. attēls.	Nodokļu morāle – tolerance pret izvairīšanos no nodokļu maksāšanas (2016)	68
2.10. attēls.	Atbildes uz apgalvojumu “kukuļošana ir pieļaujama rīcība” (2016)	68
2.11. attēls.	Apmierinātība ar Valsts ieņēmumu dienestu (2010–2017)	69
2.12. attēls.	Apmierinātība ar nodokļu politiku (2010–2017)	70
2.13. attēls.	Apmierinātība ar biznesa likumdošanas kvalitāti (2010–2017)	70
2.14. attēls.	Apmierinātība ar valdības atbalstu (2010–2017)	71
2.15. attēls.	Respondentu apmierinātība ar valdību Latvijā (%)	71
2.16. attēls.	Formālo un neformālo institūciju spēks Baltijas valstīs (2017)	72
2.17. attēls.	Piederības kopienai uztvere (2016)	73
2.18. attēls.	Atbildes uz apgalvojumu “Man ir svarīgi būt par savas kopienas locekli” (2016)	73
2.19. attēls.	Atklāšanas iespējamība un soda bargums, veicot ēnu ekonomikas darbības (iedzīvotāji)	75
2.20. attēls.	Iespējamība tikt pieķertam un soda bargums, iesaistoties ēnu ekonomikas darbībās	76
3.1. attēls.	Latvijas lauku iedzīvotāju skaita dinamika 1800.–2017. gadā (% no kopējā iedzīvotāju skaita)	80
3.2. attēls.	Latvijas lauku telpas vēsturiskās attīstības būtiskākie pagrieziena punkti	81
3.3. attēls.	Lauku viensētas ainavas raksturīgie elementi	82
3.4. attēls.	Dabas sniegto pakalpojumu izmantošanas biežums (%)	83
3.5. attēls.	Iedzīvotāju viedoklis par ĪADT veidošanas nepieciešamību Latvijā	84
3.6. attēls.	Viedās attīstības indekss Latvijas lauku teritoriju pašvaldībās	87
3.7. attēls.	Viedās attīstības indeksa pārvaldības dimensijas novērtējums Latvijas lauku teritoriju pašvaldībās	88
3.8. attēls.	Viedās attīstības indeksa iedzīvotāju dimensijas novērtējums Latvijas lauku teritoriju pašvaldībās	88
3.9. attēls.	Viedās attīstības indeksa resursu dimensijas novērtējums Latvijas lauku teritoriju pašvaldībās	89
3.10. attēls.	Viedās attīstības indeksa ekonomikas dimensijas novērtējums Latvijas lauku teritoriju pašvaldībās	90

3.11. attēls.	Lielais paātrinājums – sociālekonomisko un Zemes sistēmu tendences	93
3.12. attēls.	Planētas robežas – droša rīcības telpa cilvēcei	94
3.13. attēls.	Ekonomikas attīstība vides aizsardzībai (SUSTINNO, 2017; ISSP, 2012; ISSP, 2003)	96
3.14. attēls.	Ekonomiski-ekoloģiskās attieksmes 2017. gadā (SUSTINNO, 2017)	97
3.15. attēls.	Ekonomiski-ekoloģisko attieksmju indekss 2017. gadā (SUSTINNO, 2017)	98
3.16. attēls.	Gatavība ieguldīt laiku un naudu ekoloģiskiem mērķiem vecumgrupās (SUSTINNO, 2017)	98
3.17. attēls.	Ekoloģiski orientētu aktivitāšu biežums 2010. un 2017. gadā	100
4.1. attēls.	Sociālo tīklu platformu lietojums	107
4.2. attēls.	Sociālo tīklu platformu interešu grupas	108
4.3. attēls.	Iedzīvotāju informētība par iniciatīvām	110

Tabulas

01. tabula.	Teorētiskais modelis: sadarbību un ieguldījumu kopējā labumā noteicošie faktori	14
1.1. tabula.	Vai valdības uzdevums ir nodrošināt ikvienu ar darbu?	30
1.2. tabula.	Cik daudz naudas valdībai, jūsuprāt, būtu jātērē šādām jomām?	31
1.3. tabula.	Dažādi iesaistes veidi un tos ietekmējošie faktori: loģistikās regresijas rezultāti	39
2.1. tabula.	Videi draudzīga uzvedība (%)	48
2.2. tabula.	Politiskā līdzdalība (%)	49
2.3. tabula.	Brīvprātīgais darbs un ziedošana organizācijām (%)	49
2.4. tabula.	Etniskā piederības sajūta dažādās valstīs (%)	50
2.5. tabula.	Identifikācija ar valsti (%)	50
2.6. tabula.	Nacionālais šovinisms (%)	51
2.7. tabula.	Piesaiste vietējai kopienai (%)	52
2.8. tabula.	Ieguldījumu sabiedriskajā labumā ietekmējošie faktori: regresiju analīze	52
2.9. tabula.	Ieguldījumu sabiedriskajā labumā ietekmējošie faktori: regresiju analīze, kontrolējot uzticēšanos un citus emocionālos faktoros	53
2.10. tabula.	Nodokļu maksāšanas iemeslu faktoranalīzes rezultāti	56
2.11. tabula.	Nodokļu nemaksāšanas iemeslu faktoranalīzes rezultāti	56
2.12. tabula.	Nodokļu maksāšanas iemeslu faktoranalīzes rezultāti	62
2.13. tabula.	Nodokļu nemaksāšanas iemeslu faktoranalīzes rezultāti	62
2.14. tabula.	Eiropas barometra (EK 2014) apsekojuma rezultāti par atklāšanas iespējamību un soda bargumu (iedzīvotāji)	74
3.1. tabula.	Dominējošā dimensija saskaņā ar kvantitatīvā un kvalitatīvā novērtējuma rezultātiem	90
3.2. tabula.	Dažādos pētījumos iekļautie apgalvojumi par iedzīvotāju attieksmi vides un ekoloģijas jautājumos	95
4.1. tabula.	Vienādojošās un pastiprinošās tendences sociālo tīklu platformu lietotāju un nelietotāju attieksmē un uzvedībā	106

Pamatafakti par Latviju, 2017

Iedzīvotāji		Iedzīvotāju sadalījums starp pilsētām un laukiem, %	
Iedzīvotāju skaits, milj.	2,0	Laukos	31
Dabiskais pieaugums, %	-0,4	Pilsētās	69
Apdzīvojuma blīvums, cilv. uz km ²	30		
Iedzīvotāju dzimumsadalījums, %		Iedzīvotāju vecumstruktūra, % (gada sākumā)	
Vīrieši	46	0-14 gadi	15,8
Sievietes	54	Darbspējas vecumā (vīrieši 15-62 gadi, sievietes 15-61,5 gadi)	61,7
Nacionālais sastāvs, % (gada sākumā)		Vecāki par darbspējas vecumu	22,5
Latvieši	62	Vieta pēc tautas attīstības rādītājiem 41	
Krievi	25	<i>(Human Development Indices and Indicators 2018)</i>	
Baltkrievi	3	Tautas attīstības indekss	0,847
Ukraiņi	2	Pieaugušo lasītprasme, %	99,9
Poļi	2	Veselība	
Lietuvieši	1	Paredzamais mūža ilgums, gados	74,8
Citi	5	Vīrieši	69,8
Tautsaimniecība		Sievietes	79,6
Iekšzemes kopprodukts, milj. eiro	26 856,6	Zīdaiņu mirstība uz 1000 dzīvi dzimušo	4,2
Iekšzemes kopprodukts uz vienu iedzīvotāju 2010. gada salīdzināmajās cenās, eiro	11 758	Ārstu skaits uz 10 000 iedzīvotāju	34,6
Iekšzemes kopprodukts uz vienu iedzīvotāju pēc pirktspējas līmeņa	13 900	Vispārējās valdības sektora izdevumi pret iekšzemes kopproduktu, %	
Iekšzemes kopprodukta pieaugums, %	4,5	KOPĀ	37,3
Bezdarba līmenis, %	6,8	No tiem:	
Nodarbinātība pa tautsaimniecības nozarēm, %		aizsardzība	1,6
Lauksaimniecība	6,9	izglītība	5,5
Rūpniecība	23,3	veselība	3,8
Pakalpojumi	69,8	sociālā aizsardzība	12,0
Euro kurss pret 1 USD (2017. gada beigās) - 1,199		Teritorija, km² - 64 569	

Latvija

Pārskats par tautas attīstību, 2017/2018
Sabiedriskā labuma radīšana un kolektīvo resursu nosargāšana Latvijā

levads

Inta Mieriņa, Agita Misāne

Jebkuras sabiedrības efektīvas funkcionēšanas pamatā ir sabiedriskais labums un kopējie resursi, kuru radīšana un saglabāšana prasa kopīgu darbu un kopīgus centienus. **Mūsdienās nav iedomājama dzīve bez tīra gaisa un ūdens, sabiedriskās infrastruktūras (ceļiem, tiltiem, ielu apgaismojuma, parkiem), valsts aizsardzības un citiem labumiem, kurus kopīgiem spēkiem rada vai uztur sabiedrība, taču tieši šo labumu radīšana un saglabāšana ir viens no kritiskākajiem mūsu gadsimta izaicinājumiem.**

Intereses par sabiedrisko labumu pieaugumu akadēmiskās un politiskās aprindās ietekmējusi gan sociālo zinātņu teorētiskā attīstība, gan arī ekonomiskās, politiskās un sociālās izmaiņas pēdējo desmitgažu laikā, kā arī no šīm izmaiņām izrietošie sociālie apdraudējumi un to skaidrāka apzināšanās plašākā sabiedrībā. Šīs izmaiņas un ar tām saistītos sociālos izaicinājumus iespējams iedalīt vairākās kopās:

- Klimata pārmaiņas, fosilo resursu izsīkums, lauksaimniecībā izmantojamo zemju degradācija, vides piesārņojums, drošas pārtikas trūkums un ekosistēmas apdraudējums. Šīs ir globālas problēmas, kuru izpausmes ir lielākoties neatgriezeniskas un novedīs pie nopietnām sociālekonomiskām pārmaiņām, kas visvairāk ietekmēs tieši nabadzīgākās pasaules valstis un nabadzīgākos industriāli attīstīto valstu iedzīvotājus.
 - Nevienlīdzība, nevienmērīga ekonomiskā attīstība un apdzīvotība. Vairāk nekā puse pasaules iedzīvotāju patlaban dzīvo pilsētās, turklāt trešā daļa no šo pilsētu iedzīvotājiem dzīvo graustu rajonos. Dažādi pētījumi liecina, ka nelielai daļai pasaules iedzīvotāju pieder vairums pasaules bagātību (plašāk skat.: Swilling, 2011).
 - Pasaules ekonomiskās krīzes sekas un mācības, kas lika pārskatīt valdību lomu un atbildību taupības režīmu apstākļos, ko pieredzēja krīzes skartās valstis, un pārdomāt sabiedriskā labuma veidošanas un pārtērēšanas mehānismus (Benington & Hartley, 2009).
- Mūsdienu situācija ir īpaši sarežģīta arī tāpēc, ka visas minētās problēmas izpaužas kompleksi un nevienai no tām nav viena izolēta “tehniska” risinājuma. Valdības nevar tām pievērsties secīgi un pakāpeniski. “Dabas aizsardzība vispirms un nabadzības apkarošana pēc tam” (vai otrādi) nav šodienas risinājums. Šādu komplekso problēmu risinājumi prasa gan starpvalstu sadarbību, gan dažādu aģentu kopēju darbību vienas valsts ietvaros, kā arī pilnīgi jaunu publiskās pārvaldes ideoloģiju (Stewart, 2001).

Sabiedriskā labuma radīšanas un nosargāšanas būtiskākais priekšnosacījums ir iedzīvotāju izpratne par to, kas ir sabiedriskais vai kopīgais labums un kāda ir valsts un katra indivīda paša atbildība un loma šī labuma radīšanā un saglabāšanā. Kā norāda Hārvarda Universitātes

Kenedija sabiedrības pārvaldes augstskolas (angl. *Harvard Kennedy School*) profesors Marks Mūrs (Moore, 1995), pati sabiedrība izvēlas, ko tā atzīst par labumu, un tas nav identificējams ar patēriņa vērtību. Tas, ko Latvijas sabiedrība atzīst par vērtību, lielā mērā ir nācīgas pastāvēšanas jautājums, jo tam būtu jānosaka arī, kam tiek veltīta lielākā uzmanība un lielākie resursi.

Sabiedriskā labuma radīšanu ekoloģisko draudu kontekstā īpaši ietekmē objektīvās pretrunas, kas pastāv starp ekonomiku un tās dzinējspēkiem – ražošanas un tirgus attīstību, sociālo jomu, kuras mērķis ir labklājības nodrošināšana un vairošana, un nepieciešamību aizsargāt vidi (Swilling, 2011). Visas trīs jomas ir grūti attīstīt vienlaicīgi, īpaši īstermiņā. Līdz ar to ilgtspējai un trīs minēto jomu sinerģijai ir jāklūst par sabiedriskā labuma veidošanas pamatprincipu.

Ņemot vērā lielo valsts lomu sabiedriskā labuma radīšanā, lielu triecienu sabiedriskajam labumam var dot ekstrēma neoliberalisma ideoloģija, kur “sabiedriskais sektors” tiek pretstatīts “privātajam sektoram”, attīstot priekšstatu par valdību kā vienīgo tērētāju un privāto biznesu kā vienīgo ražotāju. 20. gadsimta 80. un 90. gadu neoliberalā virziena ekonomisti un politiķi uzskatīja, ka laba valdība ir maza valdība, katram pilsonim jāsaņem atbilstoši ieguldījumam valsts kopproduktā un brīvā tirgus likumi pašsaprotami visu sakārtos. Kā atbilde uz to tapa Hārvarda Universitātes Kenedija sabiedrības pārvaldes augstskolas profesora Marka Mūra grāmata *Creating Public Value: Strategic Management in Government* (Moore, 1995), cieši saistot sabiedriskā labuma radīšanu ar labas pārvaldības praksi un praktiskiem risinājumiem tās realizācijā. Mūrs norāda uz vairākiem aspektiem, kas liek raudzīties uz valdības lomu daudz plašāk nekā tikai efektīvas saimniekošanas un pakalpojumu nodrošināšanas kontekstā. Valdības potenciāli var būt arī sabiedriskā labuma radītājas un sabiedriskās telpas veidotājas. Mūrs arī uzsver, ka ierēdniecība un citi sabiedriskā sektora darbinieki var gādāt, lai tiktu izvēlēti iespējami labākie politikas instrumenti, kas kalpotu sabiedrības kopējā labuma vairošanā, turklāt viņi dara to sadarbībā ar citiem sociālajiem aģentiem – nevalstiskajām organizācijām, pētniekiem un privāto sektoru.

Polemika ar neoliberalā virziena ekonomistiem un jaunās publiskās pārvaldes adeptiem vairs nav tik aktuāla Rietumu demokrātijās, taču jāievēro, ka Latvijā minētais diskurss joprojām ir aktuāls. Gatavojoties 2018. gada Saeimas vēlēšanām, vairākas partijas savās programmās iekļāva neoliberalas pārvaldes samazinājuma idejas tādā vai citādā formā. Piemēram, partijas “Kustība Par!” manifest runāja par “slaidu publisko pārvaldi”, Jaunās konservatīvās partijas 4000 zīmju programma solīja dažu nodokļu samazināšanu un citu iesaldēšanu. 2017. gadā pieņemtais “Valsts pārvaldes reformas plāns 2020”

paredz 17 iestāžu reorganizāciju vai likvidāciju, samazinot ierēdņu skaitu par trim tūkstošiem. Šāda nostāja var atrast dzirdīgas ausis iedzīvotāju vidū. Kā izpētījis Mareks Niklass, *International Social Survey Programme* aptauju dati parāda, ka Latvijas iedzīvotāji sagaida, ka valdība paveiks ļoti daudz, kamēr valdības izmaksas un nodokļi tiks samazināti (Niklass, 2017). Pēc viņa ieskata, šāda attieksme visticamāk saistīta ar plaši izplatītu neizpratni par to, kā valsts pārvalde darbojas.

Atbilstoši Mūram (Moore, 1995) sabiedrisko labumu rada sabiedrības pārvalde sabiedrības interesēs, izmantojot tās rīcībā esošos instrumentus, tādus kā normatīvo aktu jaunrade, sabiedrisko pakalpojumu nodrošinājums un jebkādas citas aktivitātes, kuras sabiedrība atzīst par labām un ir gatava investēt šī labuma radīšanā. Vēlākā sabiedriskā labuma teoriju attīstība akcentēja, ka valdības un publiskā pārvalde kopumā nav vienīgie sabiedriskā labuma radītāji, kamēr sabiedrības locekļi nav sabiedrības pārvaldes klienti, kas izmanto tās piedāvātos pakalpojumus, par to maksājot noteiktu cenu. Ja mēs domātu, ka sabiedriskais labums ir sabiedrības īpašums, ko tā ir uzticējusi algotas sabiedrības pārvaldes apsaimniekošanai (izmantojot analogiju ar namīpašumu), tā būtu vienkāršota izpratne. Biežāk sabiedrisko labumu saprot daudz plašāk. Tipiskākie sabiedriskā labuma piemēri ir tīrs gaiss vai valsts aizsardzība. Tās ir lietas, par kurām nav konkurences (t. i., ja kāds to lieto, tas nesamazina iespējas to lietot arī citiem), un piekļuvi tām nevar ierobežot. Papildus iespējams runāt par kopējiem resursiem, kuriem nevar ierobežot piekļuvi, taču kuru lietošana ierobežo to pieejamību citiem (piem., ūdens vai zivju resursi), un t. s. klubu resursiem, kuriem var ierobežot piekļuvi, bet kuru lietošana nesamazina lietošanas iespējas citiem (piem., sabiedriskais transports). Tā kā tikai dažas lietas atbilst tradicionālajai sabiedriskā labuma definīcijai, plaši pieņemts, ka jebkas, kas ir domāts un sniedz labumu ikvienam sabiedrības loceklim, ir uzskatāms par sabiedrisko labumu (Olson, 1971).

Sabiedriskais labums ir jāveido un jāuztur mērķtiecīgi un apzināti trīs savstarpēji saistītu procesu ceļā. Pirmkārt, sabiedriskais labums ir jādefinē, otrkārt, tam nepieciešama "autorizējoša vide", un, treškārt, jāmobilizē pieejamie resursi un jāceļ sabiedriskā labuma veidošanā iesaistīto aģentu kapacitāte (Moore, 1995, 71).

Sabiedriskā labuma radīšanā kritiska loma ir savstarpējai uzticībai un sadarbībai starp

- dažādiem sabiedrības sektoriem – publiskās, privātās, brīvprātīgās organizācijas un neformālās sabiedrības kopienas;
- dažādiem pārvaldes līmeņiem – nacionālā valdība, pašvaldības, reģioni un pārnacionālās pārvaldības institūcijas;
- dažādiem pakalpojumu (veselības, drošības, izglītības u. c.) sniedzējiem un saņēmējiem;
- dažādu jomu profesionāļiem un ekspertiem;
- likumdevējiem, izpildvaru un pilsonisko sabiedrību u. c.

Tādējādi sabiedrības pārvaldība mūsdienās ir policensiska un vairākdimensionāla, sadarbojoties gan horizontāli, t. i., starpsektorāli, gan vertikāli, kad sabiedriskais labums veidojas visā publiskā labuma ķēdē – no likumdevēja līdz vienkāršu pakalpojumu sniedzējiem, un diagonāli, sasaistot aģentus, kas atrodas dažādās hierarhiskās pozīcijās (Benington & Moore, 2011, 15). Vajadzība pēc tik daudzveidīgas institūciju sadarbības rada nepieciešamību pēc jauna tipa sabiedrības vadības, kas šo sarežģīto uzdevumu īstenotu. Praksē tas nozīmē gan uz izpēti balstītu rīcībpolitiku, gan atsevišķu uzdevumu deleģēšanu nevalstiskajam sektoram, pakalpojumu iepirkšanu no nevalstiskā sektora un arī privātā sektora, plašāku pilsoniskās sabiedrības iesaistīšanu lēmumu pieņemšanā. Šāds modelis daudzviet tiek sekmīgi īstenots, t. sk. arī Latvijā. Nevalstiskās organizācijas veic sertifikāciju konkrētās profesijās – piemēram, medicīnas jomā ārstu sertifikāciju un kvalifikācijas atzīšanu nodrošina Latvijas Ārstu biedrība, vairākas reliģiskās organizācijas izsniedz valsts atzītas laulības apliecības u. tml. Nevalstiskās organizācijas arī nodrošina virkni sociālo pakalpojumu – ar imigrantu integrāciju nodarbojas biedrība "Patvērums "Drošā māja"", citus pakalpojumus sniedz Latvijas Sarkanais Krusts, Latvijas Samariešu apvienība u. c. Tāpat nevalstiskās organizācijas var un arī mēdz sniegt viedokļus par konkrētiem normatīvo aktu projektiem to virzības laikā Ministru kabinetā.

Lai gan lielā valsts loma sabiedriskā labuma radīšanā un saglabāšanā ir nenoliedzama, nedrīkst aizmirst arī varas sadalījuma asimetriju un publiskās pārvaldes tumšo pusi (Rhodes & Wanna, 2009; plašāku diskusiju skat. Benington & Moore, 2011, 16–20). Arī demokrātiskās valstīs piedzīvo vēlmi ierobežot pilsoniskās brīvības, pārmērīgi uzraudzīt un kontrolēt pilsoņu privātās aktivitātes un izvēles, vākt nepamatoti daudz informācijas par iedzīvotājiem, aizbildinot šādu rīcību gan ar drošības apsvērumiem, gan vēlmi pēc efektīvākas sabiedrības pārvaldes. Neuzticēšanās sabiedrības un pārvaldes iestāžu starpā bieži ir abpusēja. Valdību darbības laiks ir salīdzinoši īss, jo ir piesaistīts vēlēšanu ciklam. Turpretim sabiedriskā labuma radīšana ir ilgtermiņa process.

Postkomunisma valstu konteksts diemžēl ir nepatīcīgs sabiedriskā labuma radīšanai gan padomju mantojuma, gan pārmaiņu laika pieredzes dēļ. Straujas sociālās un politiskās pārmaiņas sagrāva mehānismus, kas svarīgi sabiedriskā labuma nosargāšanai un radīšanai (Letki & Evans, 2005; Rose-Ackerman, 2001; Rothstein, 2000). Korupcijas skandāli, politisko lēmumu nekauspidība, valsts pārvaldes šķietama neefektivitāte un neatsaucība iedzīvotāju acīs samazinājusi valsts leģitimitāti regulēt un pārvaldīt sabiedriskos resursus un prasīt likuma ievērošanu, kas savukārt apgrūtinā šo labumu radīšanu un sarežģī valsts un iedzīvotāju attiecības vēl vairāk (Foley & Edwards 1996). Papildus iedzīvotāju savstarpējās uzticēšanās trūkums neveicina sadarbošanos un rūpes par kopīgo labumu.

Lai gan ar sabiedrisko labumu saistītās attieksmes un rīcība ir ļoti svarīgs un problemātisks jautājums

tādās valstīs kā Latvija, diemžēl līdz šim pētījumu par šo tēmu postkomunisma valstīs bijis maz. Šis pētījums būtiski papildinās mūsu zināšanas par sabiedriskā labuma radīšanu un aizsardzību Latvijā un to ietekmējošiem faktoriem. Tautas attīstības pārskats balstās uz *integrētu starpdisciplināru analītisko ietvaru* iedzīvotāju attieksmes un rīcības skaidrošanai sociālo dilemmu un sabiedriskā labuma kontekstā, kas savukārt balstīts uz politikas, psiholoģijas, socioloģijas un ekonomikas zinātnes atziņām. Ietvara vispārīgums var to padarīt nejutīgu pret dažām relevantām niansēm, taču vienlaikus ir tā priekšrocība, jo pārskatu var izmantot, lai ieklasificētu līdzšinējās teorijas un pētījumus par sadarbību un pakļaušanos sabiedriskā labuma radīšanas un nosargāšanas kontekstā.

Pārskatā pētnieki izgaismo mehānismus, kas veicina sadarbību starp iedzīvotājiem, kā arī iedzīvotāju sadarbību ar valsti sabiedriskā labuma un kopējo resursu nodrošināšanā un pasargāšanā.

Pārskata 1. nodaļā iezīmētas dilemmas un izaicinājumi, kas saistīti ar sabiedriskā labuma radīšanu. Sniegts ieskats teorētiski analītiskajās pieejās un līdzšinējo pētījumu atziņās, iezīmējot analītisko ietvaru, kas skaidro ieguldījumu sabiedriskajā labumā. Atsevišķi aplūkoti individuālie faktori (motivācija, vērtības, priekšstati), sociālie faktori (sabiedrības normas, uzticēšanās, priekšstati par citu rīcību) un strukturālie faktori (iedzīvotāju attieksme pret valsts pārvaldes institūcijām un attiecības ar tām).

Turpinājumā pārskata sadaļa “Iedzīvotāji un valsts” skaidro iedzīvotāju un valsts mijiedarbi sabiedriskā labuma radīšanā. 1. nodaļā I. Ļjabs analizē, ko iedzīvotāji sagaida no valsts, kā tie saskata valsts sniegumu un paši savu lomu un atbildību. Analizējot iedzīvotāju attieksmes un valsts izdevumu struktūru, autors izgaismo vēsturisku un kulturālu iemeslu noteiktu pretrunu (mūsu valsts loma labklājības nodrošināšanā un kolektīvo labumu sniegšanā ir maza) – vidējais Latvijas pilsonis savos ienākumos ar valsti dalās salīdzinoši maz un no valsts pretim arī saņem visai maz, taču vienlaikus no valsts *sagaida* daudz. Īpaši tiek izjūsts deficīts individuāli saņemamo labumu jomās: veselības aprūpe, izglītība un pensijas. Šāda situācija var radīt dziļu netaisnības sajūtu un mazināt gatavību maksāt nodokļus, tādēļ autors norāda, ka būtu nepieciešams ne vien sabiedrisko pakalpojumu apjoma un kvalitātes pieaugums, bet arī nopietna diskusija par Latvijas izvēlēto labklājības valsts modeļa ilgtspēju.

1. nodaļā J. Ņikišins pievēršas individuālajai un kolektīvajai iesaistei kopienas un sabiedrības problēmu un jautājumu risināšanā, kas ir jebkuras demokrātiskas sabiedrības stūrakmens. Aplūkojot daudzveidīgas sabiedriskās aktivitātes formas, autors secina: lai arī visai liela Latvijas iedzīvotāju daļa nav sabiedriski vai politiski aktīva, tomēr Latvijā nav vērojama arī bezcerīga sabiedriski politiskā apātija un nākotnes izredzes ir cerīgas. Daudzi iedzīvotāji iesaistās naudas ziedošanā, petīciju parakstīšanā un mēģina pārliecināt līdzcilvēkus balsot

noteiktā veidā, turklāt liela nozīme sabiedrības aktivizēšanā ir interneta sniegtajām iespējām. Diemžēl ne visas sabiedrības grupas ir vienlīdz aktīvas, tādēļ, kā norāda autors, valstij un sabiedrībai būtu jāizskauž nevienlīdzība un pilsoniskā apātija, jāuzrunā visas sabiedrības grupas, mudinot tās būt aktīvām kopienai un sabiedrībai aktuālo problēmu risināšanā.

Nākamā pārskata nodaļa “Sabiedrība un sociālais labums” veltīta faktoriem, kas saistīti ar indivīda dalību grupā un identitāti, īpaši pievēršoties Latvijā aktuālajam jautājumam par izvairīšanos no nodokļu nomaksas.

2. nodaļā I. Mieriņa izgaismo sociālos faktorus, kas veicina un kavē iedzīvotāju aktīvu līdzdalību sabiedriskā labuma radīšanā vai kolektīvo resursu nosargāšanā, uzsverot, ka sabiedriskā labuma radīšana prasa koordināciju un savstarpēju uzticēšanos. Latvijas gadījumā atsvešinātība, materiālisms, vāja uzticēšanās citiem un valstij, empātijas trūkums un nevēlēšanās sadarboties liek cilvēkiem – gan elitei, gan pērējiem pilsoņiem – rūpēties galvenokārt par šaurām individuālām interesēm, nevis plašāku sabiedrības labumu. Autore secina, ka šīs izjūtas daļēji sakņojas mazā piesaistes sajūtā vietējai kopienai, tas mazina ziedošanu, rūpes par ekoloģiju un ietekmē kopējo attieksmi pret sabiedrisko labumu. Pasākumi nacionālās un lokālās identitātes un līdzdalības stiprināšanai nākotnē varētu aktivizēt rīcību kopējam labumam un veicināt kolektīvo resursu saglabāšanu.

2. nodaļā I. Austers izmanto sociālās un kognitīvās psiholoģijas teorijas, lai skaidrotu nodokļu uzvedību. Autors norāda, ka nodokļu maksāšana vai nemaksāšana ir saprotama gan kā pozitīvas (“tuvošanās”) motivācijas, gan negatīvas (“izvairīšanās”) motivācijas izraisīta uzvedība. Nodokļu nomaksa saistīta ar līdzdalības faktoru (sociālā atbildība, rūpes par savu nākotni, rūpes par valstiski svarīgu institūciju un funkciju uzturēšanu), priekšstatu par to, kādā apjomā radi un draugi nomaksājuši nodokļus, un to, cik lielā mērā nodokļu maksāšana tiek izskaidrota kā pienākums. Turpretī uzskats, ka kaut kas nav kārtībā ar valsts nodokļu politiku, liek domāt par personīgiem ieguvumiem no ēnu ekonomikas. Analīze atklāj: attaisnojums, ka “situācija spiež”, lielā mērā ir mīts – to vairāk redz kā skaidrojošu attiecībā uz citiem cilvēkiem, taču personīgo uzvedību visvairāk ietekmē līdzdalības aspekts. Analīze liecina, ka svarīgi, lai sabiedrībā nostiprinātos sociālās normas attiecībā uz nodokļu nomaksu, turklāt nepieciešams vairo izpratni par to, kādēļ nodokļi jāmaksā.

2. nodaļā A. Sauka un T. Putiņš analizē Latvijas iedzīvotāju nodokļu morāli, izmantojot Mickeviča, Rebrmanes un Saukas (2017) izstrādāto teorētisko modeli, kas apvieno racionālās izvēles pieeju ar nodokļu morāles pieeju, izceļot normatīvo perspektīvu (t. i., valdības novērtējumu), kulturālo/kognitīvo perspektīvu (sociālo identitāti) un regulatīvo/instrumentālo perspektīvu (formālo sankciju piemērošanas efektivitāti). Autoru veiktais pētījums parāda, ka, neraugoties uz augsto ēnu ekonomikas apjomu Latvijā, uzņēmēju nodokļu morāle Latvijā kopumā ir augsta, tātad papildus nodokļu

morālei ēnu ekonomikas lielumu Baltijas valstīs ietekmē vairāki citi faktori. Uzņēmēju nodokļu morāles veidošanā svarīga ir uzticēšanās valdībai un arī tas, kā uzņēmēji uztver nodokļu nemaksāšanas sekas, turklāt soda apjomam ir lielāka nozīme nekā tam, cik liela ir iespēja tikt piekertam. Kā norāda autori, šie argumenti jāņem vērā, veidojot politikas iniciatīvas, lai samazinātu izvairīšanos no nodokļiem un paaugstinātu Latvijas uzņēmēju nodokļu morāli.

3. nodaļā “Vides un kolektīvie resursi” aplūkota Latvijas iedzīvotāju attieksme pret vides un ekoloģijas jautājumiem. S. Rozentāle un I. Druva-Druvaskalne aplūko lauku telpu kā sabiedrisko labumu, īsi raksturojot nozīmīgākos vēsturiskos pagriezienpunktus un funkciju maiņu Latvijas lauku telpas vēsturiskajā attīstībā, kā arī lauku dzīvotspēju mūsdienās. Kā būtisks lauku teritorijas potenciāls minēta kvalitatīva dzīves telpa, kuras viens no elementiem ir lauku ainava. Pētījums atklāj, ka vides un resursu potenciāls šobrīd ir nepietiekami izmantots un novērtēts Latvijas lauku līdzsvartā attīstībā. Autora aicina turpināt virzīties uz ANO mērķu sasniegšanu, t. sk. veikt steidzamus pasākumus, lai cīnītos pret klimata pārmaiņām un to ietekmi, aicina aizsargāt, atjaunot un veicināt sauszemes ekosistēmu ilgtspējīgu izmantošanu, ilgtspējīgi apsaimniekot mežus, veicināt zemes atjaunošanu un apstādināt bioloģiskās daudzveidības izzušanu, ka arī sasniegt citus ilgtspējas mērķus.

3. nodaļā R. Felcis un E. Felcis analizē iedzīvotāju attieksmes un uzvedību attiecībā uz vidi un ekoloģiju kā kolektīvajiem resursiem. Autori norāda, ka Centrāleiropas un Austrumeiropas valstīs, t. sk. Latvijā, ir zemāka globālo ekoloģisko un ilgtspējības problēmu apzināšanās salīdzinājumā ar citām Eiropas Savienības valstīm. Jo īpaši tas raksturīgi pilsētās, kur cilvēki ir atsvešināti no biosfēras un tās procesiem. Autori kā problemātisku atzīmē Latvijas iedzīvotāju vidū dominējošo pārliecību, ka pastāvošā ekonomiskā sistēma spēs atrisināt tās problēmas, kuras pati ir radījusi. Lai gan laika gaitā ekonomikas paradigmas dominance ir mazinājusies un cilvēku vides apziņa – vairojusies, izņemot centību atkritumu šķirošanā, nevienā citā ekoloģiski orientētā rīcībā nav redzami uzlabojumi. Vērojama izteikta iedzīvotāju paļaušanās uz to, ka vides aizsardzības prasības nosaka valsts, taču valsts diemžēl šo uzdevumu īsteno nepilnīgi. Autori

argumentē, ka valstij jāuzņemas aktīvāka loma ekoloģijas problēmu risināšanā, raksturojot to kā iespēju nodrošināt lielāku attīstības neatkarību un labklājību nākotnē.

Pārskata 4. nodaļā, ņemot vērā arvien pieaugošo interneta nozīmi, papildus aplūkota kolektīvā pašorganizācija sociālajos tīklos. Autori V. Valtenbergs un L. Brice min dažāda veida pašorganizēšanās un tiešsaistes aktīvisma piemērus tiešsaistes vidē, tostarp situācijās, kad valsts vai pašvaldība nenodrošina pietiekamu atbalstu vai palīdzību. Minētie piemēri liecina, ka tiešsaistes līdzdalība ir ļāvusi tīmekļa lietotājiem iegūt skaļāku balsi un veidot dienaskārtību par sociāliem jautājumiem, pievēršot sabiedrības uzmanību dažādām aktualitātēm. Autori norāda, ka nepieciešams turpināt meklēt un atbalstīt veidus, kā tiešsaistes aktīvisms var kļūt par Latvijas pilsoniskās sabiedrības izpausmes veidu, vienlaikus mazinot digitālo plaisu un rūpējoties par to, lai tiešsaistes aktivitātēm būtu reāla ietekme uz bezsaistes dzīves notikumiem.

Kopumā ziņojums sniedz ieskatu Latvijas iedzīvotāju priekšstatos par sabiedrisko labumu, ieguldījumā kopējo resursu nosargāšanā un uzskatos par to, kāda ir viņu pašu un valsts loma to radīšanā un saglabāšanā. Tas parāda, cik lielā mērā šie jautājumi iedzīvotājus satrauc un attiecas uz viņiem un kā tas ietekmē iedzīvotāju gatavību sadarboties. Līdzšinējā literatūra par sabiedrisko labumu pārsvarā balstīta uz eksperimentālu analīzi (izņemot pētījumus par nodokļu morāli un nomaksu, skat. Kirchler, 2007), tādēļ vērtīgu papildu ieskatu aplūkotajos procesos sniedz sabiedriskās domas aptaujas dati, ļaujot pārliecināties par secinājumu ārējo validitāti.

Sabiedriskās domas aptauju valsts pētījumu programmas “Inovācija un ilgtspējīga attīstība: Latvijas pēckrīzes procesi globālā kontekstā” (SUSTINNO) ietvaros veica tirgus un sociālo pētījumu aģentūra “Latvijas Fakti” (turpmāk arī – SUTINNO aptauja). Aptauja tika veikta no 2017. gada 2. decembra līdz 20. decembrim, un tajā piedalījās 1003 respondenti – Latvijas Republikas pastāvīgie iedzīvotāji vecumā no 18 līdz 74 gadiem visā Latvijā. Šāda uz aptauju balstīta pieeja ir īpaši vērtīga tādēļ, ka attieksmes un kultūra lielā mērā ietekmē sadarbību un noteikumu ievērošanas normas – divus svarīgus aspektus sabiedriskā labuma radīšanai un nosargāšanai (Andreoni et al., 1998).

Motivācija un šķēršļi sabiedriskā labuma radīšanai un nosargāšanai

Ievads

Sabiedriskā labuma radīšanu un nosargāšanu apgrūtina divu tipu dilemmas – situācijas, kad individuāla racionalitāte noved pie kolektīvas iracionalitātes: *sabiedriskā labuma dilemmas* un *kopējo resursu dilemmas* (Vugt et al., 2012; Biel, 2000, 183). Pirmajā gadījumā indivīdam rodas izmaksas, no kā labumu gūs visi, kamēr otrajā – indivīdam iespējams gūt tūlītēju labumu, kas radīs izmaksas, ko dalīs visi (Kollock, 1998)¹. Tādēļ tipiskākā problēma attiecībā uz sabiedriskā labuma radīšanu un saglabāšanu ir iedzīvošanās uz citu rēķina (*freeriding*) un resursu degradācija, kas noved pie Elinoras Ostromas aprakstītās “koptelpas tragēdijas” (*tragedy of commons*). Kopējo resursu pasargāšana prasa atbildīgumu un sadarbību, atturoties no visiem pieejamu kopējo resursu degradēšanas, kamēr sabiedriskā labuma problēmas prasa kopīgu ieguldījumu šādu labumu radīšanā (Hardin, 1968; Olson, 1971; Ostrom, 1999; Gächter & Fehr, 1999; Vugt et al., 2012).

Šajā nodaļā mēs pievērsīsimies mehānismiem, kas veicina vai kavē ieguldījumu sabiedriskajā labumā un var palīdzēt pārvarēt sociālās dilemmas. Pārskatā netiek atsevišķi nodalītas sabiedriskā labuma un kopējo resursu dilemmas, jo, “ja indivīdu primāri interesē savas rīcības rezultāts, nevajadzētu būt atšķirībai strukturālā nozīmē, vai viņu lēmums nozīmē nepaņemt vairāk no kolektīvajiem resursiem vai ieguldīt to radīšanā, kamēr gala rezultāts ir tas pats” (Brewer & Kramer, 1986, 543).

Sabiedriskais labums: kādi faktori veicina un kavē tā veidošanos. Teorētiskais modelis

Līdzšinējie pētījumi liecina, ka sabiedriskā labuma radīšanu un saglabāšanu var ietekmēt 1) individuālā motivācija un vērtības; 2) sociālie jeb kopienas faktori un 3) strukturālie faktori, t. sk. iedzīvotāju attiecības ar valsti un priekšstati par to, cik lielā mērā tiek izpildīts sabiedriskais līgums ar valsti (cik atbilstoši valsts nodrošina no tās sagaidītos pakalpojumus). Attiecīgi, sekojot

¹ Plašāku pārskatu par atšķirībām starp sabiedriskā labuma dilemmām un kopējo resursu dilemmām sniedz Anderss Bils (2000).

van Vugtam un kolēģiem (Vugt et al., 2000; skat. arī Tyler, 2000; Messick, 2000), mūsu teorētiskais modelis (tabula) ietver trīs līmeņus, kas nosaka atbildi uz kolektīvās rīcības problēmām: makrolīmenis (iestāžu struktūra un darbība), mezolīmenis (kopiena) un mikrolīmenis (indivīds pats). Visi trīs līmeņi ietver motivāciju, stimulus un regulējošos mehānismus, kas ietekmē sadarbību un pakļaušanos kopējā labuma radīšanas kontekstā, un, protams, tie ir savā starpā saistīti. Makrolīmeņa faktoros veido valsts pārvaldes institūcijas, kas kontrolē un regulē likumu ievērošanu, balstoties uz sabiedrības kopējām interesēm. Pakļaušanos var panākt vai nu ar sankcijām, vai arī iedrošinot pakļaušanos labprātīgi. Papildus pakļaušanos veicina sociālie faktori un individuālā līmeņa vērtības un sankcionēšanas mehānismi. Sabiedriskā labuma radīšanas un kultivēšanas stratēģijas var ietekmēt arī mezolīmeņa faktori ar valsts iejaukšanos vai bez valsts iejaukšanās (Vugt et al., 2000; Ostrom, 1990), un tās var būt arī tīri individuālas, kad cilvēki sabiedriskajā labumā iegulda brīvprātīgi. Sociālā (sabiedrības) līmeņa risinājumi atspoguļoti sociālā kapitāla un sociālās saliedētības literatūrā minētajos argumentos, kamēr individuālā līmeņa faktori ir saistīti ar daudzām vērtībām un attieksmēm (skat. pārskatu: Kirchler, 2007). Gan sociālā, gan individuālā līmeņa rīcību var papildus ietekmēt sabiedrības atzinība vai nosodījums un individuāls lepnums vai kauns (Messick, 2000).

Modernā demokrātiskā sabiedrībā sabiedriskā labuma radīšana balstīta uz izpratni, uzticēšanos un savstarpēju vienošanos par sadarbību, nevis uz koerciju un spaidiem. Tādēļ tabulas vidējā rinda attiecas uz procesiem, kas izriet no eksplīcīta vai implīcīta “līguma” jeb vienošanās par sabiedriskā labuma radīšanu. Sekojot Fēram un Falkam (Fehr & Falk, 2002), mēs nodalām divu veidu vienošanās izpildes uzvedību: sadarbību (*cooperation*) un savstarpējību (*reciprocity*). Galvenā atšķirība starp tām ir sagaidāmajā rezultātā: savstarpējību, atšķirībā no sadarbības, nevirza ekspektācijas par iegūstamajiem materiālajiem labumiem, tādēļ tā fundamentāli atšķiras no sadarbošanās vai atmaksas uzvedības atkārtotas mijiedarbes gadījumā. Savstarpējības gadījumā savukārt aktors atbild uz draudzīgu vai naidīgu rīcību, pat ja negaida kādus materiālus ieguvumus (Fehr & Falk, 2002). Sadarbība un savstarpējība ir pašstiprinošas un savstarpēji pastiprinošas, jo pozitīva sadarbības pieredze veicina emocionālu saīšu veidošanos starp dalībniekiem un mudina savtīgus indivīdus sekot sadarbojošos

01. tabula. Teorētiskais modelis: sadarbību un ieguldījumu kopējā labumā noteicošie faktori

	Institucionālie faktori	Sociālie faktori	Individuālie faktori
Kontrole	Ārējie faktori	Reputācijas faktori	Iekšējie faktori
Vienošanās, līgums	Sadarbība Savstarpējība	Psiholoģiskais līgums	Attieksme pret pašu uzdevumu
Nodošanās	Patriotisms	Kolektīvisms	Egoisms/altruisms, principlisms

indivīdu piemēram (Fehr & Falk 2002, 704). Otrā mijiedarbes dalībnieka uzvedības un paredzētā iznākuma izvērtēšana ir integrēta procesā, kurā tiek apsvērti tādi jautājumi kā izmaksas un labumi, ietekme uz rīcības veicēju, efektivitāte un taisnīgums. Tādēļ vienošanās jeb “līgums” uzskatāms par nosacījuma vienošanos, kas atkarīga no otra mijiedarbes dalībnieka rīcības.

Tomēr nozīme ir arī kontroles mehānismiem, sodiem un emocionālam kontekstam. Tādēļ divas pārējās rindas “Kontrole” un “Nodošanās” (*commitment*) iezīmē uzvedības regulatoro un emocionālo kontekstu. Pirmā apzīmē to, ko klasiski saprotam ar sadarbības panākšanu ar kontroles un sodu palīdzību, bet arī pateicoties uzticamībai un morāles standartiem (Fehr & Falk 2002, 695), bet otrā – indivīda noslieci rīkoties noteiktā veidā, pateicoties empātiskai un emocionālai attieksmei pret kādu vai pret kaut ko.

Kontroles mehānismu uzdevums ir veicināt prosociālu uzvedību – aktivitātes, kas rada izmaksas indivīdam un primāri dod labumu citiem (Benabou & Tirole, 2006, 1652). Sekojot Benabou un Tairolam (Benabou & Tirole, 2006), mēs apzīmējam regulējošos mehānismus, kas ietverti institucionālajā ietvarā, kā “ārējus”, tos, kas attiecas uz internalizētām vērtībām un motivāciju, – kā “iekšējus” un tos, kas apraksta sociālo grupu regulējošo spēku, – kā “reputācijas” mehānismus.

Mehānismi visos trīs līmeņos mazliet atšķiras, un attiecības starp tiem arī nav acīm redzamas. Normas, kas kalpo kā atskaites punkts kontroles sistēmai, var tikt iedalītas divās kategorijās: labestības normas (individuālās un internalizētās normatīvās (*prescriptive*) normas) un vispārējās mijiedarbes normas (Kerr, 1995). Pirmās attiecas uz uzvedību, kas vērsta tieši uz citas personas labklājības vairošanu (piem., palīdzēt kādam, kas nonācis trūkumā), bet otrās ir vienlīdzība, savstarpējība un saistību ievērošana. Saistību ievērošana nozīmē, ka indivīds veiks apsolīto darbību (Kerr, 1995, 37). Šī norma apraksta rīcību, kas ir godīga, uzticama un uzticēšanās vērtā vai vismaz iekšēji konsekventa. Savstarpējības norma lielākoties ir pašsaprotama, taču jāuzsver, ka tikai atgriezeniskas (*reciprocating*) aktivitātes, kas bija domātas kā labvēlīgas, veicina sadarbību un ka altruistiska motivācija var gūt virsroku pār savstarpējības normu, piemēram, kad uz kaitniecisku rīcību neatbild ar to

pašu, rūpējoties par kopējiem resursiem. Visbeidzot, vienlīdzības norma diktē, ka labumiem jābūt līdzīgi sadalītiem un ka jāsamazina nevienlīdzība. Šī norma ir kritiski svarīga, lai mazinātu liekēžu (*free-rider*) problēmu, un ir saistīta arī ar altruisko sodīšanu, t. i., pārkāpēju sodīšanu, par spīti ievērojamām izmaksām sodītājam (Fehr & Gächter, 2000). Tā arī veido pamatu taisnīguma un godīguma apsvērumiem, kas ir kritiski svarīgi, lai saprastu sadarbību un pakļaušanos (skat. Tyler, 1990; Wenzel, 2003). Normas nav ne stabilas, ne universālas; lai gan savstarpējība, godīgums un taisnīgums tiek sagaidīti vairumā mijiedarbju, tas, kas tiek uzskatīts par pietiekami taisnīgu vai godīgu, ir atkarīgs no abu mijiedarbes dalībnieku sociālā raksturojuma (piem., viņu sociālās pozīcijas un identitātes), kā arī no apmaiņas konteksta. To pašu uzvedību vai ieguldījumu dažādi aktori var interpretēt dažādi.

“Nodošanās” rinda tabulā ietver “vienvirziena” faktoros tādā nozīmē, ka tās ir emocijas un attieksmes, kas tieši vērstas uz kādu, taču neietver ekspektācijas attiecībā uz šī kāda atbildes uzvedību. Nodošanās (*commitment*) – afektīva piesaiste kādai sociālai vienībai (Meyer, 1997) – kalpo kā motivācija rīkoties noteiktā veidā, lai sniegtu labumu tam, kam indivīds ir pieķēries vai apņēmis palīdzēt. Apmainā, ja apņemšanās objekts un kontroles avots pārklājas, apņemšanās sniedz leģitimitāti kontroles sistēmas mehānismiem. Institucionālā līmenī var runāt par patriotismu kā ideoloģiskas apņemšanās kalpot formu (Levi, 1997, 161), kas izriet no identificēšanās ar vēsturiski un kulturāli definētu teritoriālu vienību (nacionālais patriotisms, bet arī lokālais un reģionālais patriotisms) vai institucionālām normām vai principiem (konstitucionālais patriotisms). Sociālā līmenī var runāt par kolektīvismu – motivāciju sniegt labumu konkrētai grupai kopumā. Visbeidzot, individuālā līmenī mēs runājam par egoismu (motivāciju sniegt labumu sev), altruismu (sniegt labumu citai personai) un principlismu (motivāciju uzturēt noteiktu normu vai principu) (Batson et al., 2002). Izņemot egoismu, visas citas motivācijas savā būtībā ir altruistiskas, t. i., koncentrējas uz to, lai sniegtu labumu citiem, pat uz sava rēķina. Plašs psiholoģiskās un ekonomiskās literatūras klāsts argumentē, ka arī altruistiskās motivācijas patiesībā gūst pašlabumu vai “nav tīras”, jo sniedz labumu indivīdam, piemēram,

“siltā cimdā” (*warm glow*) formā, t. i., palīdz justies labi pašam sev vai arī samazina iekšējo spriedzi, kas rodas no lielās atšķirības starp paša pozīciju un tiem, kuri nonākuši trūkumā (Andreoni, 1989, 1990; Batson, 1987; Snyder & Omoto, 2000). Lai vai kā, motivācija, kas mudina palīdzēt, sakņojas empātijā pret kāda cita situāciju.

Strukturālajā līmenī kontroles mehānismi ietver institūciju darba kvalitāti, soda taisnīgumu un priekšstatu par piekēršanas varbūtību, bet emocionālā līmenī ieguldījumu sabiedriskajā labumā veicina nacionālais lepnums, patriotisms un vispārējais pastāvošās sistēmas atbalsts. Starp *sociālajiem faktoriem*, kas ietekmē ieguldījumu sabiedriskajā labumā, jāatzīmē priekšstati par citu cilvēku godīgumu attiecībā vienam pret otru un pret valsti, uzticēšanās un savstarpējība, kā arī sabiedrībā valdošās sociālās normas kā sociālās kontroles mehānisms un atbildības sajūta un rūpes par citiem kā emocionālā sadarbības motivācija. Šī līmeņa motivācija saistīta ar sociālo kapitālu un sabiedrības saliedētību. Visbeidzot, *individuālie faktori* koncentrējas uz indivīda personīgo attieksmi pret ieguldīšanu sabiedriskajā labumā – vai to uzskata par svarīgu un vai no tā gūst morālu vai cita veida gandarījumu. Visu šo faktoru kombinācija regulē un rada priekšnosacījumus sabiedriskā labuma radīšanai un nosargāšanai.

Institucionālie faktori

Tā kā sabiedriskais labums var rasties, tikai sniedzot kopīgu ieguldījumu visiem – vai vismaz lielākajai daļai sabiedrības –, un pietiekoši lielai sadarbībai un koordinācijai ir grūti rasties pēkšņi pašai no sevis, rodas vajadzība pēc trešās puses, kas nosaka noteikumus, pēc kuriem sadarbība tiek organizēta, un, ja nepieciešams, stimulus, lai tos ievērotu, kā arī noteikumus to ieviešanai. No tā izriet valsts atslēgas loma. Tās galvenā funkcija ir uzturēt – regulējot, atturot un mudinot pakļauties – pilsoņu ieguldījumu sabiedriskā labuma radīšanā un uzturēšanā. Institucionāla pieeja ir balstīta uz pilsoņu sadarbošanos ar valsti (Ostrom, 1990).

Vairāki pētījumi par likumpaklausīgu uzvedību izceļ divas pieejas pakļaušanās palielināšanai ar varas iestāžu izdotu noteikumu un likumu palīdzību: viens ir normatīvs mehānisms, kas galvenokārt balstīts uz piespiedu un sodīšanu (t. s. atturēšanas modelis (Murphy, 2008) jeb iestāžu vara (Kirchler et al., 2008)), turpretī otrs iesaka partnerības veida attiecības starp pilsoņiem un varas iestādēm, lai veicinātu brīvprātīgu pakļaušanos (piekāpības modelis (Murphy, 2008) jeb uzticēšanās varas iestādēm (Kirchler et al., 2008)). Tātad pakļaušanās var būt vai nu piespiedu, balstīta uz atturēšanu, vai brīvprātīga, balstīta uz vienošanos (Kirchler et al., 2008). Par vēlamāku tiek uzskatīts risinājums, kad varas iestādes savus mērķus sasniedz, uzlabojot attiecības ar sabiedrību tā, ka pilsoņi jūt vajadzību vai viņiem ir iedvesma sadarboties sabiedrības labā, nevis jūtas spiesti vai pakļaujas pienākuma dēļ (Vugt et al., 2000).

Vienošānās

Vienošānās jeb “sabiedriskais līgums” starp pilsoņiem un valsti ir daudzdimensionāls, bet princips ir tāds pats kā vienmēr: abām pusēm ir skaidri pienākumi vienai pret otru. Iepriekšējos pētījumos vienošanās parasti ir uzskatīta par priekšnoteikumu taisnīgumam, jo, kad viena puse tos pārkāpj, otrā puse var pielietot represijas (Cropanzano & Byrne, 2000). Šis mehānisms atrodams arī “līgumā” starp pilsoņiem un valsti: valsts nodrošina preces un pakalpojumus, pretī sagaidot pilsoņu devumu, – viņiem jāmaksā nodokļi vai jāpilda dienests (piem., militārais dienests). Ja šis darījums tiek uzskatīts par negodīgu, pilsoņi, iespējams, izvairīsies no pienākumiem, cenšoties atjaunot taisnīgumu (Frey & Torgler, 2007; Kirchler, 2007; Feld & Frey, 2002; Uslander, 2010).

Pakļaušanās nodokļu nomaksā ir bijusi plaši pētīts temats. Klasiskais ekonomikas modelis uzsver indivīdu tiekšanos palielināt tīro labumu, ko vēlāk vairāki pētnieki papildinājuši ar “psiholoģisko” sastāvdaļu. Felds un Frejs (Feld & Frey, 2002), aprakstot “psiholoģisko vienošanos” starp pilsoņiem un valsti, argumentē, ka godbijīga un godīga (nodokļu) iestādes attieksme izraisīs arī nodokļu maksātāju godbijību un godīgumu, tas savukārt nostiprinās viņu pozitīvo noskaņojumu pret nodokļiem un veicinās pakļāvību nodokļu maksāšanā.² Viņi norāda uz trim psiholoģiskās vienošanās (attiecībā uz nodokļu nomaksu) sastāvdaļām:

- 1) iegūtais labums (taisnīgums sadalē),
- 2) līdzdalība (procesuālais taisnīgums) un
- 3) cieņa (mijiedarbības taisnīgums).

Līdzdalība vai pilsoņu iesaistīšana lēmumu pieņemšanā palielina vēlmi pakļauties, jo problēma izmainās – pilsoņi pakļaujas nevis ārējai iestādei, bet labprātīgi pakļaujas un rīkojas atbilstoši saviem lēmumiem (Hatcher et al., 2000; Schlager, 2000). Uzsvars uz mijiedarbības taisnīgumu (skaidrs un caurspīdīgs process un cieņa pret nodokļu maksātājiem kā indivīdiem), no otras puses, maina uzsvaru no sadarbošanās uz savstarpīgumu kā galveno vienošanās veidu, padarot sadarbību stabilāku un ilgtspējīgāku (Feld & Frey, 2007).

Līdzīgu modeli piedāvā Venzels (Wenzel, 2003), kurš runā par trim dažādiem pilsoņu vērtējumiem attiecībā uz mijiedarbi ar nodokļu iestādēm. Papildinot Toma Tailera pētījumus (Tyler, 1990, 2006), viņš min

- 1) taisnīgumu sadalē, kas attiecas uz to, kā iedzīvotāji novērtē taisnīgumu apmaiņā ar valsti (ko viņi dod valstij pretstatā tam, ko viņi no tās saņem),
- 2) procesuālo taisnīgumu, ko definē saistībā ar procesuālo caurspīdīgumu un iedarbīgumu, un
- 3) soda taisnīgumu, t. i., novērtējumu par soda līdzekļu piemērotību un godīgumu.

Iemesls, kāpēc cilvēkiem īpaši rūp procesuālais taisnīgums, pēc Tailera domām, ir tas, ka varas iestādes

² “Kad personai ir psiholoģiska vienošanās ar citu indivīdu vai organizāciju, viņš/-a jūt pienākumu vai nu veikt, vai neveikt kādu darbību. Pretī viņš/-a sagaida reakciju no otrās puses.” (Cropanzano and Byrne, 2000, 154–155)

pārstāv sabiedrību un pēc viņu darbības var spriest par sabiedrības stāvokli (Iepnum) un pilsoņu statusu sabiedrībā (cieņa) (Tyler, 2000). Labvēlīga izturēšanās no varas iestāžu puses norāda uz cieņu un iekļaušanu. Nodrošinot godīgu procesu, varas iestādes var veidot pilsoņu sociālo identitāti, viņu individuālo un kolektīvo pašapziņu attiecībā uz katra sociālo "es" un nodošanas savai sabiedrībai (skat. arī Cropanzano & Byrne, 2000).

Organizāciju teorija piedāvā līdzīgu argumentu, balstoties uz sociālo pārmaiņu teoriju (plašāku apskatu skat. Rhoades & Eisenberger, 2002; Eisenberger et al., 2001). Atbilstoši tai organizācijas atbalsts rada dalībnieku savstarpīguma attieksmi, t. s. nodošanas organizācijai (Cropanzano & Byrne, 2000).

Kiršlers un kolēģi (Kirchler et al., 2008) liek uzsvāru uz diviem procesuāliem aspektiem nodokļu iestāžu darbībā: 1) uz varu, kas rodas no efektīvas nodokļu nemaksātāju atklāšanas un sodīšanas, un 2) uz uzticēšanos iestādēm to caurspīdīga un uz sabiedrību vērsta rakstura dēļ. "Slidenās nogāzes" (*slippery slope*) modelī, ko piedāvā Ēriks Kiršlers un kolēģi, tiek argumentēts, ka naidīgā nodokļu klimatā, kas balstīts uz piespiešanu, izvairīšanās no nodokļiem notiks biežāk un ar to cīnīties būs dārgāk nekā harmoniskā klimatā, kam raksturīga kopīgu centienu atzišana un pienākuma apziņa pret otru pusi. Viņi arī norāda, ka iestāžu vara un uzticēšanās iestādēm ir cieši saistītas. Pārmērīga paļaušanās uz iestāžu varu atņem uzticēšanos tām, un uzsvārs uz pēdējo piešķir pirmajam likumību. "Slidenās nogāzes" modeļa pieņēmums ir empīriski pārbaudīts, un ir apstiprināta abu metožu iedarbība (Fischer et al., 2010). Arī Valērijas Braitvaitas (Braithwaite, 2007) modelis – "atsaucīga regulēšana" – piedāvā alternatīvu ierastajiem represīvajiem mehānismiem, ko iestādes pielieto, lai panāktu pakļaušanos, un tas ietver paņēmienus, kas uzsvāra pārliecināšanu un izglītošanu. Braitvaitas piedāvātais modelis paredz, ka regulēšanai jādarbojas elastīgi nepārtrauktā procesā starp piespiedu regulāciju un pašregulāciju, kur uzsvārs uz nodokļu maksātājiem raksturīgo pašregulējošo motivāciju rada uzticēšanos sistēmai, turpretī pastiprināta piespiešana noved pie pretestības (Braithwaite, 2007).

Mārgareta Levi (1997), pamatojot savu analīzi ar pakļaušanos karaklausībai Pirmā pasaules kara laikā noteicošajiem faktoriem, secinājusi, ka pilsoņu pakļaušanos sabiedrības iekārtai nosaka viņu uzticēšanās institūcijām, t. i., tam, ka tās būs godīgas, kompetentas un gūs vēlamus rezultātus. Ja institūcijas tiek uzskatītas par korumpētām un neefektīvām, pilsoņi neticēs, ka tās patiesi rūpēsies par sabiedrības labumu un ka tās interesēs godīga un efektīva sabiedriskā labuma nodrošināšana, bet turēs tās aizdomās par nepareizu resursu sadali. Šāda situācija apdraud valsts varas leģitimitāti un pilnvaras regulēt (Levi, 1998, 1997). Papildus pakļāvībai, kas balstās uz pozitīvu valsts novērtējumu, pilsoņi arī sagaida godīgu un vienlīdzīgu ieguldījumu no citiem pilsoņiem un tic, ka valsts nodrošina, ka tāds tiešām tiek veikts.

Šolcs un kolēģi argumentē: tā kā pilsoņi nav spējīgi paši precīzi novērtēt sodu par nepakļaušanos

iespējamību, viņi savu lēmumu pakļauties pamato ar pienākuma heirstiku (Scholz & Pinney, 1995). Otrkārt, autori pierāda, ka uzticēšanās valdībai un uzticēšanās tam, ka citi pilsoņi pakļausies, palielina pakļaušanās līmeni vairāk nekā bailes no sodīšanas vai pienākuma heirstika (Scholz & Lubell, 1998).

Uz sadarbību vērstu rīcību, kas būtu paraugs Levi, Šolca un kolēģu modeļiem, var atrast vairākos eksperimentos, īpaši organizāciju ekonomikas nozarē. Piemēram, Hibinga un Alforda (Hibbing & Alford, 2004) eksperimentu sērijā tika analizēts, kā pakļaušanos ietekmē tas, kā dalībnieki uztver lēmējpersonas un citu iesaistīto uzvedību. Viņi argumentē, ka, lai gan ļaudis gaida rezultātus, ne mazāk svarīgas ir attiecības starp spēlētājiem un lēmējpersonām. Pakļaušanos ietekmē nevis tas, vai dalībnieks par godīgu un noderīgu uzskata iegūto rezultātu, bet gan tas, vai kā godīgs un atbilstošs tiek novērtēts lēmuma pieņēmēju nodoms un uzvedība. Eksperimentu dalībnieki daudz labprātāk pieņēma lēmumu un pakļāvās tam situācijā, kad lēmējpersona vispār nebija vēlējies būt lēmējpersona, pieņemot, ka viņam/-ai nav bijuši slēpti nodomi, kas kalpojuši saviem mērķiem. Tātad pakļaušanos ļoti ietekmē institūcijas godīguma uztvere un pasākumi, kas iedibināti, lai ierobežotu lēmējpersonu patvaļu un veicinātu iespēju piedalīties tiem, kas nav lēmēji (Hibbing & Alford, 2004)

Galvenais jautājums, ko uzdod cilvēki, pirms izlemt, kā reaģēt uz valdības lēmumu, ir nevis "Ko es dabūju?", bet gan "Vai esmu piečakarēts?". Tā nav savāda sagādīšanās, anomālija, dīvainība vai iemācīta reakcija. Ļaudžu spēcīgā vēlme iesaistīties un vēlme izvairīties no izmantošanas (pat ja tas nozīmē, ka galējais rezultāts būsniecīgāks) ir būtiskas cilvēkiem raksturīgas īpašības (Hibbing & Alford, 2004, 74).

Salīdzinošie pētījumi par pakļaušanos noteicošiem faktoriem ir sastopami retāk. Frejs un Torglers (Frey & Torgler, 2007), izmantojot "Pasaules vērtību pētījuma" datus, analizējuši strukturāli normatīvos nodokļu morāli noteicošos kritērijus, bet Letki (2006), lietojot šo pašu datu kopu, analizējusi faktorus, kas ietekmē pilsonisko morāli (definētus kā godīgumu sabiedriskā labuma kontekstā). Abi pētījumu rezultāti saskan – uzticība valsts iestādēm, kā arī to objektīvā kvalitāte paaugstina nodokļu morāli un stiprina pilsonisko morāli.

Kontrole

Acīmredzamākais pakļaušanās veicināšanas mehānisms ir kontrole, soda draudi, papildināti ar stimuliem, ko ievieš lēmumu pieņēmēji, lai veicinātu pakļaušanos. Valsts – ārējs spēks – nodrošina normatīvo sistēmu horizontālām apmaiņas attiecībām starp pilsoņiem, kā arī vertikālās apmaiņas attiecības starp pilsoņiem un valsti³.

³ Pēdējā rezultāti ir vienošanās asimetrija, jo valsts tai pašā laikā ir regulators un ieviesējs, un arī iesaistīta puse vienošanās līgumā.

Tailers norāda uz pakļaušanos stimuliem un sodīšanu par nepakļāvību kā atslēgas normatīvām stratēģijām, kas pieejamas iestādēm, taču alternatīvs veids, kā pastiprināt pilsoņu sadarbības stratēģijas, ir veidot pārliecību par to kompetenci un efektivitāti (Tyler, 2006). Tādējādi var izšķirt divas dažāda veida uzticēšanās iestādēm – uzticēšanos iestāžu regulatora un izpildītāja lomai (t. i., cik godīgs un efektīvs ir process) un uzticēšanos to lomai kā līguma partnerim (t. i., cik godīgi, taisnīgi un efektīvi valsts rīkojas, pildot līgumsaistības pret savas pilsoņiem).

Iestāžu vara (Hardins uzskata, ka “stipra valdība [ir spējīga] ieviest vienošanos un sodīt nepakļaušanos”) ir vajadzīga, lai nodrošinātu gan vertikālās (t. i., pilsonis un valsts), gan horizontālās (starp pilsoņiem) vienošanās (Hardin, 1993, 514). Pilsoņiem jāredz, ka iestādes savā regulatora un izpildītāja lomā ir uzticamas, citādi iestāžu vara nepastāvēs (Carpenter, 2007; Fehr & Gächter, 2000).

Efektīva uzraudzība attur no likumu pārkāpšanas un ir viens no galvenajiem vienošanos leģitimizējošiem mehānismiem, jo tas veicina līguma taisnīgumu un nodrošina to, ka tiem, kas nepakļaujas, neklāsies labāk kā tiem, kas pakļaujas likumiem (Levi, 1997; Schlager, 2000). Atklāšanas risks un paredzētā soda līmenis noteikti maina ļaunū uzvedību (Hatcher et al., 2000; Kirchler, 2007). Toties stratēģijai, kas balstās uz sodiem un prevenciju, izmantojot koerciju vai tās draudus, ir vairāki svarīgi trūkumi un potenciāli riski, kas to var padarīt neefektīvu.

Sistēmai, kas balstās galvenokārt uz kontroli un piespiešanu, ir liela iespēja radīt pretēju rezultātu. Vairāki pētījumi ir parādījuši, ka regulēšana, ko uzskata par uzbāzīgu vai netaisnīgu un tāpēc nelikumīgu, rada pretestību un nepakļaušanos. Priekšstatī, ka soda pasākumi ir netaisni un nepamatoti, noved pie aizvainojuma pret iestādēm un kopumā negatīva vērtējuma par kontroles un audita līdzekļiem, un tas manāmi samazina nodokļu morāles līmeni un nodokļu likumu ievērošanu (Kirchler, 2007; Wenzel, 2003; Murphy, 2008; Murphy et al., 2009). Svarīgākais ir nevis varas pakāpe, bet kvalitāte, t. sk. tas, vai tā tiek uzskatīta par likumīgu. Patiesībā sodīšanas drauds (piem., kā formālas vienošanās daļa) tiek bieži uzskatīts par neuzticēšanās pazīmi, samazinot gatavību sadarboties un pakļauties (Falk & Kosfeld, 2006; Vugt et al., 2000). Stimuli (īpaši naudas stimuli) dažkārt var radīt sekas, kas ir pretstatā ar lēmējpersonas nodomiem; piemēram, ieviešot maksu par asins ziedošanu, samazinās ziedošanas procents vai, uzliekot sodu tiem, kas vēlu ierodas pakaļ bērnam bērnudārzā, manāmi palielinās to personu skaitu, kas regulāri nāk vēlu (Gneezy & Rustichini, 2000A, B; Frey & Jegen, 2001). Šāda veida ārējās kontroles izstumšanas efektu Benabū un Tairols izskaidro tā: “Ārēju stimulu klātbūtne sabojā labo darbu reputāciju, jo rada šaubas, ka lielākoties tie bijuši veikti stimulu dēļ, nevis pašu darbu veikšanas dēļ.” (Benabou & Tirole, 2006, 1654) Visbeidzot, ir arī psiholoģisks risks. Lielākā daļa cilvēku pēc savas dabas ir tendēti sekot likumiem un nemaz neapsver, kādus potenciālos labumus dod nepakļaušanās likumam un

kādas sekas tā rada (Messick, 2000). Formālu likumu ieviešana (strukturāli risinājumi), pēc Mesika ieskata (Messick, 2000), izraisa pārdomas par šo jautājumu, vedinot indivīdus domāt par jautājumu no izmaksu un ieguvumu skatpunkta. Rezultātā ļaudis zaudē spontāno spēju sadarboties un risināt problēmas kolektīvi.

Nodošanās

Viens no attiecību emocionālā konteksta redzamiem piemēriem ir patriotisms. Agrākos pētījumos patriotisms tika cieši saistīts ar nacionālismu un etnocentrismu, kā arī ar beznosacījumu atbalstu savai valstij un tās darbībām (Adorno et al., 1950). Tomēr, laikam ejot, ir diferencētas dažādas patriotisma dimensijas, kā, piemēram, “akls” vai “konstruktīvs” patriotisms. Abiem pamatā ir pieķeršanās savai valstij un identificēšanās ar to, kaut gan abi ir kvalitatīvi atšķirīgi, jo pirmais pieprasa beznosacījuma atbalstu un pakļaušanos, bet pēdējais pieprasa kritisku un zinātkāru pieeju savas valsts tēlam un darbībai (Schatz et al., 1999), lai gan Šaca un kolēģu (Schatz et al., 1999) pētījums norāda uz pozitīvu saiti starp konstruktīvo patriotismu un politisko aktīvistu rīcību, un politisko efektivitāti (un akla nacionālisma negatīvu ietekmi uz politisko līdzdalību). Citi ir identificējuši pozitīvu patriotisma ietekmi uz nodokļu morāli – finansiāli ieguldot valstī, t. i., nomaksājot nodokļus, pilsonis var sajusties patriotiskāks, un tas viņā izraisa “siltas sajūtas”. Pastāv manāmi negatīva saistība starp patriotismu un ēnu ekonomikas lielumu, kā arī izvairīšanās no nodokļiem attaisnošanu (Konrad & Qari, 2009). Lepnumam par to, ka ir savas valsts pilsonis (visbiežāk lietotais patriotisma empīriskais rādītājs), ir neliela pozitīva ietekme uz nodokļu morāli vairākās Austrumeiropas un Rietumeiropas valstīs (Torgler, 2007). Ir atklāts, ka reģionālā identitāte un pieķeršanās vietai pozitīvi ietekmē attieksmi pret vietēji aizsargātām vides zonām un proaktīviem vides pasākumiem (Bonaiuto et al., 2002). Taču visietekmīgākais ir Levi pētījums (1997), kurā ir izstrādāta teorija, saistot patriotismu ar uzvedību. To var nosaukt par klasisku piemēru sabiedriskā labuma ieguldījumam – par karaklausību. Visbeidzot, Lubella eksperiments atklāj, ka pilsoņi drīzāk pakļaujas likumiem un noteikumiem, ko ierosina viņiem ideoloģiski tuvāki politikas dalībnieki (Lubell, 2007, 249).

Vērtīgus piemērus sniedz arī organizāciju teorija. Datons un kolēģi (Dutton et al., 1994) uzsver identificēšanos ar organizāciju kā faktoru, kas pastiprina katru paštēlu, ceļ pašapziņu, bet arī rada atšķirtspēju. Viņi argumentē, ka stipra identificēšanās ar organizācijām var novest pie tādiem vēlamiem rezultātiem kā sadarbība organizācijas iekšienē vai pilsoniska uzvedība (Dutton et al., 1994, 240). Viņu definīcija identifikācijai ar organizāciju – “psiholoģiskās pieķeršanās veids, kas rodas, kad dalībnieki pārņem organizācijas pamatīpašības un tās attiecina uz sevi” (Dutton et al., 1994, 242) – ir ļoti līdzīga Šaca un kolēģu patriotisma definīcijai – “pozitīva identificēšanās ar valsti un afektīva pieķeršanās savai valstij” (Schatz et al., 1999, 152).

Sociālie faktori

Cita pieeja kolektīvās rīcības problēmu risināšanai sabiedriskā labuma kontekstā attiecas uz sociālo saliedētību un sociālām normām, kas dažkārt aprakstītas, izmantojot sociālā kapitāla jēdzienu. Papildus standarta ekonomikas modeļa pieņēmumiem, ja indivīdi pieņem lēmumus par līdzdalību, sadarbību vai izvairīšanos no pienākumiem, viņus ietekmē līdzdalība grupā un plašāks sociālais konteksts (Olson, 2009). Sociālais kapitāls attiecas uz sociālās saliedētības līmeni sabiedrībā, kas izpaužas caur līdzdalību formālās un neformālās grupās, uzticēšanās un savstarpējības tīkliem (Putnam, 1993). Tur, kur ir uzticēšanās trūkums, nevar rasties sadarbība (Rothstein, 2005).

Līgums/vienošanās

1. tabulā mēs diferencējam divu tipu vienošanās: sadarbību un savstarpējību. Pieejamie pētījumi saista pirmo ar aprēķinātu uzticēšanos, kas balstās uz pieņēmumu par kopīgu interesi būt uzticamiem (Hardin, 2002)⁴, un pēdējo ar “nosacījuma laipnību” vai savstarpējības normu, t. i., ar motivāciju atdarīt dāsnu rīcību (Cox, 2004). Abos gadījumos cilvēka rīcību nosaka citu rīcība, tāpēc arī pati sadarbība tiek dēvēta par nosacījuma sadarbību (*conditional cooperation*). Atbilstoši Akselroda sociāli evolucionārās sadarbības modelim indivīdi pēc sākotnēja mēģinājuma sadarboties īsteno “aci pret aci” stratēģiju, kas beidzas, līdzko otra puse neatdara uzticību ar savu uzticību vai neatdara dāsnumu ar līdzīgu dāsnumu (Axelrod & Hamilton, 1981). Eksperimentos labi pierādīts, ka indivīdi saskarsmē vienam ar otru realizē šādu nosacījuma sadarbības stratēģiju: Hibings un Alfordss savā pētījumā secina, ka **cilvēki ir piesardzīgi pret sadarbošanos: 1) tiecas sadarboties tikai tad, ja citi sadarbojas, 2) vēlas sodīt tos, kas nesadarbojas, arī ja tas viņiem rada papildu izmaksas.**

Tomēr sabiedrības līmenī sadarbība ne vienmēr veicina biežāku sadarbību un nepakļaušanos – biežāku nepakļaušanos. Svarīgi ir tas, kā indivīdi situāciju uztver (Messick, 2000). Dažās situācijās, piemēram, t. s. dzimumu cīņā, ko apraksta Kellijs un Tribo (Kelly & Thibaut 1978), notiek tā: jo vairāk citi izvēlas sadarboties, jo pievilcīgāka šķiet nesadarbošanās iespēja, un otrādi. Cits acīmredzams piemērs ir izvēle starp sabiedrisko transportu un automašīnu (Lange et al., 2000). Sadarbība ir drīzāk iespējama, kad ļaudis problēmu saredz kā grupas problēmu, kur vajadzīgs kolektīvs risinājums (Messick, 2000). Cits faktors, kas ietekmēs to, cik lielā mērā zināma rīcība tiks atdarināta, ir grupas identitāte. Kāds varētu izvēlēties darīt tieši pretējo tam, ko dara visi citi, lai izceltos pretstatā ārējai grupai (*out-group*). Džīno un

kolēģu (Gino et al., 2009, 1299) pētījums norāda: kad ļaudis piedzīvo iekšgrupas (*in-group*) dalībnieka neētisku uzvedību, viņi tai pievienojas un paši uzvedas nedrīgi. Ārējās grupas dalībnieka neētiskai uzvedībai toties nav līdzīgas asimilējošas ietekmes. Visbeidzot, pastāv risks, ka veidosies šāds uzskats: ja citi aktīvi iesaistās, tad pietiekoši daudz jau tiek darīts. Tādējādi saistība starp paša izvēli un citu izvēlēm nav lineāra.

Uzticēšanās eksperimentālajā ekonomikā tiek uztverta kā gaidas, uz kurām balstās pirmā spēlētāja pirmais gājiens (Herreros, 2004), un tā ir gan sadarbības, gan savstarpējības priekšnoteikums. Sociālās dilemmās uzticēšanās ir īpaši svarīga, jo spēlētājiem ir kārdinājums un viņi zina, ka viņu partneriem arī ir kārdinājums uzvelt maksājumus citiem, lai gūtu labumu paši (Foddy & Dawes, 2008, 68). Individuālā uzticēšanās, kas rodas saskarsmes rezultātā (Di Cagno & Sciubba, 2010), nav viegli vispārināma uz citiem cilvēkiem un situācijām un padara problemātisku tās piemērošanu situācijās, kad rīkojas kolektīvs: šādās situācijās pieņēmums, ka būt uzticamam ir citu cilvēku interesēs, ir vienkārši nereāls, jo iedzīvošanās uz citu rēķina sniedz daudz pievilcīgāku iespēju (Hardin, 1993; Foddy & Dawes, 2008).

Ir vairākas pieejas, kas izskaidro, kā individuālā vai iekapsulētā uzticēšanās kļūst par sabiedrisko vai vispārējo uzticēšanos, t. i., “uzticēšanos kādam, ko mēs personiski nepazīstam” un ko savukārt var izmantot, lai pārvarētu kolektīvās rīcības dilemmas. Vispirms uzticēšanās, balstoties uz pazīšanos, līdzību un kopīgām vērtībām/mērķiem, ir attiecināma uz mazām kopienām, kur indivīdi ir iesakņoti kopējā struktūrā un, iespējams, izmanto šos pašus resursus un kur ir vienotas rūpes par resursiem. Kaut daži pētnieki domā, ka uzticēšanos, kas apgūta neliela apjoma vidē, var līdzīgā veidā piemērot liela apjoma vidēs (Rothstein, 2005), citi šo pāreju uzskata par mazāk skaidru, jo trūkst klasisko kontroles mehānismu, kas darbojas maza skaita dalībnieku kontekstā (Ostrom, 1990; Scholz, 1998).

Otrā pieeja vislabāk ir izskaidrota Roberta Patnema darbos, kur minēts “pozitīvas attīstības cikls”: indivīdi, kas atkārtoti piedzīvo pozitīvu saskarsmi ar līdzpilsoņiem neformālā brīvprātīgo grupu un organizāciju vidē, sāk rūpēties par citu cilvēku interesēm un sāk apzināties sabiedrības intereses, kas parasti nav vienkārši individuālu interešu kopsumma (Putnam, 1993). Šāds pilsoniski noskaņots pilsonis spēs transponēt savas individuālās intereses, lai tās atbilstu sabiedrības interesēm, un attiecīgi rīkosies⁵. Turklāt uzticēšanās un līdzdalība viena otru pastiprina (tāpēc “pozitīvās attīstības cikla” apzīmējums). Šī pieeja palīdz izskaidrot, kā transponēt individuālās vēlmes un intereses uz kolektīvām interesēm. Šādā vidē pieņēmums par “kopīgām interesēm” atkal kļūst reāls un sadarbība balstās uz ticību, ka visiem

⁴ Hārdins šo attieksmi nosaucis par “iekapsulētu uzticēšanos”: “Es Tev uzticos, jo es domāju, ka ir Tavās interesēs manas intereses šai jautājumā uztvert nopietni šādā nozīmē: Tu novērtē mūsu attiecību turpināšanos un tāpēc Tev ir savs iemesls ņemt vērā manas intereses. Citiem vārdiem, Tu iekapsulē manas intereses savās interesēs.” (Hardin, 2002, 1)

⁵ Lai gan Patnems neatsaucas tiešā veidā uz sociālo identitāti, viņa diskusija sakrīt ar pētījumiem par sociālās identitātes lomu kopīgo interešu veicināšanā (Brewer and Kramer, 1986).

dalībniekiem ir līdzīgas normas un mērķi un ka tādēļ tie rīkosies līdzīgā uzticamības līmenī.

Fodjys un Deivs (Foddy & Dawes, 2008) uzsver, ka sociālās dilemmas pieprasa kolektīvu rīcību un ir atkarīgas no grupas rīcības, un šajā kontekstā jārunā par uzticēšanos kolektīvam (kā grupai) un ir nepieciešama to dalībnieku nodošanās kolektīvam labumam, nevis uzticēšanās vienam konkrētam cilvēkam. Atbilstoši sociālās identitātes teorijai uzticēšanās var rasties no stipras identificēšanās ar grupu, jo tam sekojošais “anonimizēšanas” process padara sevi pašu un citus grupas dalībniekus “savstarpēji aizstājamus”. Šinī gadījumā no citiem tiks sagaidīts, ka viņi ņems vērā jūsu intereses, tāpat kā jūs ņemat vērā viņu. Citu skaidrojumu piedāvā vispārējās reciprocitātes teorija, kas akcentē grupas heuristiku, kura iekļauj pašāvērtību, ka grupas dalībnieku vidū notiks vispārējs savstarpīgums, radīsies uzticamība un sadarbība starp ļaudīm, kas visi ir daļa no vienas grupas. Galvenais autoru secinājums, balstoties uz eksperimentiem, ir, ka dalība grupā var kļūt par sākumu apmaiņai (savstarpīgums, uzticēšanās, altruisms) (Foddy & Dawes, 2008).

Šim skatījumam oponentē Ēriks Uslaners, kas saskata uzticēšanos kā morālu vērtību (Uslaner, 2002), kas ir absolūta, t. i., neatkarīga no citu cilvēku uzvedības (Di Cagno & Sciubba, 2010). Pēc Vencela domām (Wenzel, 2005a), sociālā uzticēšanās lielākoties ir paša uzticamības atspoguļojums. Šo secinājumu ļoti atbalsta Glasera un kolēģu pētījums, kur atklājas, ka atbildes uz jautājumu par citu cilvēku uzticamību tiek atspoguļotas paša pētījuma dalībnieka godīgā rīcībā (Glaeser et al., 2000, skat. arī Dawes, 1989). Vienlaikus pētījumi liecina, ka mums ir tendence saredzēt citus kā negodīgākus, nekā uzskatām paši sevi (Wenzel, 2005b) vai savu grupu (Brewer, 2000). Sociālo uzticēšanos var veiksmīgi modificēt ar informāciju par citu cilvēku patieso rīcību (Biel, 2000; Wenzel, 2005b).

Visbeidzot, atbilstoši Kolmenam un Portesam uzticēšanos var uzlūkot kā “kolektīvā līmeņa” fenomenu. Kolmena un Portesa darbos sociālais kapitāls (kura sastāvdaļa ir uzticamība) ir sociālu struktūru, ne indivīdu īpašība (Coleman, 1994; Portes, 1998), sabiedrības uzticamība ir depersonalizēta, jo sniedz labumu indivīdam, nevis pateicoties viņa individuālām saitēm ar citiem, bet dēļ iekļaušanās lielākā grupā vai tīklā, tā normām un kopīgām vērtībām. Uzvedība, kas balstīta uz uzticēšanos, kļūst par normu sabiedrības līmenī (Wenzel, 2005b).

Teorētiskā saite starp vispārēju uzticēšanos un kolektīvās rīcības problēmām liela skaita dalībnieku vidēs ir maz pētīta, un to empīriskās pārbaudes arī ir reti sastopamas (Nannestad, 2008). Kā vienu no piemēriem var minēt Džounsa pētījumu, kas parāda, ka sociālā uzticēšanās palīdz izskaidrot videi nekaitīgu rīcību (Jones, 2010), – tā iespaidoja atkritumu savākšanai paredzētos izdevumus un labumus.

Pētot gatavības sadarboties noteicošos faktorus, līdz šim dominējusi eksperimentālā pieeja, un pētījumi šajā laukā ir ļoti bagātīgi. Toties, kaut gan uzticēšanās bieži tiek piesaukta kā nepieciešamais

pamatmehānisms, lai pārvarētu kolektīvās rīcības problēmas, un savstarpējību veicinošās īpašības tiek uzskatītas par vissvarīgāko sabiedrības resursu, tās ir reti sastopamas eksperimentālajā sabiedriskā labuma pētniecībā. Ir pāris izņēmumi: pirmais ir pētījums, ko veica Andersons un kolēģi. Tajā secināts, ka uzticēšanās un sociālā saliedētība veicina ieguldījumu sabiedriskajā labumā, turpretī konflikts un daudzveidība tam kaitē (Anderson et al., 2004). Otrais ir eksperimentu sērija, ko veica Kohers, Martinsons un Visers. Viņi pierādīja, ka sociālais kapitāls pozitīvi iespaido uzvedību, kas veicina sadarbību un normu izpildi (Kocher et al., 2012). Tajā pašā laikā, izmantojot aptaujas datus, Letki pierādīja, ka uzticēšanās neatstāj manāmu iespaidu uz attieksmi, kas vada rīcību, kura vērsta uz sabiedrisko labumu, t. i., uz pilsonisko morāli (Letki, 2006). Sociālā kapitāla arguments vairāk ir bijis pārstāvēts empīriskos pētījumos, kur pētītas rūpes par vidi un “zaļo” uzvedību. Ir pierādījumi, ka sociālais kapitāls un sociālā saliedētība palīdz mazām grupām pārvarēt problēmas, kas saistītas ar kopīgo resursu apsaimniekošanu, un palielināt līdzdalības procentu valsts programmās (Adger, 2003; Danieri et al., 2002; Rydin & Pennington, 2000; Jones, 2009).

Cita veida vienošanās, kas minēta iepriekš, attiecas uz savstarpējo sadarbību bez rūpēm par izmaksu-ieguvumu attiecību. Šī brīža pētījumi rāda, ka pat anonīmos un neskaidros apstākļos, kas ir tipiski liela skaita dalībnieku vidēs, cilvēki rīkojas atbilstoši savstarpējības principiem. Piemēram, Fišbahers un kolēģi ir parādījuši, ka cilvēki biežāk izvēlas savstarpējību nekā izvairīšanos: viena šāvienu spēlē tieši 50% dalībnieku palielināja savu finansiālo ieguldījumu sabiedrības labumā, ja citi palielināja savu, bet 30% izvēlējās iedzīvoties uz citu rēķina (Fischbacher et al., 2001, skat. arī Andreoni, 1995). Šādas rīcības izskaidrojums attiecas uz t. s. stipro savstarpējību.

Indivīds ir stiprs atdarītājs, ja viņš ir gatavs upurēt resursus, pirmkārt, lai būtu laipns pret tiem, kas ir laipni pret viņu (stiprina pozitīva savstarpējība), un, otrkārt, lai sodītu tos, kas ir nelaipni (stipra negatīva savstarpējība). Stipras savstarpējības galvenais elements ir gatavība upurēt resursus, atalgojot godīgu rīcību un sodot negodīgu rīcību, pat ja tas ir dārgi un nenēs atdarītājam materiālu labumu nedz tagad, nedz nākotnē (Fehr et al., 2002, 3).

Kaut gan stipra savstarpējība vislabāk darbojas vidēs, kur ir mazs skaits dalībnieku, eksperimentāli pierādījumi rāda, ka stipra savstarpējība ir mehānisms, kas manāmi palielina ieguldījumu sabiedriskajā labumā un ļauj uzturēt sadarbību tur, kur parasti tā būtu bijusi neiespējama (Bowles & Gintis, 2002; Fehr et al., 2002).

Kontrole

Kontroles sistēma sabiedrības līmenī attiecas uz sociālajām normām. Fērs un Gehters definē sociālās normas kā 1) uzvedības regularitāti, kas ir 2) balstīta uz sociāli pieņemto pārliecību par to, kā vajadzētu uzvesties; kas panāk 3) noteiktu uzvedību ar neformālām sociālām sankcijām (Fehr & Gaechter, 2000, 166). Pārliecība par to, kas ir un kas nav sabiedriski pieņemama

rīcība, cilvēkiem rodas, novērojot vienam otra rīcību un tās sekas (Benabou & Tirole, 2006, skat. arī Wenzel, 2005b). Līdzīgi Kolmens ir rakstījis par kolektīvām normām, kur nepakļaušanos soda pašas grupas dalībnieki, kas norāda, kāda uzvedība ir pieņemama un kāda nav (Coleman, 1987). Sociālas sankcijas var būt dažādas, arī izslēgšana un izraidīšana no grupas. Liela daļa agrāko pētījumu par sabiedriskā labuma resursu apsaimniekošanu paļāvās uz ārēja izpildītāja uzliktajām sankcijām (Olson, 2009; Hardin, 1968). Lielā revolūcija attiecībā uz sociālo dilemmu pārvaldīšanu bija Elinoras Ostromas pētījums, īpaši viņas pētījums par “koptelpas reglamentēšanu” (1990). Viņa izpētīja pašorganizēšanās lomu, risinot kopīgu resursu un sabiedriskā labuma dilemmas, un ar laboratorijas eksperimentiem un padziļinātu gadījuma izpēti apstiprināja, ka pašpārvalde ir iespējama; lai mazinātu varbūtību, ka tiek ļaunprātīgi izmantota uzticēšanās, un lai veicinātu ilgtermiņa sadarbību, sabiedrības izgudro un ievieš sistēmu ar pieaugošām sankcijām (Ostrom, 1990, 1999; Ostrom et al., 1992).

Divi galvenie mehānismi, uz ko Ostroma atsaucas, ir savstarpēja uzraudzība un reputācijas būvēšana. Vispirms “savstarpēja uzraudzība” ir “dilemma, kas slēpjas dilemmā” (Ostrom, 1990, 45), jo uzraudzība ir dārga un nav viegli attaisnojama atdeves dēļ. Toties abas gadījuma izpētes un eksperimenti norāda, ka ļaudis ir gatavi sodīt citus, pat ja tas pašiem rada izdevumus (Ostrom, 1990; Fehr & Gaechter, 2000). Sankcijas papildina stimulu, bet to iedarbība uz sadarbību atšķiras, un tie ne vienmēr viens otru savstarpēji papildina (Sefton et al., 2007, 673). Sankcijas nereti izmanto, lai veicinātu sadarbošanos tur, kur atlīdzības sistēmu ir grūtāk uzturēt un tās iedarbība ar laiku izaist.

Vēl viens kontroles mehānisms, kas minēts rakstos par sociālām dilemmām, ir reputācijas būvēšana (Olson, 1971; Ostrom, 1990, 1999). Reputācijas būvēšanas funkcija ir balstīta uz diviem pieņēmumiem. Pirmais – lielākā daļa indivīdu baidās no nosodījuma un vēlas apbrīnu. Otrais – reputācija ir resurss: ja cilvēki vēlas piedalīties citās apmaiņās nākotnē, viņiem jānodrošina reputācija, ka viņi ir uzticami un uz viņiem var paļauties. Benabū un Tairols (Benabou & Tirole, 2006) uzsver, ka visi lēmumi labāk vai sliktāk ietekmē reputāciju. Viņi argumentē, ka reputācijas vērtībai var būt liela nozīme (padarot kādu par pievilcīgāku citiem) vai tīri afektīva loma (sociāla cieņa vai kauns kā hedonisks labums) (Benabou & Tirole, 2006, 1656). Fakts, ka cilvēki iegulda sabiedriskajā labumā, zinot, ka viņu ieguldījumam nebūs liela efekta, apstiprina to, ka ieguldījums ir daļa no stratēģijas, lai celtu reputāciju (Vugt & Hardy, 2010).

Tāpēc indivīdu rīcība ir saistīta ar viņu pārliecību par to, kas ir sociāli vēlama vai pieņemama uzvedība. Eksperimentāli pētījumi ekonomikā un psiholoģijā rāda, piemēram, ka vēlme gūt apbrīnu par savu dāsnumu ir spēcīgs mehānisms, kas stimulē labdarīgu rīcību, un anonīmi ziedojumi ir reti (Benabou & Tirole, 2006; Milinski et al., 2002). Sodi un stimuli var izbojāt labo darbu sniegto vērtību reputācijai (Benabou & Tirole, 2006).

Arī fakts, ka iespaids uz reputāciju un atzinīgu sociālo novērtējumu manāmi palielina ieguldījumu sabiedriskajā labumā, ja ir paredzama saskarsme nākotnē, liek domāt, ka tā vērtība galvenokārt ir saistīta ar nodarību: “vajadzība saglabāt reputāciju attiecībā uz netiešo savstarpējību uztur ieguldījumus sabiedriskajā labumā nesagaidīti augstā līmenī. Bet, ja netiešā savstarpējība netiek sagaidīta, tad ziedojumi sabiedriskajam labumam ātri nokrīt līdz nullei” (Milinski et al., 2002, 424). Līdzīgi Gehters un Fērs (Gaechter & Fehr, 1999) ir izpētījuši, ka nepietiek tikai ar sabiedrības novērtējumu kā stimulu, lai samazinātu iedzīvošanos uz citu rēķina kolektīvas rīcības situācijās, izņemot, ja ir zināma pazišanās starp eksperimenta dalībniekiem. Dasgupta apgalvo, ka ļaudis ir gatavi ieguldīt resursus, lai celtu “godīguma reputāciju”, tas atmaksāsies vēlākā mijiedarbībā (Dasgupta, 2000, 70).

Gan savstarpēja uzraudzība, gan reputācijas celšana vislabāk iedarbojas vidēs, kur ir mazs skaits dalībnieku, kur indivīdiem ir kopīgas normas, viņi ir iesakņojušies līdzīgā kontekstā un kur ir iespējams, ka viņiem nākotnē būs saskarsme (Boyd & Richerson, 1988). Ostromas pētījumi, ieskaitot vairākus eksperimentus, parāda, ka pazišanās un līdzība padara sadarbību vienkāršāku un efektīvāku. Faktiski šķiet, ka līdzība ir pietiekams faktors, lai stimulētu sadarbību; Riolo un kolēģi (Riolo et al., 2001) to sauc par *tag-based* sadarbību. Piemēram, Gehters un Fērs ir izpētījuši: “Ja sociālais attālums starp dalībniekiem samazinās, ja cilvēkiem dod iespēju izveidot grupas identitāti un nodibināt vājas sociālās saites, pozitīva novērtējuma stimuli izraisa manāmi retāku iedzīvošanos uz citu rēķina.” (Gaechter & Fehr, 1999, 362)

Maza izmēra vidēm ir raksturīgas ciešas saites (saisītāis (*bonding*) sociālais kapitāls), un to nozīmi ir plaši pētījuši sociālā kapitāla pētnieki (pētījumu pārskatu sniedz Woolcock & Narayan, 2000; Grootaert, 1998). Ir atklāts, ka ciešas iekšējās saites sabiedrībā un ar to saistītā uzticēšanās veicina pakļaušanos normām un samazina oportunistisku rīcību kopīgo resursu apsaimniekošanā (Pretty, 2003; Pretty & Smith, 2004; Adger, 2003), sekmē līdzdalību apvienībās (uzsvars tiek likts uz sabiedrisko labumu) (Herrerros, 2004; Putnam, 1993; McGinnis & Ostrom, 2008), kā arī palielina brīvprātīgo darbu (Wilson & Musick, 1997). Šo pētījumu vispārīgais secinājums ir tāds, ka sociālais kapitāls ir būtisks, lai risinātu dilemmas, kas saistītas ar kopīgiem resursiem un sabiedrisko labumu.

Tajā pašā laikā ir atklāts, ka vidēs, kur ir liels skaits dalībnieku, ļaudis mēdz mazāk rīkoties prosociāli un mazāk iegulda sabiedriskajā labumā. Lielizmēra dilemmās uz normām balstīta kontrole labi nedarbojas, jo cilvēki rīkojas augstas anonimitātes apstākļos, kur ir zema grupas solidaritāte, maz komunikācijas un zema uztvertā personīgā efektivitāte (Kerr, 1995). Palielinoties grupas lielumam, iespēja gan uzraudzīt, gan efektīvi ieviest sankcijas, kā arī komunicēt un būvēt reputāciju samazinās: “lielu grupu loģistika var kavēt spēju savstarpēji vienam otru uzraudzīt un disciplinēt tos, kas iedzīvojas uz citu

rēķina” (Carpenter 2007, 48). Tas apstiprina Olsona slave-no teicienu: “jo lielāka grupa, jo mazāk tā veicinās kopīgās intereses” (Olson, 1971, 65, skat. arī Brewer & Kramer, 1986)⁶. Ņemot vērā grupas lieluma ietekmi, sociālo dilemmu pētnieki dažkārt atšķir lielzmēra situācijas, kas sabiedrībā izpaužas kā “sabiedrības dilemmas” (Biel, 2000). Šāda veida lielzmēra dilemmas parasti tiek uztvertas kā visgrūtāk risināmās (Lange et al., 2000). Attiecību tuvību, kuras trūkst lielās grupās, var aizvietot ar sociālo identifikāciju. Sociālā vai grupas identitāte šeit kalpo kā mehānisms, kas sniedz atskaites punktu gan normām, gan stimuliem/sodiem. Īpaši paškategorizācijas teorija (Turner et al., 1987) un tai sekojošās empīriskās pārbaudes sniedz priekšstatu par to, kā tādu cilvēku atziņas, kuri, mūsaprāt, ir mums līdzīgi vai pieder pie tās pašas kategorijas, mēs internalizējam un uzskatām par savām normām un kā mēs savas normas un uzvedību pielāgojam tam, kas, pēc mūsu domām, dominē mūsu grupā.

Sociālā identitāte papildus var darboties kā mehānisms, kas palielina “kopīgo interešu” nozīmi un vērtību cilvēka acīs (Brewer & Kramer, 1986). Tā arī manāmi ietekmē cilvēku uzskatus par “taisnību un netaisnību” un viņu rīcību, kas ir saudzējoša pret vidi, un viņu attieksmi pret nodokļu saistību izpildi (Wenzel, 2004; Terry et al., 1999). Tiek uzsvērts, ka normas ir saistītas ar kontekstu un ka paškategorizācija ļauj aktoriem izvēlēties noteiktu uzvedības modeli zināmā situācijā (Bicchieri, 2002; Biel & Thøgersen, 2007). Turklāt reputācija, kas ir iegūta vai zaudēta grupā, ir nozīmīga paštēlam (Tyler, 2000; Fehr & Falk, 2002). Nobeidzot – pielāgošanās grupu normām spēcina identitātes sajūtu un atšķirību no citiem, kas nepieder pie grupas (Gino et al., 2009a, b).

Nodošanās

Apņemšanās rīkoties grupas, nevis savā vai citu labā pētījumos tiek saukta par kolektīvismu (Batson & Powell, 2003, 250). Kolektīvismam ir īpaša loma sociālo dilemmu gadījumā, jo tajā ir iekļauta galvenā motivācija upurēt savas individuālās intereses kopīgā labuma vārdā; faktiski, pēc definīcijas, tas koncentrējas uz kopīgo labumu. Tiek argumentēts, ka kolektīvisms ir sociālās identitātes produkts (Turner et al., 1987; Tyler, 2000) un kolektīvistu motivāciju var veicināt rūpes par savas grupas labklājību (Batson et al., 2002). Savā darbā par sociālo kapitālu Portess (Portes, 1998) min emocionālās saites ar specifisku ļaužu grupu, kuras bieži ir ļoti līdzīgas solidaritātes un kopīga likteņa sajūtai un veicina sadarbību “kopīgā labuma” labā. Šāda “saistīta solidaritāte” (*bonded solidarity*) neatspoguļo internalizētas normas, bet ir zināmas situācijas produkts; altruistiska motivācija nav universāla, bet to ierobežo sabiedrības robežas (Portes, 1998). Portess tāpat domā, ka gatavību ieguldīt sabiedriskajā labumā palielina pieķeršanās zināmāi grupai vai sabiedrībai. Portesa argumenti arī

⁶ No otras puses, Fērs un kolēģi (2008) min dažus nesenos pētījumus, kur atklāts, ka pieaugušiem cilvēkiem rūp pat tas, ko anonīmi cilvēki par viņiem domā.

atkārtoti Brūera un Krāmēra (Brewer & Kramer, 1986) rakstā, kur tiek pamatots, ka, uzsverot kopīgo likteni, varētu risināt kolektīvās rīcības problēmas. Faktiski grupas identitātes veidošana ir viens no eksperimentālo datu iespējamajiem skaidrojumiem, respektīvi, ja pirms eksperimenta komunicē par problēmu klātienē, tas uzlabo sadarbību (Biel, 2000).

Kolektīvismu reti mēra tiešā veidā, bet tiek pieņemts, ka grupas identitāte ir kā laba pazīme, kas uz to norāda. Tātad lielākā daļa pētījumu, kas pēta prosociālās motivācijas ietekmi uz sadarbību sociālās dilemmās, pēta sociālo identitāti kā faktoru, kas palielina grupas iekšējo solidaritāti un iespaido ieguldījumu kopējā labumā. Šādu (grupas) identitāti vai solidaritāti var radīt un līdz ar to pastiprināt gatavība sadarbīties bez tā, ka tiek sagaidīta savstarpējība kaut kad nākotnē, atlīdzība vai sods, vai pat reputācijas sekas citu grupas dalībnieku vidū. Turklāt šī identitāte pastāv neatkarīgi no tā, ko pavēl sirdsapziņa (Dawes et al., 1990, 99).

Šeit ir spēkā mehānisms “motivācijas pārlikšana”, kad paaugstināta sociālā identitāte noved pie palielinātas motivācijas panākt pozitīvus rezultātus grupai, nevis tikai sev pašam, un tas arī pierādījis eksperimentu sērijā (De Cremer & Vugt, 1999). Citos eksperimentos ir atklājies, ka gatavība sadarbīties palielinās, kad ir lielākas rūpes par kolektīvām bažām (De Cremer & Barker, 2003) vai spēcīgāka grupas identitāte (Tyler & Dawes, 1992), un ka indivīdi ar stiprāku grupas identitāti ievēro atturību apdraudētu kolektīvo resursu izmantošanā, kaut gan šis efekts lēnām samazinās, palielinoties grupas lielumam (Brewer & Kramer, 1986). Pētījumi par nodokļu saistību izpildi ir atklājuši, ka sociālā identitāte palīdz izskaidrot rūpes par tiesiskumu un par noteikumiem atbilstošu rīcību grupas līmenī (Wenzel, 2004b) un ka šo rīcību iespaido solidaritātes izjūta pret valsti, savukārt pastiprinot kolektīvo identitāti (Pommerehne et al., 1994; Rawlings, 2005). Klandermans (2002) ir empīriski pierādījis ar trim dažādiem piemēriem (lauksaimnieki, vecāka paauzde un etniskās grupas) trīs dažādās valstīs, ka gan emocionālā un kognitīvā identificēšanās ar kādu grupu ir priekšnoteikums politiskai darbībai šīs grupas vārdā. Faktiski identitāte (identificēšanās ar grupu un īpaši ar kolektīvo identitāti) ir bijusi viena no pamatkonceptijām protesta rīcības psiholoģijā, un ir empīriski pierādīts: nodošanās īpašai grupai palielina iespēju, ka ļaudis piedalīsies kolektīvā rīcībā grupas vārdā (Klandermans, 2002). Tomēr šai identifikācijai varētu būt vajadzīga politizācija. Interesantā kārtā pētījumos arī atklāts, ka ne tikai nodošanās grupai veicina līdzdalību, bet arī līdzdalība stiprina nodošanos (Barling et al., 1992). Visbeidzot, ir atklāta saikne starp sociālo identitāti un uz sadarbību vērstu rīcību, kur spēcīgāka identitāte noveda pie tā, ka sadarbību uzskatīja par nozīmīgāku (Kerr, 1992).

Neskatoties uz daudzām pozitīvām sekām, kolektīvismam piemīt viena bīstama īpašība: ņemot vērā, ka tas ir tik cieši saistīts ar grupas identitāti, iespējams, tiks aktivizēti starpgrupu konflikti (Batson et al., 2002; Brewer, 1991; Portes, 2000, 1998). Turklāt grupas

dalībnieku interešu aizstāvība var novest pie korupcijas, nepotisma, neracionāliem ekonomiskiem lēmumiem un tāpēc radīt lielas negatīvas eksternalitātes (skat., piemēram, Portes, 1998; Olson, 1982; Fukuyama, 2001).

Kolektīvisms kā jebkura cita empātiska attieksme varētu rasties no individuālām iezīmēm, kas pastiprinās socializācijas procesā (Kunyk & Olson, 2001), bet tā varētu būt arī sociāla īpašība, jo sistemātiskas atšķirības sociālo dilemmu sadarbības līmeņos ir atklātas valstīs ar atšķirīgiem dominējošo vērtību kopumiem (Parks & Vu, 1994).

Individuālā līmeņa faktori

Līgums/vienošanās

Fērs un Fāls (Fehr & Falk, 2002) argumentē: ekonomisti kļūdās, pieņemot, ka rīcības motivācija vienmēr saistīta ar kādiem ieguvumiem vai zaudējumiem. Ir darbības, kas cilvēkiem dod prieku, un tās kļūst par galējo mērķi bez kādas papildu motivācijas. Apmierinātība un bauda, kas rodas, pildot uzdevumu (ar uzdevumu saistītā atdeve), var iespaidot cilvēku gatavību rīkoties. Ir daudzas un dažādas īpašības, kas padara uzdevumu baudāmu, piemēram, tā nozīme, neatkarības sajūta, radošums vai prasmju dažādība, kas tiek sagaidīti, lai šo uzdevumu pildītu. Ar uzdevumiem saistīta motivācija ir ļoti saistīta ar visu veidu brīvprātīgo darbu.

Organizāciju teorija jau sen ir atzinusi, ka darba īpašības iespaido to izpildes motivāciju (Gagne & Deci, 2005), un psiholoģiski pētījumi jau sen nodala došanas prieku no citas atlīdzības par prosociālu uzvedību (Benabou & Tirole, 2006). Piemēram, pētījums par līdzdalības atvērtās pieejas projektā *Wikipedia* noteicošiem faktoriem ir parādījis, ka uzdevuma īpašības ir galvenais iemesls sniegt brīvprātīgu ieguldījumu (Schroer & Hertel, 2009). Snaiders un Omoto (Snyder & Omoto, 2000) secina, ka starp citiem iemesliem ļaudis brīvprātīgi palīdz HIV/AIDS slimniekiem, jo tas dod iespēju uzzināt vairāk par šo problēmu, tas ir izaicinājums, kas palīdz personīgai izaugsmei, un, darbu izpildot, ceļas pašapziņa un paplašinās sociālie tīkli. Uzdevuma izbaudīšana ietekmē uzskatus par citu līdzdalību – tie, kas negūst prieku no sava uzdevuma, ir īpaši jūtīgi pret potenciālo nevienlīdzību ieguldījumā uzdevuma izpildē (Wilke et al., 2000).

Uzdevuma izbaudīšanu var izskaust ārēja regulācija un ārēja atlīdzība, kas nav saistītas ar uzdevumu (Fehr & Falk, 2002; Benabou & Tirole, 2006). Arī nelaipna un pārreglamentēta vide padara uzdevumu mazāk interesantu (Deci et al., 1999). Ir arī pierādījumi, kas vedina domāt, ka uzdevumus uzskata par patīkamiem un pozitīviem, kad tie tiek uztverti kā nozīmīgi un efektīvi.

Kontrole

Atšķirība starp sociālām normām un personīgām normām un vērtībām slēpjas faktā, ka pēdējās ir pirmo internalizēta versija (Schwartz, 1977; Campbell, 1964).

Atšķirība atrodama arī kontroles un atlīdzības/disciplinēšanas mehānismā, kas pilnībā balstās uz personīgo sirdsapziņu un neattiecas uz sociālām vai strukturālām sankcijām, padarot ārēju uzraudzību un uzspiešanu par nevajadzīgām (Orbell & Dawes, 1981).

Kaut arī personīgās normas noteikti iespaido cilvēku priekšstatus par to, kas ir pareizi un nepareizi, labi ir zināms secinājums no morālās psiholoģijas nozares, ka morālā uztvere ne vienmēr noved līdz morālai rīcībai. Faktiski, balstoties uz cilvēku uztveri, ir grūti paredzēt, ko viņi patiesībā darīs (Blasi, 2004). Saite starp uztveri un rīcību pastarpinās līdz ar sajūtu par personīgo atbildību par morālo rīcību, t. i., morālās iesaistes procesu (Haste, 1990), kas, no otras puses, ir sekas tam, ka cilvēks saista sevi ar savu morāli, t. i., morālo vērtību centrālo vietu personas pašidentitātē.

Morāli uzskati, kā, piemēram, godīgums, taisnīgums, un būšana labam ir būtiski un fundamentāli katra pašidentitātei un “morālam es” tiktāl, cik cilvēks ar tiem identificējas. Blasi teorijas pamatā ir doma, ka cilvēkiem ir dabiska vēlme (vai vajadzība) saglabāt savu pozitīvo pašidentitāti un arī tās vienotību, t. i., būt iekšēji konsekventam (Blasi, 2004, skat. arī Benabou & Tirole, 2006). Lai panāktu šo konsekvenci, uzskatiem un darbībai jābūt saskaņā, tāpēc rīkošanās pret savām pamatvērtībām tiek uzskatīta par nodevību pašam pret sevi un tai ir negatīvas sekas attiecībā uz pašidentitāti (Blasi, 1983)⁷. Pašnovērtējums veido pamatu lepnumam vai vainas sajūtai, ja paštēls atšķiras no tā, ko pats saredz kā vēlamu (Benabou & Tirole, 2006). Paškonceptijas saglabāšana, atzinīgs pašnovērtējums, paštēls vai, vienkārši sakot, kauns un apmulsums, kas rodas no tā, ka cilvēks rīkojas pretstatā personīgiem morāles uzskatiem, ir galvenais iekšējās kontroles avots, t. i., atslēgas mehānisms, blakus strukturāliem risinājumiem un sociālajam spiedienam, kas attur no pretlikumiskas rīcības un nepakļaušanās (Fehr & Falk, 2002; Benabou & Tirole, 2006; Blasi, 1984; Mazar et al., 2008).

Pēc Blasi morālās identitātes teorijas, cilvēki grib izlikties godīgi un morāli labi citu acīs un arī paši sev. Evans III un kolēģi (2001) savā eksperimentālajā pētījumā atklāja, ka indivīdi bija upurējuši daļu savas naudas, lai sniegtu godīgas vai vismaz daļēji godīgas atskaites. Tāpēc apelēšana pie katra iekšējās motivācijas, viņa normām un morālām vērtībām veido svarīgu mehānismu, kas veicina pakļaušanos. “Visproduktīvākais veids, kā panākt patiesu likumu un noteikumu akceptēšanu un to ievērošanu, nav pakļaušanās tikai uz sankcijām un juridisku piespiešanu, bet drīzāk stratēģiju izmantošana, kas apelē pie pilsoņa vēlmes būt likumpaklausīgam.” (Murphy, 2004, 188)

Šo secinājumu pārliecinoši atbalsta eksperimentālā pētniecība, kur konstatēts, piemēram, ka, atgādinot

⁷ Tomēr, pēc citu pētnieku (Mazar et al., 2008) paškonceptijas saglabāšanas teorijas, eksistē zināms negodīguma diapazons, kurā ļaudis krāpji, neizjūtot negatīvas emocijas par to, ka viņi nav godīgi cilvēki, un šis diapazons ir “elastīgs”.

eksperimenta dalībniekiem par saviem un vispārzināmiem morāliem standartiem, iespējams radikāli samazināt tieksmi krāpties (Mazar et al., 2008). Tai pašā laikā Nuci argumentē, ka morāles nozīme ir atšķirīga dažādās sociālās situācijās. Morāle ir atkarīga no konteksta, uzskatus iespaido katra sociālā loma, kur katrs atrodas sociālā hierarhijā, un citi faktori (Nucci, 2004). Pašnovērtējums vai paštēls, protams, ir cieši saistīti arī ar sociālo novērtējumu. Slavējot vai kritizējot kādu, var uzjundīt lepnuma vai kauna sajūtu, un šo stimulu spēks, kas iespaido prosociālu uzvedību, ir bijis pierādīts vairākos eksperimentos (Deci, 1971).

Atsauces uz personīgām normām ir sastopamas, skaidrojot sadarbību viena šāviena spēlēs (Mazar et al., 2008), kā arī “altruistisku sodīšanu” (Fehr & Gächter, 2000). Vairāki pētnieki ir izstrādājuši plašus pārskatus par pētījumiem par personisko normu iedarbību uz nodokļu maksātāju uzvedību (Kirchler, 2007; Biel & Thøgersen, 2007, ch. 3.3), brīvprātīgo darbu (Snyder & Omoto, 2000) un videi saudzīgu rīcību (Biel & Thøgersen, 2007). Lai gan nav skaidra personīgo normu saraksta, ko pārbaudīt kā sadarbības un pakļaušanās sociālās dilemmās noteicējus, trīs – taisnīgums, uzticamība un godīgums – ir izpelņījušies īpašu uzmanību. Tie visi izriet no t. s. vispārējās saskarsmes normām: “normas, kā kārtas sagaidīšana, vienlīdzība, taisnīgums, savstarpējība un nodošanās” (Kerr, 1995, 33).

Taisnīgums pētniecībā ir saņēmis tikpat daudz uzmanības kā uzticamība un godīgums (kas jau apspriesti iepriekš) (Kazemi & Eek, 2008). Tomēr, kā tas ir arī ar citiem morāles standartiem, cilvēkiem ir atšķirīgi uzskati par to, kas ir taisnīgi. Vienlīdzības princips apgalvo: lai no sabiedriskā labuma gūtu labumu, tajā ir arī jāiegulda. Iedzīvošanās uz cita rēķina šo normu pārkāpj (Kerr, 1995). Nepārsteidz Īka un kolēģu (Eek et al., 2000) atklājums, ka ļaudis Zviedrijā labprātāk maksā kolektīvi (caur nodokļiem) par veselības aprūpi, bet individuāli (caur maksām) – par bērnu aprūpi. Ņemot to vērā, pakalpojumu saņemšanā respondenti tomēr saskatīja vienlīdzības principu kā visgodīgāko, t. i., viņi labprātāk gribēja, ka veselības aprūpe un bērnu aprūpe tiek sadalītas visiem vienlīdzīgi, nevis proporcionāli katra maksājumam. Ir atklāts, ka bažas par taisnīgumu manāmi iespaido nodokļu nomaksāšanu Austrālijā (Wenzel, 2002). Priekšstatu par taisnīgumu nozīmi un vienlīdzības un taisnīguma apsvērumi sadarbības lēmumos ir pierādīti arī eksperimentāli (Dijk & Wilke, 1993). Interesantā kārtā Vits un kolēģi (Wit et al., 1992) atklāja, ka asimetriskā situācijā taisnīguma normas atšķiras – jo lielāka iespēja indivīdam no tā gūt labumu, jo biežāk viņš vai viņa jūt pienākumu piedalīties.

Nobeidzot jāuzsver, ka personīgām normām nav obligāti jābūt stabilām un noturīgām, jo tās visdrīzāk veidos sociālās normas, kuras var mainīties (Wenzel, 2004a). Turklāt personīgo normu lomu pārņem strukturāli risinājumi, jo “morāla uzvedība bieži tiek uzskatīta kā morāla tieši tāpēc, ka to piekopt par spīti naudas stimuliem” (Fehr & Falk 2002, 710).

Uzticēšanās

Tagad pievērsīsimies motivāciju paveidiem, kas koncentrējas vai nu uz indivīdiem (egoisms/altruisms), vai vispārējiem principiem (*principlism*). Cilvēkiem ir atšķirīgi uzskati par to, cik ļoti kaut kas viņus interesē, kā iznākums iespaido citus, un par to, cik viņi jūtas personīgi atbildīgi par kolektīvo labklājību (Vugt et al., 2012). Dažiem cilvēkiem ir tendence uz savtīgumu, vai arī viņus varētu raksturot kā egoistus (Weigel et al., 1999), turpretim citi lielāku uzsvāru liek uz kolektīvām, nevis uz personīgām interesēm, pat ja nav iemesla sagaidīt savstarpējību vai sadarbību (Lange et al., 1997; Foddy & Dawes, 2008)⁸. Egoisms, motivācija palielināt savu personīgo labklājību parasti tiek uzskatīti par galveno mehānismu, kas traucē sadarbību sociālās dilemmās. Tā negatīvo ietekmi empīriski pierādījuši Adams un Veblījs (Adams & Webley, 1996) pētījumā par satiksmes pārkāpumiem. Tai pašā laikā arī instrumentāla pieeja sabiedriskam labumam kā veidam, kā uzlabot savu situāciju, pilnībā sakrīt ar klasisko sociālo dilemmu definīciju – visiem indivīdiem klāsies labāk, ja viņi sadarbojas, nevis dezertē (Dawes, 1980). Betsons un kolēģi (Batson et al., 2002) uzsver, ka egoisma nozīme attiecībā uz kolektīvo rīcību slēpjas tā motivējošā spēkā: cilvēki ir gatavi uzņemties daudz, lai apmierinātu savas vajadzības un vēlmes. Tai pašā laikā tā kā egoisti ir nodevušies nevis sabiedriskajam labumam, bet savām personīgajām interesēm, tad situācijā, kad rodas alternatīva sava labuma palielināšanai, “sabiedriskais labums var iet ieskrieties” (Batson et al., 2002, 435).

Altruisms, definēts kā vispārēji prosociāla rīcība, kas vērsta uz citiem (Puka, 2004), ir bieži piesaukts kā galvenais faktors, kas palielina ieguldījumu sabiedriskajā labumā, bet Betsona un kolēģu aprakstā tā potenciālais iespaids uz sabiedrisko labumu liek tam līdzināties egoismam. Tas ir ierobežots un uzsver īpašos “citus”, un šādā veidā to nevar viegli vispārināt uz grupām un sabiedrībām un to interesēm. Faktiski tas var kaitēt kolektīvai labklājībai, ja labums, ko gūst īpašais “cits”, kurš tiek atbalstīts, nesakrīt ar sabiedrisko labumu (Batson et al., 2002, 436–437). Toties empīriski pierādījumi, kas gūti eksperimentos un aptaujās, rāda, ka altruisms patiešām ir pozitīvi saistīts ar sadarbību un pakļaušanos sociālo dilemmu kontekstā (Lange et al., 1997; Hofmann et al., 2008; Kirchler, 1997).

Tomēr vēl tiek diskutēts par altruisma īsto raksturu. Pretstatā Betsona pieejai (Batson, 1987; Batson et al., 2003), lielākā daļa pašreizējo pētījumu nenošķir altruismu un kolektīvismu, bet uzsver saikni starp vispārēju empātisku attieksmi un prosociālu rīcību. Citi, no otras puses, saredz altruismu kā instrumentālu egoismu, argumentējot, ka rīcību, kas šķiet altruistiska, faktiski nosaka savtīgas intereses, kuru dzinējs ir vēlme izvairīties

⁸ Daži pētnieki izšķir trīs dažādus raksturus sociālās dilemmas situācijās: 1) pieņemts, ka individuālistus uz priekšu dzen vēlme palielināt savu galējo ieguvumu; 2) konkurentu vēlme palielināt savu relatīvo ieguvumu; 3) sadarbības partneri cenšas palielināt kopīgos ieguvumus sev un citiem (Biel, 2008).

no sliktām sajūtām attiecībā uz sevi vai citu personu, gūt pozitīvu sociālo novērtējumu vai vispārīgi saglabāt pašidentitātes integritāti (Blasi, 2004)⁹. Puka (2004) piedāvā kompleksu altruisma modeli, atbilstoši tam gan uz empātiju, gan savtīgumu balstītās pieejas ir būtiskas, lai saprastu altruismu. Viņš arī apgalvo, ka ir vēl trešā interešu vai nodošanās kategorija, kas atšķiras no egoisma un altruisma. Eksistē plašs motivāciju diapazons, kas nav saistīts ar personīgām interesēm. Daudzu darbību mērķis ir bezpersoniski objekti vai koncepcijas – īpašas problēmas, savvaļas dzīvnieki, mājdzīvnieki, daba, māksla u. c., un šeit varētu nebūt ne mazākās ieinteresētības personīgajā labumā.

Aicinājumos rīkoties sabiedrības labā bieži piešauc tādu principu kā taisnīgums. Principlisms – apņemšanās saglabāt morāles principus – tādēļ pēc noklusējuma ir vērsti uz objektīvu universālo labumu, kas šķietami atbilstu sabiedriskā labuma definīcijai (Batson et al., 2002, 439–440). Lai saprastu, kas liek cilvēkiem tik ļoti aizrauties ar zināmu principu aizstāvēšanu, ir jāatgriežas pie Blēza (*Blais*) morālās identitātes teorijas. Kolbija un Deimona (Colby & Damon, 1992) pētījums “Morāles paraugi” parādīja, ka tie, kuriem morāle bija pašdefinīcijas centrā, ļoti pārdzīvoja, ja kāds apdraudēja viņu ideālus un pauda savu kauna, vainas un depresijas izjūtu par šādu izvēli. Šāda veida spēcīga personīgo un morālo mērķu apvienošana, visticamāk, ir viens no galvenajiem principlisma pamatiem. Tomēr principlisms, šķiet, ir vājākā no trim pieminētām motivācijām, un tā ir neaizsargāta pret racionalizēšanu, un, ja tā ir pretrunā ar personīgām interesēm, tai ir tendence iegūt otršķirīgu nozīmi. Turklāt morāles principi, par kuriem mēdz cīnīties, varētu būt saistīti ar īpašu kontekstu, vai arī tos, iespējams, nosaka identitāte vai līdzdalība (Wenzel, 2004b), tātad beigu beigās tie tomēr nav tik universāli. Rezultātā jāsecina, ka ir ierobežots empīrisks atbalsts principlisma saistībai ar kolektīvu rīcību (Blasi, 1983).

Citi faktori

Ir dažādi faktori, kas atrodas ārpus iepriekš minētā modeļa, bet tie iespaido to, kā noteiktas ietekmes varētu interpretēt. Tās aprakstīsim turpinājumā.

Problēma, ko bieži apspriež literatūrā par sociālām dilemmām, ir vides nenoteiktība un neskaidrība. Šajā kontekstā Deiviss norāda uz ļaunu informētību par dilemmas situāciju kā vienu no diviem sadarbības priekšnoteikumiem (otrais ir pārliecība, ka citi neiedzīvosies uz indivīda rēķina) (Dawes, 1980). Ir empīriski pierādīts, ka cilvēki rīkojas citādāk, kad viņi saprot, ka resursi ir nepietiekami, nevis bagātīgi, un kad viņi apzinās, ka

nesadarbošanās vai nepakļaušanās varētu novest pie traģiskām sekām, kuras izjustu ne tikai viņi, bet arī plašāka sabiedrība (Rapoport et al., 1992; Tyler, 2000).

Tā saucamā lielā kopējo resursu ilūzija tiek uzskatīta par vienu no iemesliem, kāpēc tiek pārmērīgi izmantoti kopējie resursi vai notiek par maz sadarbības to saglabāšanā. Atšķirībā no kolektīvo resursu dilemmu lauku pētījumiem vai eksperimentiem, lielzmēra sabiedrības dilemmās ļaudis ne vienmēr apzinās, ka rīkojas dilemmas situācijā, un tāpēc varam sagaidīt, ka viņi sadarbosies mazāk (Biel, 2000). Vispār zināšanas un procesu izprašana, īpaši strukturālu risinājumu kontekstā, ir pamatā gatavībai pakļauties un līdzdarboties (Kirchler, 2007; Biel, 2000). Pēc van Langes un kolēģiem (2000), **informētība ir pirmais solis uz gatavību rīkoties. Pēc tam ir svarīgi, lai ļaudis ticētu, ka viņu ieguldījums ļaus efektīvi sasniegt mērķi, kas savukārt ir atkarīgs no gaidām attiecībā uz citu pilsoņu sadarbības apjomu.**

Informētība ir cieši saistīta ar citu tematu, proti, arī ietekmējamību (*affectedness*) – vai problēma vispār aktoru skar; vai viņus interesē sabiedriskais labums, kas tiek radīts. Lai gan labums, kas rodas vai tiek apsaimniekots sociālās dilemmas situācijās, ir domāts lietošanai visiem, faktiski vajadzība to izmantot tiks sadalīta nevienlīdzīgi. Tas savukārt ietekmē gatavību sadarboties un ieguldīt labuma veidošanā (Kirchler, 2007). Piemēram, Īka un kolēģu (Eek et al., 1998) eksperimentālā pētījuma rezultāti pierādīja, ka cilvēki, kam pašiem nepieciešama bērna aprūpe, ir gatavi maksāt par bērna aprūpi vairāk nekā tie, kuriem pēc tās ir mazāka vajadzība.

Nākamais jautājums – kas tiek sagaidīts? Gan iestāžu, gan citu pilsoņu, gan arī paša saņemtā labuma novērtējumu ļoti ietekmē cerības (ekspektācijas) un izvēles, piemēram, attiecībā uz vēlamo regulācijas līmeni. Tos, visticamāk, iespaidos gan iepriekšējā pieredze, gan stereotipi un noteiktu aktoru dominējošais sociālais tēls. Vienu un to pašu rezultātu un rīcību var interpretēt kā pieņemamu vai nepieņemamu atkarībā no novērtējuma atskaites punkta.

Talāk – vai mērķis ir sasniedzams? Vēl viens faktors, kas nosaka gatavību sadarboties, ir efektivitāte – uzskati par ieguldījuma vai sadarbības efektivitāti. Ir uzsvērts arī tā atkarība no grupas lieluma (Kerr, 1992). Šķiet, ka, runājot par potenciāla ieguldījuma neefektivitāti, bieži vien tiek uzskatīts, ka citu ieguldījums ir par zemu, lai sadarbībai būtu jēga. Fransiss Lī (Lee, 2006) proponē kolektīvās efektivitātes ideju, kas definēta kā pilsoņa ticība sabiedrības spējām spēlēt kolektīva dalībnieka lomu, lai sasniegtu sociālus un politiskus rezultātus. Ja centieni radīt vai apsaimniekot sabiedrisko labumu / kopējos resursus tiek saskatīti kā neefektīvi, tas tā var notikt, ja problēma ir pārsniegusi grupas potenciālu panākt pārmaiņas. Tai pašā laikā atkritējiem ir tendence piesaukt paša neefektivitāti, lai retrospektīvi pamatotu savu nesadarbošanos (Kerr & Kaufman-Gilliland, 1997).

⁹ Kas tad padara altruismu citādāku, kas to pataisa par “morālu”? Pēc Blasi domām, ir vajadzīgs viens “mazs solis” – “aģentam ir jāuzskata un jāparedz, ka šī rīcība ir morāli laba” (citēts no: Puka, 2004). Ja rīcība ir vēsta uz morālo labumu pašas idejas labad, vienīgi tad tā ir morāli slavējama (Blasi, 2004).

Sociālās dilemmas Centrāleiropas un Austrumeiropas postkomunisma valstīs

Postkomunisma valstīs zinātniskajā literatūrā un pētījumos pārsvarā dominējušas rūpes par nodokļu nomaksu, bet mazāk uzmanības pievērsts citām ieguldījuma formām, kas attiecas uz sabiedrisko labumu (ekoloģiskai uzvedībai, brīvprātīgajam darbam, ziedošanai u. tml.). Pētījumā, ko veica Gerdžani (Gërkhani, 2004), izmantoti individuāla līmeņa sabiedriskās domas aptauju dati, lai analizētu nodokļu uzvedību postkomunistiskajā Albānijā. Viņas rezultāti apstiprina Feidža (Feige, 1998, skat. arī Ledeneva & Ledeneva, 1998) pieņēmumu, ka konflikts starp jaunajām formālajām iestādēm un neformālas rīcības praksi ir galvenais pilsoņu izvairīšanās no nodokļiem un ēnu ekonomikas pieauguma iemesls. Šis pētījums sniedz unikālu piemēru tam, kā sociālās normas izstumj “nodokļu-paklausīgu uzvedību”. Gerdžani un Vintroubs (Wintrobe & Gërkhani, 2004) testē Levi nosacījuma piekrišanas (*contingent consent*) modeli, un viņu rezultāti ļauj secināt, ka nodokļu likumu ievērošana ir atkarīga gan no uzticēšanās valstij, gan no uzticēšanās citu pilsoņu uzticamībai.

Torglers (2003) arī dod savu pienesumu pētniecībai par nodokļu likumu ievērošanu postkomunistiskās valstīs, veicot starpvalstu pētījumu par nodokļu morāles noteicošajiem faktoriem. Viņa analīze izceļ nodokļu morāles atšķirības starp Centrāleiropas un Austrumeiropas valstīm un bijušajām Padomju Savienības republikām un šīs atšķirības palielināšanos laika gaitā. Tas liek domāt ne tikai par atšķirīgu komunistiskās pagātnes ietekmi uz attieksmi pret nodokļiem, bet arī par jūtamā pārejas posma ietekmi. Torglera iegūtie rezultāti liecina, ka visās valstīs uzticēšanās tiesību sistēmai un valdībai ievērojami paaugstina nodokļu morāli. Kaut arī šis ir viens no retajiem pētījumiem, kur pētīta attieksme pret nodokļiem postkomunistu kontekstā, to saistot ar institucionālo uzticēšanos, vājais punkts ir paļaušanās uz vienu vienīgu rādītāju, kas mēra attieksmi, – nodokļu morāli.

Kompleksāku modeli piedāvā Frejs un Torglers (Frey & Torgler, 2007). Autori analizē nodokļu morāles noteicējus un starp galveniem neatkarīgajiem mainīgajiem iekļauj uzticību parlamentam un valdībai, uzticēšanos līdzcilvēkiem, uzskatus par izvairīšanos no nodokļiem, kā arī Pasaules Bankas rādītājus par pārvaldes kvalitāti. Tomēr šie skaidrojumi tiek lietoti pārmaiņus, nevis papildinošā veidā, un, kaut gan Centrāleiropa un Austrumeiropa ir atdalītas no Rietumeiropas, tā nav detalizēti izpētīta. Kā mēdz būt citos pētījumos, arī šim ir zināmi trūkumi, jo atsevišķu mērījumu rādītāji tiek izmantoti individuāli.

Uslaners (2010) atklājis, ka galvenie faktori, kas ir atbildīgi par nodokļu likumu ievērošanu, 25 pārejas posma valstīs ir zemais pakalpojumu līmenis, ko sniedz valdība, un korupcijas līmenis. Šie faktori viens otru pastiprina, samazinot nodokļu morāli.

Pētījumu kopums par jaunajām demokrātijām pierāda, ka valsts, kurai ir raksturīgas korupcijas patoloģijas, klientisms (*clientelism*), nepotisms un agresīva uzvedība un kurā likumpārkāpēju saukšana pie atbildības un sodīšana ir neefektīvas, rada “spēles noteikumus”, kas pārvērš pakļaušanos un sadarbību lētticīgās stratēģijās (Karklins, 2005; Rothstein, 2004).

SECINĀJUMI

Izprast, kas nosaka attieksmi un uzvedību, kuras saistītas ar sabiedrisko labumu, ir jo īpaši būtiski jaunajās demokrātijās, kas saskaras ar virkni izaicinājumu. Šajā nodaļā sniegts ieskats daudzveidīgajās dimensijās un piedāvāts modelis, kā pētīt šo attieksmi un uzvedību. Līdz šim attieksme un uzvedība, kas saistītas ar sabiedrisko labumu, Centrāleiropas un Austrumeiropas valstīs ir guvušas ļoti maz uzmanības. Iemesls noteikti ir skaidrojams nevis ar to, ka trūkst intereses par šo tēmu, bet gan ar to, ka nav bijis datu avotu, kas ļautu veikt sistemātisku starpvalstu pētījumu par attieksmi un uzvedību dimensijām saistībā ar sabiedrisko labumu un to noteicošiem faktoriem. Tāpēc pārskata ietvaros veiktie pētījumi aizpildīs ļoti manāmu robu zināšanās par faktoriem, kas ietekmē attieksmi un uzvedību saistībā ar sabiedrisko labumu jaunās demokrātijās.

1. nodaļa

Iedzīvotāji un valsts

Valsts kā sabiedrisko un kopīgo labumu gādnieks: starp gaidām un realitāti

Šīs nodaļas centrā ir valsts sniegto sabiedrisko labumu saikne ar sabiedrības gaidām un attieksmēm. Pilsoņu attiecības ar valsti, t. sk. ienākumu deklarēšana un nodokļu maksāšana, ir saistītas ar valsts piegādātajiem pakalpojumiem un to atbilstību sabiedrības gaidām. **Latvija kā labklājības valsts sniedz saviem iedzīvotājiem relatīvi ierobežotu pakalpojumu klāstu, savukārt iedzīvotāju gaidas un vajadzības ir ievērojami plašākas** – tas jo īpaši skar t. s. kopīgo labumu jeb individuāli saņemamo valsts pakalpojumu klāstu, kā pensijas, veselības aprūpe u. c. Šī neatbilstība atspoguļojas salīdzinoši zemajā uzticēšanās līmenī valsts institūcijām, kā arī salīdzinoši augstās korupcijas uztverē. Lai arī varam redzēt, ka iedzīvotāju gaidas no valsts pakāpeniski adaptējas jaunajiem apstākļiem, tomēr ierobežotais kopīgo labumu apjoms atstāj iespaidu gan uz nodokļu morāli, gan, iespējams, uz sociālo solidaritāti kopumā.

Sabiedriskie labumi izsenis ir bijusi valsts kompetence. Patiesi, ciktāl mēs varam runāt par valsti – un nevis vienkārši par cilvēku grupu, kas uzkundzējusies pārējiem, – tā vienmēr pretendē uz noteiktu labumu piegādāšanu. Vēsturiski galvenais valsts piegādātais labums ir bijusi drošība: mēs iegūstam fizisku aizsardzību sev, savām mājsaimniecībām un ģimenēm, pretī dodot pakļaušanos nodokļu maksāšanas un likumu ievērošanas formā. Taču, sabiedrībām kļūstot sarežģītākām un modernākām, pieaug arī valsts sniegto sabiedrisko labumu apjoms. Valsts vairs nerūpējas tikai par iekšējo un ārējo drošību, bet pakāpeniski sāk nodarboties ar tādiem jautājumiem kā izglītība, sabiedrības veselība, ekonomiskā attīstība, kultūra u. tml. Vienlaikus pret šo “valsts izplešanās” tendenci darbojas cita. Tā respektē citus sabiedrisko labumu piegādātājus – vispirms jau tirgus ekonomiku, taču arī cilvēku brīvprātīgu pašorganizāciju dažādu NVO, vietējo kopienu un citās formās, šādi praksē demonstrējot, ka valsts ne vienmēr ir labākais kāda labuma piegādātājs. Ir labumi, kuru piegādāšanai valsts ir teju vai absolūti nepieciešama – piemēram, sabiedriskā kārtība un ārējā drošība. Taču citās jomās ir daudz efektīvāki attiecīgā labuma piegādātāji. Piemēram, daudzi no mums vēl atceras padomju laikiem raksturīgo, valstiski plānoto pārtikas apgādes sistēmu (pārtika pati nav sabiedriskais labums, bet tās apgādes organizācija noteikti tāda ir): pat ļoti pavisms salīdzinājums liecina, ka tirgus šo sabiedrisko labumu spēj piegādāt daudz efektīvāk.

Būtiski, ka attīstīto demokrātisko valstu starpā arīdzan nepastāv absolūti standarti attiecībā uz valsts

piegādāto sabiedrisko labumu apjomu. Lielākā daļa šo valstu nodrošina zināmu veselības aprūpes līmeni, taču valsts, tirgus un nevalstiskā sektora proporcijas šā labuma piegādāšanā ir ļoti atšķirīgas. Valsts lielākoties ir neaizstājama “tīru” sabiedrisko labumu piegādē – piemēram, ārējā aizsardzībā, tiesiskās kārtības nodrošināšanā, zināmu apkārtējās vides aizsardzības standartu uzspiešanā u. tml. Taču jomās, kurās sabiedriskie labumi pārklājas ar “kopējiem” (*common*) labumiem (piem., vispārējā izglītībā), klubu labumiem (piem., sabiedriskais transports) vai privātiem labumiem (piem., augstākā izglītība vai veselības apdrošināšana), dažādas valstis izvēlas atšķirīgus risinājumus. Šie risinājumi lielā mērā atspoguļo attiecīgās sabiedrības priekšstatus par vēlamu samēru starp valsts, indivīda un dažādu kopienu atbildību sabiedrisko labumu nodrošināšanā. Taču vienlaikus arī būtiskas atšķirības starp to, ko sabiedrība sagaida no valsts, un valsts reāli piegādātajiem sabiedriskajiem labumiem var būt par iemeslu sabiedrības atsvešinātībai no valsts institūcijām, leģitimitātes problēmām, kā arī neapmierinātībai ar demokrātiju kopumā.

Valsts spēja piegādāt noteiktus sabiedriskos labumus ir saistīta ar iedzīvotāju gatavību piedalīties kopīgo resursu sagādē, piemēram, maksājot nodokļus. Jau līdzšinējā pētniecībā ir ievērota kopsakarība starp cilvēku gatavību maksāt nodokļus un apmierinātību ar valsts piegādāto labumu apjomu. Turklāt augstāki nodokļi biežāk iet roku rokā ar lielāku gatavību tos maksāt – pretēji izplatītajam viedoklim, ka augsti nodokļi ir iemesls to nemaksāšanai (Friedman et al., 2000). Cilvēki labprātāk maksā nodokļus tad, ja ir apmierināti ar valdības sniegtajiem pakalpojumiem, nevis tad, ja šie nodokļi ir zemi. Tādēļ arī korumpētu valstu valdības kopumā uztur mazākus sabiedriskos sektorus nekā valdības valstīs ar zemāku korupcijas līmeni (Uslaner, 2007). Vienlaikus starp nodokļu maksāšanu un valsts sniegtajiem pakalpojumiem pastāv nevis lineāra, bet gan abpusēja un kompleksa saikne: to nosaka gan subjektīvā apmierinātība ar pakalpojumiem, gan ticība valsts institūciju godprātībai sabiedrisko līdzekļu izmantošanā.

Kā visur, arī Latvijā priekšstati par valsts vēlamu apjomu un īstenotajām funkcijām ir veidojušies vēsturiski. Sava loma šeit ir bijusi padomju mantojumam, kad valsts, radikāli ierobežojot sabiedrības līdzdalības iespējas, vienlaikus autoritāri egalitārā un neefektīvā veidā nodrošināja virkni labumu – kā veselības aprūpe, dzīvojamā platība, nodarbinātība, transports u. tml. Padomju valsts, vēlēdamās kontrolēt visas sabiedrības

dzīves jomas, vienlaikus arī veidoja priekšstatu par zināmu “normalitāti”, kuras ietvaros valsts piegādā sabiedrībai ļoti plašu labumu spektru – no interešu izglītības līdz sabiedriskajai ēdināšanai. Vienlaikus tā, protams, necieša sev līdzās citus sabiedrisko labumu piegādes aģentus, kā tirgu vai horizontālu, brīvprātīgu sadarbību.

Pēc PSRS sabrukuma sekoja jauna fāze, kurai bija raksturīga valsts funkciju un atbildības jomas strauja sarūkšana. Tas bieži radīja “vilšanos”, kad ierastās sociālistiskās drošības vietā stājās tirgus nedrošība, autoritārā egalitārisma vietā – strauji augošas sociālās atšķirības, neformālās solidaritātes vietā – sabiedrības atomizācija. Valsts loma bija mainījusies: tā bija nevis padomju plānsaimniecība, bet gan “Vašingtonas konsensa” garā veidota demokrātija, par kuras galveno uzdevumu tika izvirzīta brīvā tirgus ekonomikas potenciāla maksimāla atraisīšana. Līdzās tai bija nepieciešama valsts un sabiedrības attiecību radikāla pārveide, gan lēmumu pieņēmējiem, gan sabiedrībai kopumā veidojot jaunajai realitātei atbilstošu izpratni par sabiedrisko labumu piegādi un valsts lomu tajā. Jaunajos, izmainītajos apstākļos bija jānotiek arī ārējo atskaites punktu maiņai. Iepriekšējā periodā Latvija sevi redzēja kā vienu no PSRS republikām, bet, pakāpeniski iekļaujoties Rietumu liberāli demokrātiskajā pasaulē, sabiedrībai un elitēm nācās korigēt savus spriedumus par sabiedrisko labumu piegādi, par tās apjomu un galvenajiem aktoriem. Arī Latvijas iedzīvotāji arvien biežāk sāka salīdzināt savas valsts veikumu nevis ar Ukrainu vai Kazahstānu, bet ar Franciju vai Nīderlandi, tādējādi izvirzot valstij jaunus veiksmīgas darbības kritērijus.

Latvija kā valsts un pārvalde

Pirms pievērsties Latvijas sabiedrības attiecībām ar valsti, būtu nepieciešams īsi pārskatīt Latvijas valsts galvenos raksturlielumus – sabiedriskā sektora apmērus, nodokļos iekasēto kopprodukta daļu, kā arī valdības veikumu dažādās jomās – izglītībā, veselībā, aizsardzībā utt. Protams, ka valsts izdevumi un ieņēmumi vēl nebūt neskaidro cilvēku attiecības ar valsti kopumā: šeit liela loma ir arī kultūras un citiem faktoriem. Vienlaikus ekonomiskie un fiskālie rādītāji ļauj saprast Latvijas situācijas salīdzinošo specifiku starp citām valstīm. Kā atskaites punktus šeit iespējams izvēlēties OECD un ES valstis – attīstītās tirgus ekonomikas, kuras spēlē aptuveni vienā līgā ar Latviju.

Jolanta Aidukaite, analizējot “labklājības valsts” modeli Baltijas valstīs, norāda uz šīm valstīm kopīgo: salīdzinoši nelielu sabiedrisko labumu apjomu (piem., vecuma pensijas aizvieto tikai ap 30–40% ienākumu), relatīvi augstu ienākumu nevienlīdzību un ievērojamu ēnu ekonomikas apjomu (Aidukaite, 2009). Menno Fengers, izmantojot pazīstamo Esping-Andersena labklājības valstu tipoloģiju (Esping-Andersen, 1990) postkomunistisko valstu klasteru analīzei, norāda, ka Baltijas valstu labklājības modeļi kopumā iederas postpadomju,

nevis Centrāleiropas valstu klasterā. Tās kopumā atbilst konservatīvi korporatīvajam tipam, kuram raksturīga koncentrēšanās uz ienākumu aizvietojamību atbilstoši nodarbinātības statusam un mērenu valsts garantēto pakalpojumu klāstu (t. s. dekomodifikācija). Vienlaikus Fengers norāda, ka šīs grupas valstīs valsts piegādāto labumu apjoms ir krietni zem Rietumu konservatīvi korporatīvā tipa (kā Vācija, Francija vai Itālija) labklājības valstu piegādātā (Fenger, 2007).

Šiem secinājumiem var piekrist. Latvija kopumā nekādi nav uzskatāma par lielu valsti šā vārda vispārpieņemtajā nozīmē. Tā, piemēram, vispārējie valdības ieņēmumi (*general government revenues*) veido 36,4% no IKP (2016). Tas nav pats zemākais rādītājs nedz OECD valstu starpā (Meksikā tas ir ap 24%), nedz ES valstu starpā (Īrijā – 27,4%), taču kopumā tas ir zem OECD vidusmēra (38,1%) un būtiski zem ES vidusmēra (44,7%). Īsi sakot, kaut arī caur budžetu pārdalīto līdzekļu īpatsvaram pēdējos gados ir tendence pieaugt, salīdzinot ar citām valstīm, Latvija nodokļos iekasē samērā nelielu daļu iekšzemes kopprodukta (OECD, 2015).

Protams, izšķiroša nozīme šeit ir nevis relatīviem, bet absolūtiem rādītājiem. Ja raugāties uz Latvijas valdības izdevumiem, tad ievērojam: kaut arī valdības izdevumi procentuāli no IKP mūs ierindo starp tādām valstīm kā Japāna, Austrālija un ASV, absolūtos skaitļos, rēķinot uz vienu iedzīvotāju, Latvija ar 9481 USD valsts izdevumiem *per capita* stabili ieņem vienu no pēdējām vietām OECD valstu starpā, aiz sevis atstājot vienīgi Kostariku (7141 USD) (OECD, 2015). Tādējādi varam secināt, ka *vidējais Latvijas pilsonis savos ienākumos ar valsti daļās salīdzinoši nedaudz, taču absolūtā izteiksmē no valsts pretim saņem visai maz.*

Vaicājot par sabiedriskā labuma un kopīgā labuma attiecībām Latvijā, ir labi izmantojams OECD indikators, kurš apraksta tās IKP daļas, kuras caur budžetu tiek novirzītas sabiedrībai un indivīdam. Sabiedrības joma ietver aizsardzību, iekšējo drošību, investīcijas infrastruktūrā un citus kolektīvā patēriņa labumus, kurus patērē visa sabiedrība vai vismaz tās ievērojama daļa. Turpretī indivīda joma lielākoties ietver kopīgos labumus, no kuriem ieguvējs ir atsevišķais indivīds, – tādus kā izglītība, veselības aprūpe, sociālie mājokļi u. c. labklājības valstij raksturīgie labumi. Latvijas dati šeit uzrāda ilgtermiņa noslieci par labu sabiedrībai. 2007. gadā šie izdevumi tīriem sabiedriskajiem labumiem prasīja 10,16% IKP, individuālā patēriņa labumiem – 7,47% IKP. Pēc desmit gadiem, 2017. gadā, situācija bija mainījusies, tomēr sabiedriskā labuma īpatsvars joprojām bija jūtams: 9,25% IKP sabiedriskajiem labumiem, individuāli saņemtajiem labumiem – 8,89% IKP. Turklāt šī ir ilgtermiņa tendence, kas saglabājas, par spīti ekonomiskām un politiskām svārstībām. Būtiski, ka šī proporcija lielākajā daļā ES un OECD valstu ir apvērsta. OECD vidēji kolektīvā patēriņa labumiem tiek novirzīts 7,84% IKP, bet individuālā patēriņa labumiem – 9,52% (2015). Tas attiecas arī uz strukturāli līdzīgajām Latvijas kaimiņvalstīm: Lietuvā šie rādītāji ir attiecīgi 7,14% un 8,87%,

Igaunijā attiecīgi 8,98% kolektīvajiem labumiem un 11,31% individuālajiem (OECD, 2017).

Individuāli saņemto labumu jomas ir ļoti dažādas, taču visspilgtāk tās izpaužas veselības aprūpes un izglītības jomā. Šos pakalpojumus, kā apmācība skolā vai medicīniska manipulācija, cilvēki saņem katrs individuālā kārtā; taču valsts ir uzņēmusies pienākumu noteiktā līmenī tos nodrošināt visiem. Turklāt caur individuāla labuma gūšanu tomēr var sagaidīt, ka iegūst visa sabiedrība – no veselākiem, izglītotākiem un attiecīgi produktīvākiem un zinošākiem cilvēkiem. Starp OECD valstīm Latvijai ir otri zemākie valdības izdevumi veselības aprūpei uz vienu cilvēku – tie ir 828 USD (2016); kopumā tie veido 3,2% IKP. Izglītības jomā Latvijas valsts nav daudz dāsnāka. Procentos no IKP valsts velta vispārējai izglītībai 3,2% un 1,1% augtākajai izglītībai. Tiesa, no valsts budžeta izdevumi izglītībai veido 11,81%, kas ir vairāk nekā Lietuvā un Igaunijā (attiecīgi 11,33% un 11,12%) (OECD, 2016). Šie rādītāji ļauj mums papildināt mūsu atziņas par Latvijas valsts lomu sabiedrisko labumu nodrošināšanā. Proti: *vidējais Latvijas pilsonis savos ienākumos ar valsti dalās salīdzinoši nedaudz, absolūtā izteiksmē no valsts pretim saņem visai maz, turklāt proporcionāli lielākā valsts atbalsta daļa tiek novirzīta nevis kopīgajiem, t. i., individuāli saņemamiem, labumiem, bet gan tīri sabiedriskajiem labumiem, kurus patērē kolektīvi.*

Gaidas un apmierinātība

Pievēršoties jautājumam, kā Latvijas iedzīvotāji uztver savu valsti, ir svarīgi nodalīt divas dimensijas. Vispirms runa ir par iedzīvotāju gaidām. Kādi pakalpojumi tiek sagaidīti no valsts, kādās jomās tiek sajūts “valsts deficīts”, kur iedzīvotāji redz nepieciešamību pēc valsts kā problēmu risinātāja. Otrkārt, cik lielā mērā iedzīvotāji ir apmierināti ar valsts un valdības darbu, tās lomu savu problēmu risināšanā? Uz otro jautājumu ir iespējams atbildēt ātri: Latvijas iedzīvotāju viedokļos par savas valsts valdības darbu dominē skeptiska stagnācija. Saskaņā ar “Baltic International Bank Latvijas barometra” 2018. gada februāra datiem 72% Latvijas iedzīvotāju pauž, ka viņi ir vai nu pilnībā neapmierināti (20%), vai drīzāk neapmierināti (50%) ar valdības darbu. Apmierināto skaits ir 21% (20% – drīzāk apmierināti, 1% – pilnībā apmierināti) (Baltic International Bank, 2018). Svarīgi atzīmēt, ka šāda attieksme pret valdības darbu ir salīdzinoši noturīga: relatīvais (un bieži absolūtais) vairākums ir drīzāk neapmierināti ar valdības darbu, savukārt apmierināto skaits nepārsniedz 25%. Interesanti, ka apmierinātībai ar valdības darbu ir vienīgi ļoti vāja korelācija ar kopējo valsts un personiskās situācijas novērtējumu. Piemēram, laika posmā kopš ekonomiskās krīzes dziļākā punkta 2009. gadā ir uzlabojies laba darba atrašanas iespēju vērtējums, prognozes par personiskā materiālā stāvokļa attīstības perspektīvām, ir nepārprotami samazinājies to Latvijas iedzīvotāju skaits, kas vērtē Latvijas ekonomisko situāciju kā sliktu vai ļoti sliktu,

šobrīd skaidri dominējot viduvējam vērtējumam (Baltic International Bank, 2018). Vienlaikus valdības darba vērtējumā līdzīgas izmaiņas nav vērojamas: 2018. gada aptauju rezultāti ir skaidri pielīdzināmi 2012. gada rezultātiem. Tas liecina, ka valdības darba vērtējumam ir samērā diskrēts raksturs. Tas nav atkarīgs no cilvēku materiālā stāvokļa pašvērtējuma, nedz no optimisma vai pesimisma attiecībā uz valsts ekonomisko attīstību.

Vaicājot par šādas skeptiskas stagnācijas iemesliem, ir jāpievēršas Latvijas iedzīvotāju gaidām no valsts. Neapmierinātība ar valsts darbu ar augstu varbūtību izriet no tā, ka cilvēki neredz efektīvu valsts darbu tur, kur tas tiek gaidīts. Taču kas tieši tiek sagaidīts, un cik plaši izplatītas Latvijas sabiedrībā ir noteiktas gaidas? Pirms pievērsties konkrētām gaidām, jāatzīmē daži plašāki novērojumi. 2012.–2014. gadā konservatīvo ideju institūts *Populares* sadarbībā ar socioloģisko pētījumu firmu SKDS veica aptaujas, cenšoties noskaidrot dažādu Latvijas iedzīvotāju attieksmi pret valsti. Izvēloties starp nosacīti sociālistisku, konservatīvu un liberālu skatījumu uz valsti, vairākums Latvijas iedzīvotāju (2014. gadā – 53,4%) izvēlējās sociālistisko pieeju, kura tiek aprakstīta šādi: “Valstij ir jā rūpējas par sociālo taisnīgumu un vienlīdzību, jāgādā par visiem iedzīvotājiem un jānodrošina visiem bez izņēmuma pienācīgs dzīves līmenis. Valstij ir jā saglabā kontrole pār stratēģiski svarīgajām nozarēm un ar nodokļu palīdzību jāpārdaļa bagātība. Valstij ir jā garantē visu sabiedrības locekļu vienlīdzība.” (Populares/SKDS, 2014) Nav grūti pamanīt, ka šāda izpratne par valsti izvirza tai visai augstas prasības – jo īpaši prasība nodrošināt visiem bez izņēmuma pienācīgu dzīves līmeni.

Šis lielais pieprasījums vienlaikus iet roku rokā ar salīdzinoši augstu korupcijas līmeni. Saskaņā ar *Transparency International* datiem 2017. gadā Latvija korupcijas uztveres ziņā atradās 40. vietā no 180 valstīm. Vienlaikus šeit jākonstatē pozitīva tendence: korupcija Latvijā pēdējo gadu laikā ir samazinājusies, jo kopš 2012. gada līdz 2017. gadam indekss ir uzlabojies no 49 līdz 58 (Transparency International, 2017).

Ko tieši gaidām

Tas, ko kāda iedzīvotāju grupa sagaida no valsts, ir vēsturiski un kulturāli nosacīts. Ir sabiedrības, kurās valsts jau izsenis ir spēlējusi ievērojamu lomu dažādu sabiedrisko un kopīgo labumu piegādāšanā, piemēram, Vācija vai Ziemeļvalstis. Citviet, kā ASV, valstij vienmēr ir bijusi krietni ierobežota loma dažādu labumu nodrošināšanā – tur daudzas lomas pilda tirgus, vietējās kopienas, nevalstiskās organizācijas un citi spēlētāji. Šādu ainu rāda arī pētījumi, kuros salīdzinoši pētītas dažādu valstu sabiedrību gaidas no valsts. Turklāt šīs atšķirības ir atspoguļotas arī attiecīgo valstu labklājības sistēmās: liberālās, kas cilvēkiem nodrošina “drošības tīklu” pamatvajadzību apmierināšanai, konservatīvi korporatīvās, kuras orientējas uz iepriekšējo ienākumu

aizvietojamību, vai sociāldemokrātiskās, kuras sniedz ļoti plašu pakalpojumu apjomu.

Raugoties uz Latvijas situāciju, arī ir jāņem vērā vēsturiskais konteksts. Pirms 30 gadiem Latvijā valdīja autoritārs sociālisms. Tolaik liels daudzums funkciju tika uzticētas valstij, vienlaikus nostādot cilvēku “iemācītās bezpalīdzības” stāvoklī un būtiski sašaurinot alternatīvas valsts klātbūtnei jebkuru sabiedrisko labumu nodrošināšanā. Vienlaikus varētu pieņemt, ka gaidas no valsts un atkarība no tās samazinātos, palielinoties laika un paaudžu distancei starp mūsdienām un autoritārā sociālisma periodu. Tādēļ ir interesanti paraudzīties uz dažādu postkomunistisko valstu iedzīvotāju gaidām viena noteikta jautājuma sakarā, proti, valsts pienākumu nodrošināt katru iedzīvotāju ar darbavietu. Laikaposms, kurā būtu vērojamas pārmaiņas, ir desmitgade no 2006. līdz 2016. gadam, kad tika veiktas atbilstošas *International Social Survey Programme* aptaujas.

Jautājums, uz kuru sniegtās atbildes varētu būt nozīmīgas, skan: “Vai valdības uzdevums ir nodrošināt ikvienu ar darbu?” Šis jautājums ir simptomātisks: indivīds, kurš brīvas tirgus ekonomikas apstākļos iestājas par valsts pienākumu nodrošināt cilvēkus ar darbu, acīmredzami atbalsta ļoti apjomīgu valsts kompetenci ekonomikas regulēšanā. Savukārt šāda izteikuma noraidīšana ar augstu varbūtības pakāpi liecina par atbalstu ierobežotai valsts lomai indivīdu ekonomiskajā uzvedībā, uzticot nodarbinātības problēmu risināšanu brīvajam tirgum vai citiem sabiedrisko labumu avotiem.

Visām šīm valstīm piemīt daudz kopīga. Gan 2006., gan 2016. gadā absolūtais vairākums šo valstu iedzīvotāju piekrīt vai sliecas piekrist tam, ka valstij jānodrošina darbavieta ikvienam. Tas atšķir minētās postkomunistiskās valstis, piemēram, no ASV, kur šo izteikumu kopumā atbalsta 36,3% iedzīvotāju, vai Islande ar 41,7% (2016). Vienlaikus nav pamatoti uzskatīt, ka

augstas gaidas no valsts nodarbinātības problēmu risināšanā ir vienīgi postkomunistisko sabiedrību iezīme. Līdzīgas gaidas diezgan lielā apjomā lolo arī citu valstu sabiedrības – gan Eiropas demokrātijas, kā Spānija (82,4%) un Norvēģija (72,2%), vai vājāk attīstītas valstis citās pasaules daļās, kā Taizeme (86,3%). Augstas gaidas no valsts tieši nekorelē nedz ar ekonomiskās attīstības līmeni, nedz ar demokrātisku valsts iekārtu. Taču šajā pētījumā mūs lielākoties interesē pārmaiņas postkomunistisko sabiedrību attieksmē pret valsti. Minēto desmit gadu laikā visās četrās valstīs – Latvijā, Ungārijā, Čehijā un Slovēnijā – tās ir bijušas ievērojamas: ir mainījusies atbilžu proporcija un atbalsta intensitāte. Latvijas gadījumā šādas izmaiņas ir labi redzamas: 2006. gadā 87% iedzīvotāju piekrita minētajam izteikumam, lielais vairums šo iedzīvotāju bija par tā pareizību absolūti pārliecināti, bet 2016. gadā ir skaidri redzama šīs pārliecības vājināšanās. 2016. gadā minētai tēzei piekrīt ap 75% respondentu un tikai 45,9% par to ir droša pārliecība. Salīdzinājumā ar Centrāleiropas valstīm varam ievērot, ka šāda attīstība nebūt nav pašsaprotama. Piemēram, Čehijā un Slovēnijā daļā sabiedrības ir samazinājusies pārliecība par valsts noteicošo lomu nodarbinātībā, taču tā nav kļuvusi daudz mazāk izplatīta. Ungārijā situācija ir mainījusies vienīgi nedaudz. Uz šī salīdzinājuma pamata varam apgalvot: lai gan Latvijā vēsturiski gaidas no valsts ir bijušas salīdzinoši augstas, tomēr ilgākā laikā tām ir tendence pakāpeniski samazināties, pieaugot izpratnei par citiem sabiedrisko labumu sagādes veidiem.

Lai saprastu sabiedrības gaidas attiecībā uz konkrētām valsts darbības jomām, ir iespējams izmantot datus par iedzīvotāju domām par budžeta naudas izmantojumu dažādās sfērās. Izjūta vajadzība kaut kur tērēt sabiedriskos līdzekļus liecina, ka cilvēki sagaida lielāku valsts dalību attiecīgā sabiedriskā labuma sniegšanā.

1.1. tabula. Vai valdības uzdevums ir nodrošināt ikvienu ar darbu?

	Gads	Noteikti ir	Droši vien ir	Droši vien nav	Noteikti nav
Latvija	2006	56,2%	30,8%	9,1%	3,9%
	2016	45,9%	29,6%	18,1%	6,4%
Ungārija	2006	49,6%	39,1%	9,4%	1,9%
	2016	49,7%	36,0%	12,4%	1,9%
Čehija	2006	44,8%	32,8%	13,2%	9,1%
	2016	37,7%	44,9%	12,4%	5,1%
Slovēnija	2006	52,9%	36,0%	8,7%	2,4%
	2016	38,6%	44,3%	13,0%	4,0%

Avots: *International Social Survey Programme, The Role of Government 2006, 2016.*
Izgūts no <https://www.gesis.org/issp/modules/issp-modules-by-topic/role-of-government/>

1.2. tabula. Cik daudz naudas valdībai, jūsuprāt, būtu jātērē šādām jomām?

	Vides aizsardzībai	Veselības aprūpei	Policijai un likuma varai	Izglītībai	Armijai un aizsardzībai	Pensijām	Bezdarbnieku pabalstiem	Kultūrai un mākslai
Daudz mazāk	4,3	0,8	3,2	1,1	13,2	0,3	3,4	4,7
Mazāk	9,1	1,4	9,7	1,5	15,0	0,7	7,7	11,2
Tikpat, cik tagad	49,2	7,3	41,2	21,6	35,9	5,5	36,3	49,8
Vairāk	23,4	39,7	28,7	45,4	21,1	43,6	31,1	24,4
Daudz vairāk	8,1	48,7	11,6	27,6	10,6	48,6	15,4	5,8
Grūti pateikt / NA	6,0	2,2	5,7	2,8	4,3	1,4	6,2	4,2
Kopā	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Avots: SUSTINNO aptauja, 2017.

Turklāt tur, kur cilvēki iestājas par būtisku finansējuma palielinājumu un atbild "daudz vairāk", attiecīgās gaidas ir izteiktas daudz spēcīgāk. Un otrādi: jomās, kurās cilvēki lielākoties atbalsta pašreizējo finansējuma līmeni vai tā samazinājumu, acīmredzot šāda vajadzība tiek izjusta ievērojami mazāk (skat. 1.2. tabulu).

Šajā tabulā redzamos datus varam sadalīt atbilstoši tīri sabiedrisko (jeb kolektīvi patērējamo) un kopīgo (jeb individuāli patērējamo) labumu nošķīrumam, kurš tika minēts iepriekš. Pie tīriem sabiedriskajiem labumiem pieder vides aizsardzība, policija un likuma vara, armija un aizsardzība, kā arī kultūra un māksla (pēdējā gan ar zināmām atrunām, jo kultūras un mākslas ražojumi mēdz būt patērējami arī individuāli). Pie kopīgajiem jeb individuāli saņemamajiem labumiem pieder veselības aprūpe, izglītība, pensijas un bezdarbnieka pabalsti.

Raugoties uz Latvijas iedzīvotāju attieksmēm, ir izdarāmi virkne secinājumu. Vispirms cilvēki kopumā mazāk gaida valsts spēcīgāku iesaistīšanos tīro sabiedrisko labumu nekā kopīgo labumu nodrošināšanā. Līderos šeit ir vides aizsardzība kā tīrais sabiedriskais labums, kur gandrīz puse Latvijas iedzīvotāju atbalsta pašreizējo finansējuma līmeni. Tāpat arī policijas un likuma varas, armijas un aizsardzības, kultūras un mākslas jomā relatīvi visvairāk cilvēku atbalsta pašreizējā finansējuma saglabāšanu. To ir iespējams interpretēt dažādi. Vispirms nevienā no jomām nozīmīga (t. i., lielāka nekā 15%) respondentu daļa neiestājas par finansējuma samazināšanu (izņēmums šeit ir armija un aizsardzība, kas droši vien saistīts ar propagandas ietekmi tajās Latvijas sabiedrības daļās, kur finansējums aizsardzībai tiek skaidrots kā kara kurināšana). Tādējādi Latvijas sabiedrība lielākoties neredz valsti kā izšķērdīgu un piegādāto tīrā sabiedriskā labuma apjomu attiecīgajās jomās (vides aizsardzība,

policija un armija) redz kā optimālu. Tas var tikt saprasts kā piesardzīgi pozitīvs novērtējums Latvijas valsts darbībai vides aizsardzībā, policijas un tiesībsargāšanas jomā, kā arī kultūrā un mākslā. Vienlaikus jāatceras, ka vairums respondentu visdrīzāk apzinās, ka budžeta naudas apjoms nav neierobežots. Tādēļ papildu valsts finansējums, ja tāds vispār ir pieejams, ir novirzāms uz tām jomām, kurās tā deficīts tiek izjūsts visspēcīgāk.

Šāds deficīts ir saskatāms visās "kopīgo" jeb individuāli saņemamo labumu jomās, kur valsts loma tiek izjusta kā kļedzoši nepietiekama. Tās ir veselības aprūpe, izglītība un pensijas, kur finansējuma pieaugumu gaida attiecīgi 88,4%, 73,2% un 92,2% apjomā. Turklāt attiecībā uz veselības aprūpi un pensijām šīs gaidas ir ļoti intensīvas, vairāku iestātoties par daudz lielāku valsts finansējumu. Interesants izņēmums šeit ir attieksme pret finansējumu bezdarbnieku pabalstiem, kas ir vienīgā kopīgo labumu pozīcija, kur aptaujā relatīvi visvairāk cilvēku (36,3%) iestājas par pašreizējā finansējuma saglabāšanu, nevis par tā pieaugumu vai būtisku pieaugumu. Tas, iespējams, saistīts ar plaši izplatīto viedokli par masveidīgu bezdarbnieku pabalstu ļaunprātīgu izmantošanu, taču vienlaikus – arī ar noteiktu priekšstatu par sociālo solidaritāti ar darbaspējīgiem cilvēkiem. Arī šeit lielais vairums cilvēku kopumā ir par finansējuma palielināšanu (31,1% un 15,4% – par būtisku palielināšanu).

SECINĀJUMI

Raugoties uz Latvijas valsti kā sabiedrisko labumu piegādātāju, ir iespējams izdarīt virkni vispārīgu secinājumu. Vispirms var saskatīt savdabīgu nobīdi starp

valsts reālo veikspēju un iedzīvotāju gaidām. Ievērojams daudzums Latvijas iedzīvotāju sagaida no valsts ne tikai kolektīvi patērējamo sabiedrisko labumu (aizsardzības, iekšējās kārtības u. c.) nodrošināšanu, bet arī individuāli patērējamus kopīgos labumus jeb t. s. sabiedriskos pakalpojumus – piemēram, veselības aprūpi, izglītību vai pensijas. Tomēr šo labumu piegāde, šķiet, nav bijusi Latvijas valsts lēmumu pieņēmēju prioritāte, bet bieži ir tikusi finansēta pēc pārpalikuma principa: to apliecina budžeta sadalījums, kurā lielākā daļa resursu tiek novirzīta tīrajām sabiedriskajiem labumiem, kā aizsardzība un tiesiskums. Latvija kā labklājības valsts ir ierobežota; sekojot Fengera tipoloģijai, tā drīzāk ir piederīga postpadomju valstu grupai, līdzīgi Krievijai, Ukrainai u. c., nekā vairumam ES dalībvalstu. Turpretī sabiedrības gaidas tuvina Latviju Ziemeļvalstīm un postkomunistiskajām ES valstīm, kur vairumā gadījumu ir procentuāli lielāks sabiedriskais sektors un plašāks labklājības valsts sniegto pakalpojumu apjoms.

Šī neatbilstība pati par sevi ir raksturīga ne tikai Latvijai. Vienlaikus tā ir jāņem vērā, ja vēlamies izprast Latvijas sabiedrības attiecības ar valsti kopumā. Ierobežotais kopīgo labumu klāsts, kuru Latvija kā labklājības valsts sniedz saviem iedzīvotājiem, ir saistīts ne tikai ar ekonomiskās attīstības līmeni, bet arī ar politikas īpatnībām. Aidukaite, analizējot Baltijas valstīm specifiskus labklājības modeļus, norāda uz ierobežotā sociālo pakalpojumu klāsta iespējamiem cēloņiem šajās valstīs: tās ir vāji attīstītas kreisā flanga politiskās partijas (vismaz Latvijā un Igaunijā), kā arī izteikti vājas arodbiedrības. Ņemot vērā šāda organizēta politiskā pieprasījuma trūkumu, labklājības valsts sniegtais pakalpojumu klāsts ir samērā ierobežots (Aidukaite, 2009). Vienlaikus nav izslēgts, ka šāda pieprasījuma trūkums ir saistīts ar salīdzinoši zemo sociālā kapitāla un cilvēku savstarpējas uzticēšanās līmeni, kuram vajadzētu radīt pieprasījumu pēc sociālās solidaritātes un dziļāku iesaisti kopīgās pilsoniskajās aktivitātēs. Lai arī pētījumi par sociālā kapitāla saikni ar labklājības valsts režīmu dažādās valstīs nedod gluži viennozīmīgus

rezultātus, Juha Kēriņens un Heiki Lehtonen secina, ka postsociālistiskajās valstīs, t. sk. Latvijā, kurām raksturīga salīdzinoši zema cilvēku savstarpējā uzticēšanās un zems “iekļaujošā” (*bridging*) sociālā kapitāla līmenis, vienlaikus ir arī vāji attīstīti labklājības režīmi (Kääriäinen, Lehtonen, 2006). Tādējādi var pieņemt, ka arī Latvijā vāji attīstītā labklājības valsts vismaz daļēji sakņojas arī politiskajā kultūrā un pilsoniskās solidaritātes vājumā. Tas savukārt ļautu papildināt jau raksta iesākumā pausto hipotēzi, ka nodokļu morāle un gatavība piedalīties sabiedrisko labumu veidošanā ir saistītas ne tikai ar valsts piegādāto pakalpojumu apjomu un kvalitāti, bet pastarpināti – arī ar pilsoņu savstarpējo uzticēšanos, precīzāk, tās trūkumu.

Runājot par šobrīd sasniegto, valstī norisinās pakāpeniska kopīgo labumu līmeņa piegādes izaugsme, piemēram, veselības aprūpes, izglītības, sociālā nodrošinājuma jomā. To stimulē ekonomikas izaugsme. Vienlaikus ilgtermiņā samazinās arī sabiedrības gaidas no valsts dažādu labumu piegādes jomā. Pakāpeniski uzlabojas arī korupcijas uztvere, kas nākotnē varētu palielināt arī sabiedrības uzticēšanos valsts institūcijām, uzlabot nodokļu morāli un līdz ar to arī valsts veikspēju.

Tomēr pozitīvā attīstība, pieaugot sabiedrisko pakalpojumu apjomam un kvalitātei, ir ļoti neviendabīga. Arī korupcijas uztveres indikatoru uzlabošanās norisinās ļoti lēni. Taču nopietnākais izaicinājums ir saistīts ar politisko nestabilitāti, kad ar valsts sniegtajiem pakalpojumiem neapmierināti pilsoņi izvēlas atbalstīt populistiskus un radikālus politiskos spēkus, kuri beigu beigās nespēj nodrošināt turpmāku izaugsmi.

Svarīgākais uzdevums nākotnē ir panākt straujāku sabiedrisko pakalpojumu apjoma un kvalitātes pieaugumu, kurš efektīvi atspoguļotu valsts kopīgās izaugsmes rādītājus iedzīvotāju dzīvē. Ir nepieciešama nopietna diskusija par Latvijas izvēlēto labklājības valsts modeļa ilgtspēju nākotnē, ņemot vērā emigrācijas un demogrāfijas rādītājus.

Individuālā un kolektīvā iesaiste kopienai un sabiedrībai aktuālo problēmu risināšanā

Ievads

Cilvēku individuālā un kolektīvā iesaiste kopienas un sabiedrības problēmu un jautājumu risināšanā ir demokrātiskās sabiedrības stūrakmens. Demokrātija pēc definīcijas ir tautas vara, taču šīs varas efektīva izmantošana, lai mainītu valsti un sabiedrību uz labo pusi, nav iedomājama bez sabiedrības locekļu līdzdalības. Tieši tāpēc līdzdalība ir atslēgvārds sabiedrībai aktuālo problēmu risināšanā.

Darbības, kuru kopums veido demokrātisko līdzdalību, parasti tiek pamatotas ar sabiedrības, tās apakšgrupu vai arī atsevišķu indivīdu vērtībām vai interesēm un šī iemesla dēļ var tikt aplūkotas kā politiskās darbības, lai arī ne visas tās ietver nodarbošanos ar politiku šaurajā nozīmē (piem., kandidēšanu uz politisko amatu vai tā ieņemšanu, dalību vēlēšanu kampaņās u. c.). Saskaņā ar politikas zinātnes klasiķa Deivida Īstona (*David Easton*) definīciju politika ir uz varu balstītā labumu piešķiršana un sadalīšana sabiedrībā (angl. *authoritative allocation of values in a society*), tāpēc sabiedrisko un politisko līdzdalību var definēt kā rīcību, kuras mērķis ir ietekmēt sabiedrībai nozīmīgu materiālu un nemateriālu resursu, labumu un tiesību piešķiršanu un sadalīšanu. Iespējamo rīcības veidu ir ļoti daudz, sākot ar dalību talkās vai sabiedriskās apspriešanas pasākumos un beidzot ar cīņu par vēlētiem amatiem demokrātiskajās vēlēšanās. Taču tos visus vieno noteiktas pazīmes: šie rīcības veidi atbilst noteiktām darbībām (nevis viedokļiem vai attieksmēm), kuras veic indivīdi un viņu apvienības, kopienas, lai ietekmētu lēmumus par labumu piešķiršanu un sadalīšanu sabiedrībā, tāpēc lēmumus saskaņā ar Īstona politikas koncepciju ir iespējams definēt kā politiskus.

Līdzīgas atziņa izriet, piemēram, no austrāliešu politikas zinātnieces Ariadnes Vromenas (*Ariadne Vromen*) raksta: individuālā un kolektīvā iesaiste kopienai un sabiedrībai aktuālo problēmu risināšanā pēc būtības pielīdzināma sabiedriskajai līdzdalībai, ieskaitot mēģinājumus ietekmēt politisko institūciju pieņemamos lēmumus. Atšķirībā no vairākiem citiem pētniekiem, kas cenšas stingri nodalīt līdzdalības veidus pēc tā, vai tie attiecas uz varas institūciju lēmumu ietekmēšanu vai uz sabiedrības problēmu risināšanu pašas sabiedrības spēkiem (Brady, 1999; Huntington & Nelson, 1976; Verba et al., 1978), Vromena argumentē, ka līdzdalība vispār nav jāsadala (*bifurcate*) darbībās, kuras ir un kuras nav apzīmējamas kā politiskās, bet ar līdzdalību jāsaprot

jebkuras individuālās vai kolektīvās darbības, kas pēc savas būtības attiecas uz sabiedrības stāvokļa uzlabošanu (Vromen, 2003, 82–83). Šādi plaši definēto līdzdalību viņa iedala piecās kategorijās:

- 1) “standarta” individualizētās politiskās līdzdalības formas, kā ziedošana vai kontaktēšanās ar amatpersonām;
- 2) iesaistīšanās un darbošanās partijās un apvienībās;
- 3) dalība kopienās (piem., reliģiskās organizācijās, vecāku padomēs, pilsoniskās apvienībās);
- 4) dalība kolektīvās darbības apvienībās (*collective-action involvements*), piem., vides aizsardzības aktīvistu grupās;
- 5) dalība diskusijās par sociāliem un politiskiem jautājumiem (Vromen, 2003, 84–85).

Šīs nodaļas mērķis ir sniegt ieskatu individuālās un kolektīvās iesaistes aktuālo problēmu risināšanā mūsdienī situācijā, izvērtējot iesaistes līmeņa kvantitatīvos parametrus, kā arī to veicinošos un kavējošos faktoros. Līdzās tradicionālajām iesaistes formām (piem., dalība vēlēšanās, darbošanās iniciatīvas grupā u. tml.) uzmanība tiek pievērsta arī salīdzinoši jaunajām līdzdalības formām, kuras iedzīvotāji īsteno tiešsaistē (*online participation*) un kuras būtiski paplašina līdzšinējo sabiedrisko un politisko aktivitāšu repertuāru.

Individuālās un kolektīvās līdzdalības izpēte Latvijā saglabā savu aktualitāti tās vēsturiski politiskā mantojuma dēļ. Tāpat kā vairumā postkomunistisko valstu, pilsoniskās un politiskās līdzdalības līmenis Latvijā ir krietni zemāks nekā Rietumeiropas valstīs ar senākām nostiprinātām demokrātijas, savstarpējās uzticēšanās un līdzdalības tradīcijām (piem., Kostelka, 2014).

Pamatpieejas individuālās un kolektīvās iesaistes izpētē

Līdzdalību un iesaisti sabiedrības un kopienas problēmu risināšanā var pētīt no dažādām metodoloģiskām perspektīvām. Vienā gadījumā uzsvars tiktu likts uz pašām darbībām jeb veidiem, kā indivīdi un grupas iesaistās sabiedriskā labuma radīšanas un pārdales procesos; citā gadījumā uzmanības lokā atrastos grupas un tīkli, pie kuriem viņi pieder un kuriem ir līdzdalības mobilizācijas potenciāls; vēl citā perspektīvā mobilizējošā loma tiek piešķirta problēmām, kas mudina cilvēkus

aktīvi meklēt to risināšanas veidus un tādējādi kļūt sabiedriski un politiski aktīviem.

Izplatītākā pieeja iesaistes un līdzdalības izpētē ir darbību (jeb arī politisko darbību) pieeja, kuras pamatprincipus ir apkopojis ASV politikas zinātnieks Henrijs Bredijs (*Henry Brady*). Pētot līdzdalību darbību pieejas ietvaros, respondentam tiek uzdoti jautājumi par to, kurās sabiedriskajās un politiskajās aktivitātēs viņš piedalās vai ir piedalījies pēdējā laikā, kurš parasti mērāms no dažiem mēnešiem līdz dažiem gadiem. Šī iztaujāšana notiek aptaujas laikā, un respondentam piedāvā atzīmēt viņam relevantās aktivitātes no iepriekš sagatavotā darbību klāsta (Brady, 1999, 740). Dažos pētījumos tiek paredzēta iespēja ne tikai atbildēt apstiprinoši vai noraidoši, bet arī precizēt, vai respondents, piemēram, ir parakstījis petīciju pēdējo 12 mēnešu laikā vai senāk. Darbību pieeja ir vienkārši iekļaujama un realizējama sabiedriskās domas un uzvedības aptaujās, kuras paredz kvantitatīvo datu vākšanas un analīzes metodoloģiju un ļauj iekļaut plašāku vai šaurāku aktivitāšu sarakstu atkarībā no pētījuma mērķiem, iespējām un resursiem.

Otro iespējamo pieeju pieņemts dēvēt par institūciju pieeju (Brady, 1999, 783). Tā balstās uz pieņēmumu, ka cilvēku iesaiste labumu radīšanā un pārdalīšanā ir saknota dažādās kopienās un tīklos, pie kuriem indivīds pieder dabiski (piem., piedzimstot noteiktā ģimenē) vai brīvprātīgi (izvēloties mācību vai studiju iestādi, kolēģus, draugus un domubiedrus, reliģisko vai politisko piederību utt.). Visas šīs grupas nosaka indivīda socializāciju, kuras gaitā viņš apgūst noteiktas normas, priekšstatus un vērtības – gan sabiedrībai kopumā piemītošas, gan arī tās, kuras par pareizām vai pieņemamām uzskata indivīda referentgrupas. Piemēram, indivīda piederība pie kādas baznīcas var paaugstināt varbūtību, ka viņam būs negatīvāka nostāja abortu jautājumā, un, šim jautājumam aktualizējoties sabiedriski politiskajā dienaskārtībā, indivīdam būs vairāk motīvu un iespēju paust savu attieksmi vai mēģināt ietekmēt lēmumus (piem., parakstot petīciju par abortu ierobežošanu). Pētot iesaisti un līdzdalību institūciju pieejas ietvaros, pirmām kārtām būtu izzināmas grupas, kopienas un tīkli, pie kuriem pieder un ar kuriem sevi asociē cilvēki; visvieglāk ir uzdot jautājumus par formālām organizācijām, tādām kā NVO, baznīcas vai politiskās partijas. Nākamajā solī būtu jāizzina, cik lielā mērā indivīds ir iesaistīts katrā šādā grupā un jūtas piederīgs pie tās – piemēram, vai viņš ir kādas NVO ierindas biedrs vai arī ieņem tajā kādu amatu, vai aktīvi piedalās organizācijas dzīvē un pasākumos. Visbeidzot, būtu jānoskaidro, vai indivīds ir iesaistījies kādās labumu radīšanas vai pārdalīšanas aktivitātēs un vai viņu mudinājusi un motivējusi referentgrupa. Šī pieeja var būt ļoti informatīva, taču visai apjomīga un komplicēta, tāpēc tā netiek lietota bieži.

Trešā ir t. s. problēmu pieeja, saukta arī par problēmu un vajadzību pieeju (*problems and needs approach*; Brady, 1999, 740). Tās pamatā ir atziņa, ka cilvēki rīkojas un cenšas panākt pārmaiņas savā tuvākajā vai plašākajā apkārtnē, reaģējot uz kādu problēmu vai radušos

vajadzību, kas skar indivīdu kā kādas sociālās grupas pārstāvi. Tas savukārt nozīmē pieņēmumu, ka rīcība izriet no pārrāvuma starp vēlamo un esošo situāciju un no tā izrietošās neapmierinātības. Pēc zināmās analogijas ar institūciju pieeju problēmu pieejas ietvaros izpēte sākas ar tādu problēmu un vajadzību izpēti, kuras indivīds uzskata par aktuālām un kuras skar kādu plašāku sociālo grupu un ir risināmas arī politiski. Šo problēmu un vajadzību esamība rosina kļūt aktīviem, iesaistoties sabiedriskajā un politiskajā līdzdalībā (sal. Parry et al., 1992, 241).

Individuālā un kolektīvā iesaiste sociālo problēmu risināšanā: teorētiskās perspektīvas un atziņas

Saskaņā ar vairāku teorētiķu un pētnieku uzskatiem cilvēku individuālā, un jo īpaši kolektīvā, iesaiste problēmu risināšanā skatāma kā viena no sociālā kapitāla izpausmēm. Pētniece Dītlinda Stolle (*Dietlind Stolle*) izšķir trīs teorētiskās perspektīvas sociālā kapitāla apjēgšanai un analīzei (Stolle, 2007). Piemēram, Džeimss Kolmens (*James Coleman*) par sociālā kapitāla būtību uzskata cilvēku savstarpējās attiecības un mijiedarbību, pievēršoties tādiem aspektiem kā savstarpējie pienākumi un gaidas, informācijas aprites kanāli (ieskaitot tīklus un draugus), uzvedības normas (un sodi par to neievērošanu) un varas attiecības (Coleman, 1990). Nans Lins (*Nan Lin*) piedāvā šaurāku skaidrojumu sociālajam kapitālam (skat., piem., Lin, 2001). Saskaņā ar to sociālās attiecības ir vērtīgas pirmām kārtām kā resursu avots, bet to savukārt nosaka šo resursu potenciāls nodrošināt informācijas apriti, ietekmēt vai atbalstīt cilvēkus, kā arī indivīdam pašam tikt pakļautam citu indivīdu vai grupu ietekmei vai saņemt atbalstu. Šajā redzējumā sociālo kapitālu veido indivīda sociālie sakari, kuros indivīds iestājas, lai sasniegtu sev vēlamo stāvokli, kā arī to saglabātu un uzturētu. Trešo pieeju pārstāv Roberts Patnems (*Robert Putnam*), orientējoties uz tiem sociālās mijiedarbības nosacījumiem un izpausmēm, kuras ir svarīgas demokrātiskās sabiedrības funkcionēšanai. Tostarp viņš min kopīgo normu ievērošanu, indivīdu savstarpējo jeb vispārīgo uzticēšanos un arī dalību un darbošanos sabiedriskajās organizācijās, piemēram, brīvprātīgajās asociācijās, nevalstiskajās organizācijās un politiskajās partijās (piem., Putnam, 1993; Putnam, 2000), kas veido daļu no iesaistes sabiedrības un kopienas problēmu risināšanā.

Sekojoši Patnema, vairāki sociologi un politikas zinātnieki ir attīstījuši pilsoniskās līdzdalības (*civic participation*) konceptu, tajā iekļaujot gan politiku un amatpersonu lēmumu pieņemšanu, gan arī indivīdu apvienošanu un problēmu risināšanu autonomā ceļā. Piemēram, ASV politikas zinātniece Melisa Māršala (*Melissa Marschall*) apraksta kopienas aktīvistu centienus apkārot noziedzību un risināt skolas izglītības problēmas

vietējā līmenī. Par teorētisko pamatu viņa izmanto t. s. kopražošanas teoriju (*coproduction theory*), kura pievēršas pašvaldības un iedzīvotāju sadarbībai sabiedrisko pakalpojumu nodrošināšanā, to apvienojot ar klasiskām politiskās līdzdalības teorijām (piem., Verba, 1995). Viņa argumentē, ka “kopražošanas teorijas atziņu kombinēšana ar tradicionāliem politiskās līdzdalības modeļiem sniedz pilnīgāku pilsoniskās līdzdalības ainu” (Marschall, 2004, 231), tādējādi noraidot nepieciešamību nodalīt iedzīvotāju pašdarbību no gadījumiem, kad viņi vērsas pie varas iestādēm pēc problēmu risinājumiem. Viņasprāt, pilsoniskās līdzdalības mērķis ir gan vēstīt lēmumu pieņēmējiem par iedzīvotāju interesēm un ietekmēt lēmumus, gan arī pašiem iesaistīties sabiedriskā labuma radīšanā un uzturēšanā (Marschall, 2004, 232).

Citu piemēru sniedz zinātnieks Jans Terpstra (*Jan Terpstra*). Viņš pētīja vietējo iedzīvotāju dalību t. s. drošības tīklos Nīderlandē, kuru mērķis bija palīdzēt policijai uzturēt kārtību. Vietējie iedzīvotāji dažādā veidā devās palīgā: apmainoties ar informāciju, iesniedzot priekšlikumus, palīdzot policijai uzturēt kārtību, kā arī pašiem izdomājot un finansiāli atbalstot drošības pasākumus (piem., nolīgstot privātu kārtības uzraudzības firmu). Līdzīgi kā Mārsalas pieejā, šajos četros iesaistīšanās veidos iekļāvās gan lēmumu ietekmēšanas mēģinājumi, gan arī darbīga pašiniciatīva (Terpstra, 2008).

Uzticēšanās pētnieki Eriks Aslaners (*Eric Uslaner*) un Mičels Brauns (*Mitchell Brown*) lieto pilsoniskās iesaistīšanās (*civic engagement*) terminu, lai apkopotu dažādus piemērus līdzdalībai politiskajā un pilsoniskajā dzīvē (*participation in political and civic life*). Tiesa, viņu rakstā tiek aplūkoti tikai pieci konkrēti iesaistīšanās veidi: brīvprātīgais darbs, ziedošana labdarībai, balsošana, petīciju parakstīšana un darbošanās politiskajā partijā. Visus tos viņi sauc par individuālajām politiskajām aktivitātēm (Terpstra, 2008, 870), lai gan brīvprātīgais darbs un ziedošana labdarībai parasti nav politiskas darbības šī vārda šaurajā nozīmē. Atsaucoties uz Patnema sociālā kapitāla teoriju un polemizējot ar to, Aslaners un Brauns vērs uzmanību uz to, ka sociālā kapitāla izpausmes nav viendabīgas un ka indivīdiem bieži piemīt specializācija kādā noteiktā iesaistīšanās tipā – politiskajā darbībā, kas orientējas uz komunikāciju ar varas institūcijām, vai pilsoniskajā darbībā, kuras laikā cilvēki paši apvienojas, lai mainītu pasauli uz labo pusi, un kura prasa no cilvēkiem solidaritāti un uzticēšanos (Uslaner & Brown, 2005).

Brīvprātīgā pilsoniskuma modelis (*Civic Voluntarism Model*; Verba et al., 1995) skaidro individuālo un kolektīvo iesaisti no cita skatu punkta, pievēršoties resursiem, kas nepieciešami iesaistei. Citiem vārdiem, galvenais jautājums šajā pieejā ir par to, kādiem resursiem jābūt cilvēku un grupu rīcībā, lai tiem būtu motīvi un iespējas iesaistīties sabiedrībai aktuālo jautājumu risināšanā. Verbas un līdzautoru veidotais modelis liecina, ka brīvā laika, naudas un pilsonisko iemaņu (*civic skills*) resursi, kurus indivīdi smeļas vai pārņem no ģimenēm, izglītības iestādēm, darbavietām vai apvienībām, veicina

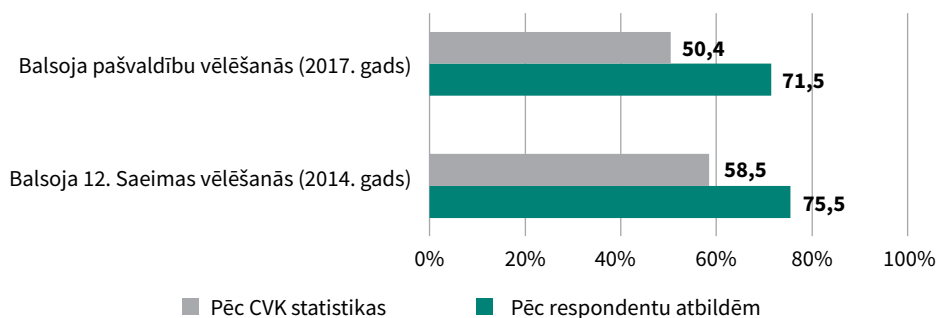
iesaistīšanos sabiedriskajā un politiskajā līdzdalībā tiem, kuriem ir attiecīga nosliece vai interese (sal. Verba et al., 1995; Norris, 2002, 29). Šajā pētījumā kā resurss aplūkojams arī izglītības līmenis un interneta lietošana.

Individuālās un kolektīvās iesaistes aprakstošie rādītāji

Latvijas iedzīvotāju iesaiste dažādos sabiedriskās un politiskās līdzdalības veidos nav vienmērīga. Atšķirības ir vērojamas gan līdzdalības veidu starpā, gan arī salīdzinot attiecīgo aktivitāšu veicēju īpatsvarus pēdējā gada laikā un agrāk.

Pirmām kārtām aplūkojama t. s. elektorālā līdzdalība jeb Latvijas iedzīvotāju dalība vēlēšanās. Kā liecina starptautiskās salīdzinošās pētniecības atziņas, dalība vēlēšanās ir izplatītākais un daudziem cilvēkiem arī vienīgais politiskās līdzdalības veids (sal. Brady, 1999). Tautas attīstības pārskatam pasūtītajā pētījumā tā tika mērīta ar respondentu atbildēm uz jautājumiem, vai viņi piedalījās 12. Saeimas vēlēšanās, kuras notika 2014. gadā, un pašvaldību vēlēšanās, kuras notika 2017. gadā. No 832 balsstiesīgajiem respondentiem 75,5% norādīja, ka balsoja Saeimas vēlēšanās, savukārt par dalību pašvaldību vēlēšanās ziņoja 71,5% no 884 balsstiesīgajiem respondentiem. Tas ir krietni vairāk nekā oficiālie vēlēšanu rezultāti: Centrālās vēlēšanu komisijas dati liecina, ka vēlēšanu aktivitāte Saeimas vēlēšanās veidoja 58,85%, bet pašvaldību vēlēšanās – vien 50,39%. Tas nozīmē, ka liela daļa respondentu nevar precīzi atcerēties vai arī nevēlas atzīt, ka patiesībā vēlēšanās nebalsoja. Lai arī aptaujas anketā tika iekļauts atbildes variants “parasti es balsoju, bet pagājušo reizi nebalsoju”, kuram bija jābūt jautājuma sociālā vēlamība (citas pieejas skat. Tourangeau & Yan, 2007), datu analīze liecina, ko to izmantoja vien 4,8% respondentu jautājumā par Saeimas vēlēšanām un 5,5% respondentu jautājumā par pašvaldību vēlēšanām. Pamatojoties uz šīm krasajām atšķirībām starp oficiālo statistiku un respondentu ziņojumiem, jāsecina, ka atbilžu ticamība aptauju jautājumos par dalību vēlēšanās var būt ļoti apšaubāma. Šī iemesla dēļ ieteicams atturēties no deklarētās vēlēšanu līdzdalības kā iesaistes mērauklas izmantošanas.

TAP anketā un datu kopā bija arī virkne jautājumu par neelektorālo līdzdalību, kas aptver gan mēģinājumus ietekmēt varas institūciju lēmumus (saskaņā ar politiskās līdzdalības šaurāko definīciju), gan indivīdu ikdienas mijiedarbi un iesaistīšanos kolektīvos pasākumos. Zīmīgi, ka pirmajā vietā ierindojas naudas ziedošana vai vākšana dažādiem pasākumiem: par to pēdējā gada laikā ziņoja 14% respondentu, bet agrāk nekā pēdējā gada laikā – 15% respondentu. Tas krasi kontrastē ar ļoti zemu pozitīvo atbilžu īpatsvaru uz līdzīgu jautājumu, kas tika uzdots agrāk, piemēram, 2014. gadā veiktajā demokrātijas audita pētījumā (Nikišins u. c., 2014), taču skāra naudas ziedošanu politiskajām partijām. Līdz

1.1. attēls. Balsošana Saeimas un pašvaldību vēlēšanās: aptauju un CVK datu salīdzinājums

Avoti: CVK; SUSTINNO Latvijas iedzīvotāju aptauja, 2017.

ar to domājams, ka lielākā daļa apstiprinošo atbilžu šajā gadījumā attiecas uz ziedošanu nepolitiska rakstura mērķiem un pasākumiem (piem., smagi slimu cilvēku ārstēšanai, trūcīgo atbalstam, sabiedriski nozīmīgiem projektiem un cita veida labdarībai).

Otrajā vietā ierindojas petīciju parakstīšana, kuru veica 7,6% respondentu pēdējā gada laikā un 19,2% agrāk nekā pēdējā gada laikā. Mūsdienās pastāv plašākas iespējas ne tikai parakstīt, bet arī sagatavot petīciju un organizēt parakstu vākšanu elektroniski, kas arī būtiski ietekmē iesaistīšanās rādītāju. No atsevišķa parakstītāja viedokļa raugoties, petīcijas parakstīšana ir individuāls akts, kura veikšanai vajadzīga minimāla piepūle, taču iespējama rezultāta vēriens ir ļoti plašs un var ietekmēt visu sabiedrību (sal. Verba et al., 1978). Maza resursietilpība ir arī līdzilvēku pārliecināšanai balsot noteiktā veidā (t. i., par konkrētu partiju vai kandidātu); šis sarunas kļūst aktuālas un biežākas priekšvēlēšanu periodā, un 2017. gads bija Latvijas pašvaldību vēlēšanu gads. Lai arī pēc veicēju kopskaita līdzilvēku pārliecināšana ieņem trešo vietu, respondentu īpatsvars, kas tajā iesaistījās pēdējā gada laikā, ir samērā neliels (11%), taču 15% to praktizēja vēl senāk.

Nākamais iesaistes veids pēc kopējās izplatības ir mēģinājumi kontaktēties ar politiķi vai iestādes ierēdņi, lai izteiktu savu viedokli vai atrisinātu kādu problēmu. Tiesa, pēdējā gada laikā to praktizēja izteikti mazāks respondentu īpatsvars (8,9%) nekā senāk (15,5%). Arī šim iesaistes veidam ir pieauguma potenciāls, pateicoties jaunu saziņas līdzekļu (piem., sociālo mediju, mobilo tālrunu aplikāciju) straujajai attīstībai. Saziņai ar politiķiem un ierēdņiem seko tas, ko politiskās līdzdalības pētnieki (piem., Teorell et al., 2007) apzīmē ar jēdzienu “patērnieciskā līdzdalība” (*consumer participation*). Tā izpaužas noteiktu preču un pakalpojumu apzinātas boikotēšanas veidā vai, tieši otrādi, kā to pirkšana kādu ideoloģisku un politisku motīvu dēļ. Saskaņā ar Ronaldu Inglehartu produktu boikotēšana vai apzināta pirkšana

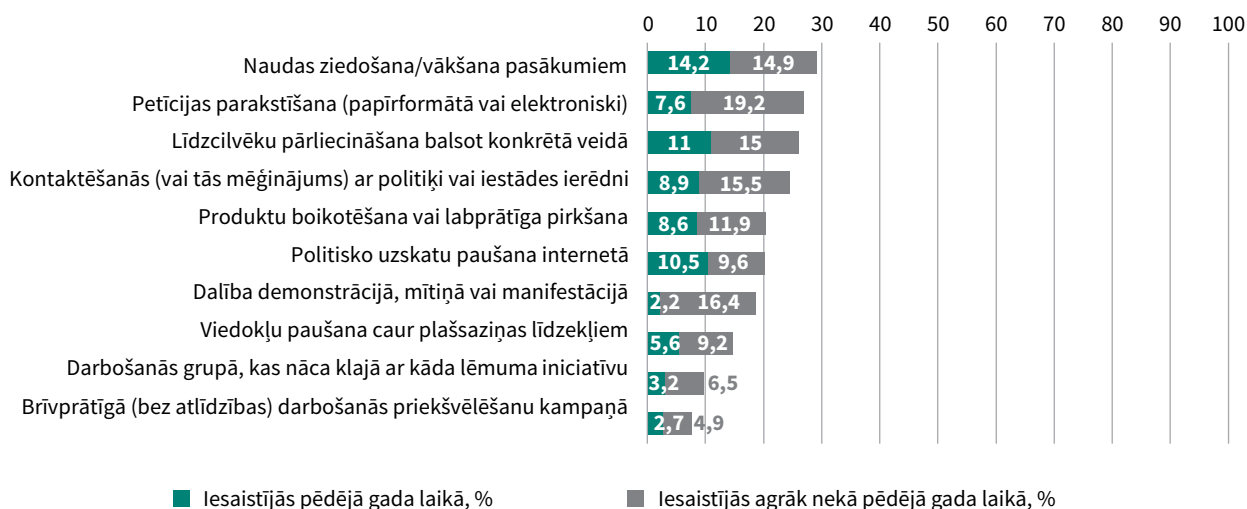
ir saistīta ar postmateriālisma vērtībām, kas uzsvēr brīvību, pašizpaušmi un uz ētiku balstītu darbošanos pretstatā materiālismam, kurš akcentē tradīciju ievērošanu, pakļaušanos autoritātēm un respektu pret tām, un izdzīvošanas un materiālās labklājības vērtības (Inglehart, 1997). Līdz ar to jāatzīst, ka viens no šīs līdzdalības veida priekšnoteikumiem ir samērā augsts materiālās labklājības līmenis, kurš ļauj indivīdam izvēlēties starp precēm un pakalpojumiem, kam ir dažādas cenas, kvalitāti un ražošanas vai sniegšanas apstākļiem.

Boikotēšanai un apzinātai pirkšanai seko politisko uzskatu paušana internetā (10,5% pēdējā gada laikā un 9,6% senākajā periodā). Līdzīgi petīcijas parakstīšanai un līdzilvēku pārliecināšanai tas nav resursietilpīgākais līdzdalības veids un ir pieejams ikvienam, kuram ir elektroniska ierīce ar internetu, kā arī interese un vēlme paust savus uzskatus. Kopumā līdzīgs īpatsvars ir demonstrāciju, mītiņu un manifestāciju dalībniekiem, taču to, kas iesaistījās šajā līdzdalības veidā pēdējā gada laikā, ir krietni mazāk nekā to, kas to bija darījuši jebkad senāk. Šis veids prasa vairāk brīvā laika, lielāku motivāciju un vēlmi paust savu nostāju kādā jautājumā. Arī līdzšinējie pētījumi liecina, ka to indivīdu, kas reāli piedalās demonstrācijās, ir krietni mazāk nekā to, kas pieļauj savu dalību tajās (EVS, 2011).

Kopumā ap 15% respondentu norāda, ka viņiem ir bijusi pieredze sava viedokļa paušanā, izmantojot plašsaziņas līdzekļus (5,6% pēdējā gada laikā un 9,2% senāk). Tas nav īpaši daudz, ņemot vērā šīs darbības veikšanas vienkāršumu – piemēram, atstājot komentārus ziņu portālos vai piezvanot uz televīzijas diskusijas šova redakciju un nobalsojot aptaujā. Taču jāņem vērā, ka šajā veidā ietilpst arī sarežģītākas un prasīgākas aktivitātes, piemēram, izvērstāka viedokļa raksta sagatavošana un iesniegšana ziņu portālam vai arī dalība kādā televīzijas diskusijā. Šīs darbības prasa apņemšanos, zināšanas un sagatavošanās laiku un šo iemeslu dēļ nevar pārtapt par masveida līdzdalības veidiem.

1.2. attēls. Latvijas iedzīvotāju dalība dažādās iesaistes formās

(respondentu īpatsvars, kas iesaistījās šajās darbībās pēdējā gada laikā vai agrāk)

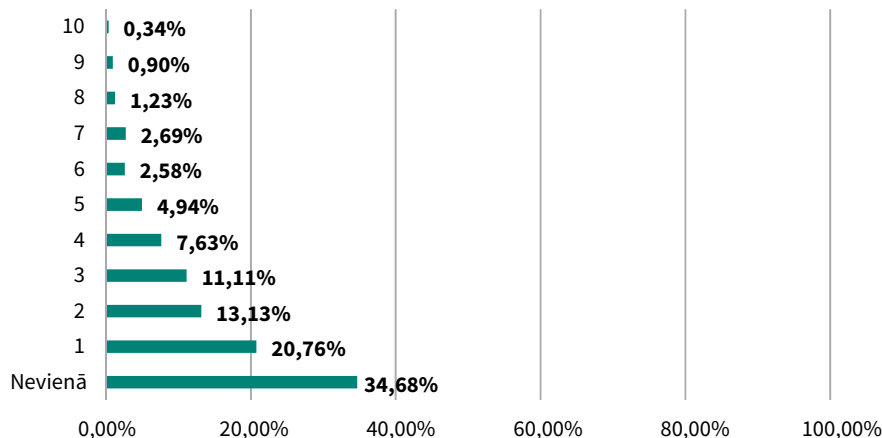

Avots: SUSTINNO Latvijas iedzīvotāju aptauja, 2017.

Iesaistīšanās veidu sarakstu noslēdz darbošanās grupā, kas nāca klajā ar kāda lēmuma iniciatīvu (3,2% pēdējā gada laikā un 6,5% kaut kad senāk), un brīvprātīgā darbošanās priekšvēlēšanu kampaņā (2,7% pēdējā gada laikā un 5,9% senāk). Abas šīs darbības paredz, ka respondentam ir brīvais laiks, kompetence, nereti arī formālā kvalifikācija noteiktās jomās (piem., jurisprudencē, grāmatvedībā), tīklošanās iemaņas un

stipra motivācija ieguldīt šajās aktivitātēs savu laiku un citus resursus. Šīs prasības arī skaidro visai nelielu aktīvistu īpatsvaru, kas spēj un izvēlas šos iesaistīšanās veidus. Tai pašā laikā jāatzīst, ka tajās individuālie ieguldījumi visai ātri pārtop kolektīvās darbībās, un arī tad, ja ir veiksmīgs scenārijs, darbības rezultāts ietekmē krietni plašāku indivīdu loku nekā tos, kas ir iesaistījušies šajās darbībās.

1.3. attēls. Latvijas iedzīvotāju iesaistes daudzveidība

Avots: SUSTINNO Latvijas iedzīvotāju aptauja, 2017.

Cilvēku iesaisti, lai risinātu kopienai un sabiedrībai aktuālās problēmas, iespējams mērīt arī kopumā, izveidojot iesaistes (līdzdalības) veidu summēto indeksu (Spector, 1992). Tas ļauj iegūt priekšstatu par līdzdalības daudzveidību – piemēram, uzzinot, kāds iedzīvotāju īpatsvars iesaistās vienā, divās vai vairākās darbībās vai arī nepiedalās nevienā no tām. Aprēķini liecina, ka trešā daļa jeb 34,7% respondentu nav darījuši neko no sarakstā minētā, vienā darbībā iesaistījās 20,8% aptaujāto, divās un trijās darbībās – vairāk nekā viena desmitā daļa aptaujāto. Kopumā ņemot, jo lielāka ir līdzdalības daudzveidība, jo mazākam iedzīvotāju skaitam tā ir raksturīga. Piemēram, 8 darbībās iesaistījās nedaudz vairāk nekā 1% aptaujāto, deviņās – 0,9%, bet par dalību visās desmit darbībās ziņoja vien daži respondenti.

Individuālās un kolektīvās iesaistes faktori: analīzes rezultāti

Lai izprastu kādu sociālo parādību, nepietiek tikai ar tās izplatības aprakstu. Ir svarīgi izziņāt arī faktoros, kas paaugstina vai samazina izplatību (šajā gadījumā – konkrētās cilvēkrīcības varbūtību). Šim nolūkam atbilstošākā statistiskās analīzes tehnika ir loģistiskā regresija, kurā individuālās un kolektīvās iesaistes veidi ir iznākuma mainīgie, bet par faktoriem jeb veicinošiem vai kavējošiem apstākļiem kalpo rādītāji, kas, saskaņā ar teorētiskajām atziņām politiskās līdzdalības jomā, raksturo respondentu sociālos demogrāfiskos parametrus, dažādu resursu pieejamību un sociālo kapitālu.

1.3. tabulā aplūkota un salīdzināta vairāku faktoru iedarbība uz iepriekš apskatītajiem desmit individuālās un kolektīvās iesaistes veidiem. Šos faktoros var nosacīti iedalīt trijās grupās. Pirmo no tām veido tradicionālie sociāldemogrāfiskie rādītāji – aptaujāto dzimums, vecums, ģimenes stāvoklis, nodarbinātības statuss (strādājošie vai nestrādājošie), tautība (latvieši salīdzinājumā ar nelatviešiem) un dzīvesvieta (Rīga salīdzinājumā ar citiem Latvijas reģioniem). Pēdējiem trīs mainīgajiem vairākas kategorijas tika apvienotas, jo pretējā gadījumā notiktu lielāka respondentu drumstalošana un sadalīšana arvien sīkākās kategorijās, kas padarītu respondentu skaitu katrā kategorijā mazāku un līdz ar to apgrūtinātu analīzi un salīdzināšanu.

Otro grupu veido mainīgie, kas raksturo aptaujājamo pieeju tādiem resursiem kā zināšanas, iemaņas un informācijas avoti. Aptaujas anketā šim nolūkam kalpo izglītība (mainīgais ar pieciem līmeņiem) un tas, vai respondents pēdējā mēneša laikā ir lietojis internetu. Izglītības līmenis tika iekļauts analīzē nevis kā rangs, bet kā nominālais mainīgais, salīdzinot katra nākamā izglītības līmeņa ietekmi ar viszemāko (nepabeigta pamatizglītība, pabeigta pamatizglītība vai nepabeigta vidējā izglītība).

Trešo grupu veido respondentu atbildes uz trīs intervāla līmeņa jautājumiem 11 ballu skalā (no 0 līdz 10), kas netiešā veidā raksturo viņu sociālo kapitālu. Proti, tika mērīta respondentu piekrišana šādiem izteikumiem:

- 1) Vai Jūs uzskatāt, ka lielākai daļai cilvēku var uzticēties vai arī piesardzības nekad nevar būt par daudz?
- 2) Vai lielākā daļa cilvēku Jūs mēģinātu izmantot, krāpt, ja viņiem būtu šāda iespēja, vai arī viņi censtos būt godīgi?
- 3) Vai lielākoties cilvēki mēģina būt izpalīdzīgi, vai arī viņi lielākoties rūpējas tikai par sevi?

Pozitīvākie, labvēlīgākie viedokļi šajos jautājumos tika kodēti ar lielākiem skaitļiem.

Tabulā redzami katra individuālās vai kolektīvās iesaistes veida loģistiskās regresijas analīzes rezultāti un vienas un tās pašas faktoru grupas iedarbība uz šiem iesaistes veidiem. Petīcijas parakstīšanas varbūtību pozitīvi ietekmē vecums – kopumā ņemot, ar katru nākamo dzīves gadu varbūtība parakstīt petīciju nedaudz pieaug ($OR = 1,01, p < 0,1$), kā arī augstāki izglītības līmeņi, salīdzinot ar viszemāko, kas iekļauj nepabeigto pamatizglītību, pabeigto pamatizglītību un nepabeigto vidējo izglītību. Piemēram, personām ar nepabeigto augstāko izglītību izredzes iesaistīties petīcijas parakstīšanā ir trīsreiz lielākas ($OR = 2,984, p < 0,01$), bet personām ar pabeigto augstāko izglītību – gandrīz četreiz lielākas ($OR = 3,909, p < 0,01$) nekā indivīdiem ar viszemāko izglītības līmeni. Aptuveni divreiz lielākas izredzes ir latviešu tautības respondentiem nekā nelatviešiem ($OR = 1,898, p < 0,01$) un interneta lietotājiem ($OR = 2,086, p < 0,01$). Zīmīgi, ka lielāka piekrišana apgalvojumam, ka lielākā daļa cilvēku censtos būt godīga pret respondentu, nedaudz samazina varbūtību iesaistīties petīcijas parakstīšanā ($OR = 0,916, p < 0,1$). Tas norāda uz šī līdzdalības veida vāju, toties pozitīvu sakarību ar neuzticēšanos.

Produktu boikotēšana vai apzināta pirkšana ir drīzāk izglītotākiem cilvēkiem raksturīga aktivitāte, lai arī efekts parādās tikai nepabeigtās augstākās izglītības grupā ($OR = 2,231, p < 0,05$). Lielāka varbūtība iesaistīties boikotēšanā vai apzinātā pirkšanā ir latviešiem ($OR = 1,676, p < 0,01$) un Rīgā dzīvojošiem ($OR = 1,343, p < 0,1$). Pārējiem faktoriem nebija statistiski nozīmīgas ietekmes uz šo iesaistes veidu. Kopumā ņemot, var teikt, ka šis līdzdalības veids ir raksturīgs samērā izglītotiem etniskajiem latviešiem, kas dzīvo Rīgā.

Demonstrācijās, mītiņos vai manifestācijās biežāk iesaistās vīrieši ($OR = 1,971, p < 0,01$), cilvēki ar salīdzinoši augstākiem izglītības līmeņiem, latvieši ($OR = 2,371, p < 0,01$) un rīdzinieki ($OR = 1,726, p < 0,01$). Šīs atziņas nav pārsteidzošas, jo no ietekmes izrādīšanas loģikas kolektīvās protesta akcijas būtu jāriko pēc iespējas tuvāk politiskās varas centram, kas Latvijas gadījumā ir Rīga. Galvaspilsētā arī vieglāk mobilizējama protestiem nepieciešamā kritiskā masa.

Varbūtība uzrunāt politiķi vai amatpersonu, lai atrisinātu kādu problēmu, ir lielāka cilvēkiem, kam ir augstāks līdzdalības līmenis, lai gan varbūtības pieaugums nav proporcionāls izglītības līmeņa pieaugumam. Tāpat neliels, toties pozitīvs efekts ir vecumam ($OR = 1,012, p < 0,1$). Latviešiem ($OR = 1,940, p < 0,01$), un īpaši interneta lietotājiem ($OR = 2,681, p < 0,01$), ir lielākas izredzes

1.3. tabula. Dažādi iesaistes veidi un tos ietekmējošie faktori: loģistiskās regresijas rezultāti

Faktors	Parakstījis peticiju	Boikotējis vai labprātīgi pircis produktus	Piedalījies demonstrācijā	Kontaktējies ar politiķi vai ierēdņi	Ziedojis naudu vai vācis līdzekļus	Sazinājies ar plašsaziņas līdzekļiem	Paudis politiskus uzskatus internetā	Mēģinājis pārliecināt balsot par konkrētu partiju, kandidātu	Brīvprātīgi (bez atlīdzības) darbojies priekšvēlēšanu kampaņā	Darbojies iniciatīvās grupā
<i>Dzimums: sievietes</i> references (salīdzinājuma) grupa										
Dzimums: vīrietis	1,027	1,075	1,971**	1,229	1,053	1,368	1,158	1,178	1,442	1,473
Vecums	1,010*	1,003	1,030**	1,012*	1,002	1,003	0,985*	1,009	1,027**	1,011
<i>Dzīvo atsevišķi</i> references (salīdzinājuma) grupa										
Dzīvo ar laulāto/partneri	0,940	1,093	0,891	1,027	0,949	1,247	1,097	1,038	0,888	0,627*
<i>Pamata vai nep. vidējā izglītība</i> references (salīdzinājuma) grupa										
Vidējā izgl.	1,868*	1,197	2,356*	3,139**	0,940	1,951	0,931	2,075*	3,043*	3,793*
Vidējā spec. izgl.	1,939*	0,911	2,523*	1,812*	0,771	1,913	1,439	2,694**	0,947	2,229
Nepabeigta augst. izgl.	2,984**	2,231*	3,644*	1,931	0,952	2,506*	1,847	1,465	1,947	4,264*
Augst. izgl.	3,909**	1,637	5,635**	3,533**	1,250	3,608**	1,487	3,256**	2,632*	6,130**
<i>Nestrādājošie</i> references (salīdzinājuma) grupa										
Strādājošie	1,115	1,369	1,252	0,888	1,094	1,171	1,365	1,591*	1,044	1,218
<i>Tautība: nelatvieši</i> references (salīdzinājuma) grupa										
Tautība: latvieši	1,898**	1,676**	2,371**	1,940**	2,199**	1,223	1,253	1,715**	1,051	1,358
<i>Nelietoja internetu pēdējā mēneša laikā</i> references (salīdzinājuma) grupa										
Lietoja internetu pēdējā mēneša laikā	2,086**	0,978	1,027	2,681**	1,687*	3,679**	9,512**	0,951	7,486**	1,685
<i>Cītur Latvijā dzīvojošie</i> references (salīdzinājuma) grupa										
Rīdzinieki	1,013	1,343*	1,726**	0,699*	1,111	0,663*	0,933	0,750*	0,555*	0,546*
Lielākai daļai cilvēku var uzticēties	1,051	1,022	0,976	1,024	1,069*	0,982	1,049	0,981	0,903*	0,959
Lielākā daļa cilvēku censtos būt godīga	0,916*	1,015	0,989	0,925	0,940	0,877*	0,945	0,910*	1,006	0,897
Lielākoties cilvēki mēģina būt izpalīdzīgi	1,008	1,026	1,081	1,030	1,093*	1,091*	0,982	1,040	1,149*	1,082
N	897	890	897	901	895	902	900	888	899	893

Tabulā atspoguļoti iesaistes (līdzdalības) veidi un katra faktora iedarbības izredžu attiecību (*odds ratios, OR*) koeficienti.

Statistiski nozīmīgie koeficienti izcelti **treknrakstā**.

Statistiskā nozīmīguma līmeņi: ** $p < 0,01$, * $p < 0,05$ + $p < 0,1$.

Avots: SUSTINNO Latvijas iedzīvotāju aptauja, 2017.

mēģināt kontaktēties ar politiķiem vai ierēdņiem nekā nelatviešiem un tiem, kas ikdienā internetu nelieto. Zīmīgi, ka rīdniekiem ir izteikti mazākas izredzes iesaistīties šajā līdzdalības veidā ($OR = 0,699, p < 0,05$). Tas var būt skaidrojams ar to, ka lielā pilsētā dzīvojošiem ir cits priekšstats par distanci starp iedzīvotājiem un varas pārstāvjiem nekā mazākās pilsētās un lauku reģionos.

Sociāli demogrāfiskās pamatzīmes – dzimums, vecums un pat izglītības līmenis – nav statistiski nozīmīgi faktori ziedošanai vai naudas vākšanai kā iesaistes formai. Toties no svara ir respondenta tautība – latvieši biežāk nekā cittautieši norāda, ka ziedo naudu vai piedalās tās vākšanā ($OR = 2,199, p < 0,01$). Arī interneta lietošanai ir pozitīvs, lai arī nedaudz vājāks efekts ($OR = 1,687, p < 0,05$). Šī veida līdzdalību sekmē arī lielāka pārliecība, ka lielākai daļai cilvēku var uzticēties ($OR = 1,069, p < 0,1$), kā arī lielāka piekrišana tam, ka cilvēki kopumā cenšas būt izpalīdzīgi ($OR = 1,093, p < 0,05$). Ir visai loģiski, ka indivīdiem ar pozitīvu skatījumu uz citiem cilvēkiem būs arī lielāka varbūtība uzticēt viņiem savu naudu.

Sazināšanās ar plašsaziņas līdzekļiem ir izglītotāku cilvēku nodarbe, jo īpaši personām ar pabeigto augstāko izglītību ($OR = 3,608, p < 0,01$). Interneta lietošanai ir vēl izteiktāks efekts – interneta lietotāju izredzes sazināties ar plašsaziņas līdzekļiem ir vairāk nekā 3,5 reizes lielākas nekā tiem, kuri internetu ikdienā nelieto ($OR = 3,679, p < 0,01$). Vērā ņemama ir atziņa, ka rīdniekiem izredzes ir mazākas nekā Latvijas reģionos dzīvojošiem ($OR = 0,663, p < 0,1$). Tie respondenti, kas sliecas piekrist uzskatam, ka lielākā daļa cilvēku pret viņiem izturētos godīgi, retāk mēģina sazināties ar plašsaziņas līdzekļiem; iespējams, šis iesaistes veids tiek pamatots ar negatīviem priekšstatiem vai negatīvu pieredzi par cilvēku savstarpējām attiecībām un to dabu.

No aplūkotajiem faktoriem politisko uzskatu paušanu internetā (pēdējā gada laikā, kā arī senāk) ietekmē tikai vecums un interneta lietošana pēdējā mēneša laikā. Vecuma izredžu attiecību koeficients ir mazāks par 1 ($OR = 0,985, p < 0,05$), kas norāda uz to, ka šim iesaistes veidam priekšroku dod gados jaunāki respondenti. Interneta lietošanai pēdējā mēneša laikā ir ļoti spēcīga pozitīva ietekme uz politisko uzskatu paušanu tīmeklī ($OR = 9,512, p < 0,01$). No vienas puses, šī sakarība izskatās pašsaprotama un nav pat izpētes vērtā; no otras puses, internetā var meklēt, radīt un nodot dažnedažāda veida informāciju, no kuras politiskā informācija veido samērā nelielu daļu.

Nākamais iesaistes veids, proti, mēģinājumi pārliecināt līdzcilvēkus balsot par noteiktu partiju vai kandidātu, ir raksturīgāki izglītotākiem indivīdiem, par to liecina izredžu attiecību koeficienti, sevišķi tai grupai, kurai ir augstākā izglītība ($OR = 3,256, p < 0,01$). Šis veids arī ir vienīgais, kuram nodarbošanās statuss ir statistiski nozīmīgs faktors: strādājošie biežāk nekā nestrādājošie norāda, ka cenšas pārliecināt savus līdzcilvēkus izdarīt noteiktu politisku izvēli ($OR = 1,591, p < 0,05$). Līdzīgi kā vairākos citos iepriekš aplūkotajos veidos,

pārliecināšanā ir aktīvāki latviešu tautības respondenti ($OR = 1,715, p < 0,01$). Rīdniekiem ($OR = 0,750, p < 0,1$) un tiem, kas uzskata, ka lielākā daļa cilvēku izturētos pret viņiem godīgi ($OR = 0,910, p < 0,01$), ir samērā zemākas izredzes iesaistīties šajā līdzdalības veidā.

Brīvprātīgais darbs priekšvēlēšanu kampaņā un darbošanās iniciatīvas grupā ir vismazāk izplatītie iesaistes veidi, jo, kā tika norādīts, tie prasa no cilvēkiem vislielākos resursus, kā arī noteiktas zināšanas un iemaņas. Priekšvēlēšanu kampaņā brīvprātīgo darbu veicina tādi faktori kā vecums ($OR = 1,027, p < 0,01$), izglītības līmenis (augstākajai izglītībai $OR = 2,632, p < 0,1$), kā arī pārliecība, ka cilvēki lielākoties ir izpalīdzīgi ($OR = 1,149, p < 0,05$). Taču visspēcīgākais faktors ir interneta lietošana ($OR = 7,486, p < 0,01$). Rīdniekiem ir krietni zemākas izredzes iesaistīties priekšvēlēšanu kampaņā, lai gan tieši galvaspilsēta ir valsts politiskās varas centrs. Šim iesaistes veidam vērojama neliela negatīva sakarība ar pārliecību, ka cilvēkiem var uzticēties ($OR = 0,903, p < 0,1$). Tas sasauca ar Aslanera un Brauna atziņu, ka politiskajai līdzdalībai piemīt konflikts (Uslaner & Brown, 2005), kas arī rada augsni vispārīgās uzticēšanās deficītam.

Kas attiecas uz darbošanos iniciatīvas grupā, kas piedāvā pieņemt kādu lēmumu, arī šim iesaistes veidam svarīgākais faktors ir izglītība un ar to asociējamās zināšanas un iemaņas (nepabeigtajai augstākajai izglītībai $OR = 4,264, p < 0,05$, bet augstākajai izglītībai $OR = 6,13, p < 0,01$). Taču interesanti, ka mazākas izredzes darboties iniciatīvas grupā ir laulātajiem un kopā ar partneri dzīvojošiem ($OR = 0,627, p < 0,1$). Acīmredzot šis līdzdalības veids ir ļoti resursietilpīgs tieši laika ziņā, kura lielākajai daļai potenciālo aktīvistu nepietiktu vienlaikus abām divām jomām – ģimenei un dalībai grupā. Šeit saskatāmas paralēles ar Džeka Goldstouna (*Jack Goldstone*) un Daga Makadama (*Doug McAdam*) novērojumiem par sociālo kustību aktīvistu biogrāfijām – aktīvistu mēdz vēlāk dibināt ģimeni un arī biežāk šķirties (Goldstone & McAdam, 2001).

SECINĀJUMI

Lai gan visai liela daļa Latvijas iedzīvotāju nav sabiedriski vai politiski aktīva, tomēr Latvijā nav vērojama arī bezcerīga sabiedriski politiskā apātija. Trešdaļa iedzīvotāju piedalās vienā vai divos iesaistes veidos, atskaitot balsošanu vēlēšanās, bet atlikušajai trešdaļai ir daudzveidīgāks iesaistes repertuārs, kas norāda uz viņu ieinteresētību sabiedriskajos un politiskajos procesos valstī, kā arī uz gatavību censties tos ietekmēt. Tas iedvēš cerību, ka Latvijas sabiedrība laika gaitā kļūs demokrātiskāka un politiski kompetentāka, un valsts ilgtermiņa interesēs vajadzētu to veicināt.

Izaicinājumi ir saistīti galvenokārt ar nevienlīdzīgu pieeju resursiem, kas ir būtiski iesaistei dažādās līdzdalības formās, kā arī ar to, ka dažos potenciāli rezultatīvajos iesaistes veidos piedalās izteikti zems iedzīvotāju

īpatsvars. Piemēram, aplūkojot atsevišķu iesaistes veidu izplatību, secināms, ka pirmajā trijniekā ietilpst naudas ziedošana vai vākšana, petīciju parakstīšana un mēģinājumi pārliecināt līdzcilvēkus balsot noteiktā veidā. Iesaisti šajās aktivitātēs labvēlīgi ietekmē interneta lietošana un augstāki līdzdalības līmeņi. Visretāk īstenojamie veidi ir viedokļu paušana medijos, brīvprātīgais darbs vēlēšanu kampaņā un darbošanās kādā iniciatīvas grupā; tie prasa to praktizētājiem salīdzinoši daudz brīvā laika, kā arī izglītību un specifiskās prasmes.

Dažiem faktoriem kopumā ir visai vāja, epizodiska ietekme uz atsevišķiem iesaistes veidiem. Diezgan ambivalenta ir dzīvesvietas ietekme uz iedzīvotāju aktivitāti: dažos līdzdalības veidos lielākas izredzes ir piedalīties rīdniekiem, bet citos – Latvijas reģionu iedzīvotājiem. Daži sabiedrības iesaistīšanas un mobilizācijas veidi var būt piemērotāki laukiem un nelielām pilsētām, nevis Rīgai, jo vietējie sociālie tīkli ir gan blīvāki, gan mazāki un pārskatāmāki.

Pazīmēm, kas ir sociālā kapitāla netiešas mērauklas, ir pārsteidzoši mērena un punktveida ietekme uz iesaisti sabiedriskajās un politiskajās aktivitātēs (atšķirībā, piem., no izglītības vai interneta lietošanas). Turklāt pārliecībai, ka lielākā daļa cilvēku censtos būt godīga pret pašu respondentu, ir neliela negatīva ietekme uz petīciju parakstīšanu, sazināšanos ar masu informācijas līdzekļiem un mēģinājumiem pierunāt līdzcilvēkus balsot noteiktā veidā. Iespējams, ka šo veidu pamatā ir piesardzība

un samērā zems uzticēšanās līmenis cilvēkiem, kā arī no tā izrietošā nosliece piedalīties tādās līdzdalības formās, kuru pamatmērķis ir paust neapmierinātību un parādīt vēlmi kaut ko mainīt vai pat pieprasīt izmaiņas.

Aplūkojot iesaistes formas ietekmējošo faktoru griezumā, kļūst acīmredzams, ka priekšplānā izvirzās interneta lietošana. Iesaiste ir reti iedomājama bez komunikācijas, vēlmju un vēstījumu nodošanas, un internets šajā ziņā kļuvis par ērtu, neaizvietojamu instrumentu. Jau visai ilgu laiku cilvēki bauda iespēju ziedot un vākt naudas līdzekļus ar mājaslapu un sociālo mediju palīdzību; **Latvijai būtu ieteicams paplašināt arī institucionalizēto līdzdalību, nodrošinot iespēju elektroniski balsot vēlēšanās, kā tas ir Igaunijā.**

Efektīva un demokrātiska līdzdalība, kas nodrošina dažādu sabiedrības grupu interešu pārstāvēšanu un ievērošanu, ir iespējama tikai tad, ja šo grupu iesaistes rādītāji ir gan pietiekami augsti, gan līdzīgi. Šajā ziņā ne visai labvēlīgs signāls ir zemāki nelatviešu līdzdalības rādītāji sešos no 10 iesaistes veidiem. Pilsoniskā apziņa un aktīva līdzdalība ir būtisks nosacījums tam, lai daudznacionālās sabiedrības integrācija, kura (vismaz deklarāciju līmenī) bijusi viena no valsts prioritātēm kopš neatkarības atgūšanas, būtu veiksmīga. **Tāpēc valstij un sabiedrībai būtu jāstrādā pie nevienlīdzības un pilsoniskās apātības izskaušanas, uzrunājot visas sabiedrības grupas un mudinot tās būt aktīvām, risinot kopienai un sabiedrībai aktuālās problēmas.**

2. nodaļa

Sabiedrība un sociālais labums

Sociālo faktoru ietekme uz ieguldījumu sabiedriskajā labumā

Inta Mieriņa

Ievads

Kolektīvās rīcības problēma noteic, ka no egoistiska indivīda perspektīvas nav racionāli, piemēram, streikot, piedalīties demonstrācijā, šķirot atkritumus vai iesaistīties jebkurā kolektīvajā rīcībā, jo viens cilvēks lielā grupā var ietekmēt ļoti maz, savukārt pats aktīvists gūst tikai mazu daļu no labuma, ko dod viņa rīcība sabiedrībai. Situācijā, kad tie, kas darbībā nepiedalās, netiek izslēgti no labuma gūšanas, kas rodas darbības rezultātā, rodas kolektīvā labuma problēma. Situācijā, kad resursus var visefektīvāk izmantot kolektīvi, grupā (visiem būtu labāk, ja visi rīkotos morāli), toties katrs atsevišķais indivīds var iegūt, vairāk rīkojoties alkatīgi, savācot resursus šeit un tagad, rodas sociālā dilemma. Tomēr eksperimenti rīcības ekonomikā (angl. *behavioral economics*) pierādījuši, ka cilvēki ne vienmēr darbojas kā *homo economicus*, t. i., tīra racionāla ieguvuma un pašlabuma dēļ. Tas nozīmē, ka ir kaut kas cits, kas veicina dažādu veidu sabiedrisko labumu nodrošināšanu un atrisina kolektīvās rīcības problēmas. Viens no ļoti spēcīgiem faktoriem, kas var palīdzēt pārvarēt sociālās dilemmas un veicināt ieguldījumu kolektīvā labuma radīšanā un sabiedriskās aktivitātes vairošanā, ir *attiecības ar grupu* – sadarbība, uzticēšanās, pakļaušanās sociālām normām vai reputācija – un emocionāla piesaiste kādai noteiktai sociālai grupai. Tieši tām veltīta šī pārskata nodaļa.

Nodaļas mērķis ir empīriski pārbaudīt, vai spēcīga etniskā un nacionālā identitāte, piesaiste savai dzīvesvietai, valstij un, iespējams, pat nacionālais šovinisms – ekstrēms patriotisms un priekšstats, ka sava valsts ir vislabākā, – var veicināt pilsonisko aktivitāti un ieguldījumu kolektīvajā labumā. Šis arguments nebūt nav pašsaprotams, ņemot vērā, ka nacionālais šovinisms un nacionālisms kopumā nereti tiek saistīti ar dažādiem negatīviem blakusefektiem, tādiem kā sabiedrības sašķelšanās un naidīgums pret noteiktām sabiedrības grupām (Mieriņa & Koroļeva, 2015a). Tāpat tiks testēta arī uzticēšanās, savstarpējības un empātijas loma sabiedriskā labuma radīšanā un nosargāšanā.

Analīze ir balstīta uz iepriekšējās nodaļas iztīrāto pieņēmumu, ka piesaiste noteiktai grupai vai vietai var veicināt prosociālu (uz sabiedrību vērstu) uzvedību, kas savukārt noved pie ieguldījuma kopējā labumā (Olson, 1982). Iemesls šādai prosociālai rīcībai var būt gan racionāli apsvērumi (es esmu daļa no grupas – ja grupai

būs labāk, arī man būs labāk), gan arī afektīvi apsvērumi (empātija pret sev līdzīgiem, rūpes par “savējiem”, tādiem kā es). Spēcīga identificēšanās ar noteiktu grupu vai vietu var veicināt uzticēšanos, savstarpējību un kolektīvās efektivitātes izjūtu. Kopumā, balstoties arī uz līdzšinējiem pētījumiem, var pieņemt, ka spēcīgas identifikācijas ar grupu vai vietu rezultāts ir stiprākas saites, lielāka uzticēšanās un tieksme sadarboties, kā arī empātija un gatavība palīdzēt citiem savā grupā. Tas savukārt var mudināt cilvēkus iesaistīties kolektīvajā rīcībā: dažādās grupās un apvienībās un to aktivitātēs (piem., politiskās grupās, organizācijās, kas mobilizē cilvēkus darboties vietējās kopienas labumam u. c.), ziedot, balsot un iesaistīties citās politiskās un pilsoniskās aktivitātēs, kā arī sniegt ieguldījumu kopējā labumā (Olson, 1982).

Uzticēšanās un piesaistes grupai loma sabiedriskā labuma radīšanā

Kolektīvās rīcības problēmas bieži vien modelē ar uzticēšanās spēli (Kreps et al., 1996) vai cietumnieku dilemmu spēļu teorijā (Whiteley, 1999). Cietumnieku dilemmā katrs dalībnieks iegūst tūlītēju labumu, izmantojot citu personu uzticību; dilemma ir tāda, ka, ja to dara visi dalībnieki, uzticība tiek iznīcināta un sociālā mijiedarbība kļūst apgrūtināta. Katram būtu labāk, ja visi uzticētos cits citam, bet, saskaroties ar iespējamību tikt izmantotiem, cilvēki racionāli izvēlas no sākuma citiem neuzticēties. Šādā situācijā sistēma radīs līdzsvaru, kurā ir grūti vai neiespējami izveidoties uzticībai, un sociālais kapitāls būs minimāls. Tā kā teorija pieņem, ka indivīdi ir racionāli aktori, tā apgalvo: lai iegūtu savstarpēju solidaritāti, ilgtermiņā neto ieguvumiem no palikšanas grupā jābūt augstākiem par īstermiņa neto ieguvumiem no pārkāpuma (Axelrod, 1984). Turklāt ir svarīgi, lai indivīdiem būtu pozitīva nosliece sadarboties, lai uzņemtos risku spert pirmo soli sadarbības virzienā (Gambetta, 2000). Cilvēkiem, kas uzticas citiem, visticamāk, būs pozitīva nosliece iesaistīties sadarbībā, attīstīt kopienas saites un strādāt, lai kopīgi panāktu rezultātus (Gambetta, 2000).

Sabiedriskā labuma radīšana prasa koordināciju un uzticēšanos cilvēku starpā. Kā raksta pētnieki (Hibbing & Alford, 2002), cilvēki ir atturīgi partneri (*wary cooperators*) – viņi sadarbojas, ja arī citi sadarbojas; iegulda, ja

sagaida, ka arī citi ieguldīs; ir godīgi, ja sagaida godīgu arī no citiem. Arī tādēļ sociālajās dilemmās svarīga ir uzticēšanās un sociālā saliedētība. Pētījumos ir pierādīts, ka tie ietekmē, piemēram, ekoloģisku uzvedību (Jones, 2009) un ieguldījumu kopējā labumā (Anderson et al., 2004; Kocher et al., 2012). Ciešas saites un uzticēšanās veicina normu ievērošanu un mazina oportūniskas uzvedības risku (Woolcock & Narayan, 2000), palielina iesaisti sabiedriskā labuma asociācijās (Herrerros, 2004; Putnam, 1993) un iesaisti brīvprātīgajā darbā (Wilson & Musick, 1997). Arī Felds un Frejs (Feld & Frey, 2002) pievērš uzmanību tam, cik liela nozīme ir attiecībām ar grupu, norādot, ka pakļaušanos likumiem un ieguldījumu sabiedriskajā labumā nosaka tīkli un iemiesotība tajos / savstarpējības princips (*reciprocity*), sociālās normas, priekšstats par citu cilvēku rīcību / uzticēšanās citiem cilvēkiem, pakļaušanās un sadarbība, kā arī kolektīvā efektivitāte. Šos aspektus, īpaši uzticēšanos līdzcilvēkiem, literatūrā mēdz dēvēt par sociālo kapitālu (Coleman, 1990; Herrerros, 2004; Portes, 1998, 2000).

Sociālā kapitāla jēdziens sociālajās zinātnēs pazīstams jau no 1916. gada (Hanifan, 1916), un tā mūsdienu pielietojums galvenokārt saistīts ar triju teorētiķu – Džeimsa Kolmena (*James Coleman*), Pjēra Burdjē (*Pierre Bourdieu*) un Roberta Patnema (*Robert Putnam*) – pieejām, kas daudzējādā ziņā ir pretrunīgas. Sabiedriskā labuma teorijas kontekstā Patnema izpratne šķiet visvairāk piemērota, jo viņš identificēja trīs sociālā kapitāla avotus – sociālās normas, tīklus un uzticēšanos, kas visi kopā spēj uzlabot sabiedrības motivētas koordinētas rīcības efektivitāti (Putnam, 1993, 167). Katrs no šiem trim avotiem vairojas, to lietojot, un izsīkst, nelietojot, atsaucoties uz Albertu Hiršmanu, norāda Patnems (Putnam, 1993, 170). Uzticēšanās nostiprinās tur, kur pieejami abi pārējie avoti – pakļaušanās, ka sociālās normas darbojas, un kur ir iespējas uzticēšanās praksei – pilsoniskās sabiedrības institūcijās.

Citi autori norāda uz uzticēšanos kā “līmi, kas tur kopā sabiedrību” (Grootaert, 1998). Sociālais kapitāls rada pozitīvus priekšnosacījumus sadarbībai, veicinot informācijas apmaiņu, atvieglojot koordināciju un tādējādi palīdzot efektīvāk risināt dažādus jautājumus (Fukuyama, 2001). Tas padara mazāku vajadzību pēc stringra regulējuma un kontroles, tādējādi samazinot pārvaldes izmaksas. Sociālais kapitāls līdzinās citiem kapitāla veidiem tādējādi, ka ir produktīvs, ar tā palīdzību var sasniegt mērķus, kas nebūtu sasniedzami bez tā (Putnam, 1993).

Sociālais klimats postpadomju telpā nav bijis vēsturiski tik labvēlīgs sociālās uzticēšanās nostiprināšanai kā nobriedušās demokrātijās ar nepārtrauktām un plašām pilsoniskās sabiedrības tradīcijām (Kornai et al., 2004; Klingemann et al., 2006; Howard, 2003). Cilvēki bieži vien neuzticas ne cits citam, ne valsts pārvaldes institūcijām (Woolcock & Narayan, 2000). Pilsoniskā sabiedrība, ko Patnems uzskata par sociālā kapitāla izpausmi, ir vāji attīstīta. Līdzdalības demokrātijai ir nepieciešama tam atbilstoša politiskā kultūra (Almond &

Verba, 1989), taču diemžēl postkomunisma valstīs var runāt par neuzticēšanās kultūru (Sztompka, 1995; Uslaner, 2003). Uzticēšanās trūkumu bieži vien uzskata par vienu no faktoriem, kas ir atbildīgs par zemu iedzīvotāju iesaistīšanos politiskajā dzīvē un brīvprātīgās grupās un apvienībās (Howard, 2003). Vispārēja neuzticēšanās un paļāvība uz neformāliem tīkliem, kā arī nevēlēšanās iesaistīties pilsoniskajā dzīvē, t. i., brīvprātīgo organizāciju pārstāvētajās aktivitātēs, bieži tiek minēta kā viens no galvenajiem šķēršļiem demokrātijas nostiprināšanai reģionā (Putnam et al., 1993).

Emocionālā piesaiste sakņojas identifikācijā ar noteiktu vietu vai cilvēku grupu un izpaužas, piemēram, kā spēcīga lokālā identitāte, nacionālā vai etniskā identitāte vai spēcīgs patriotisms attiecībā uz savu valsti. Taču tas, cik lielā mērā individu identificēšanās ar noteiktu cilvēku grupu vai kopienu var palīdzēt kolektīvās rīcības problēmu un sociālo dilemmu risināšanā un kā tieši tas notiek, līdzšinējā literatūrā nav pietiekoši izpētīts.

Visbeidzot, vairāki postkomunistisko valstu pētnieki norādījuši uz sabiedrības fragmentāciju – sociālo atomizāciju jeb sašķeltību iedzīvotāju vidū (Paldam & Svendsen, 2000). Lai gan sabiedrības sociālā fragmentācija nereti tiek saistīta ar modernizācijas procesiem (Weber, 1910), tās saknes meklējamas jau padomju laika pieredzē un procesos (Jowitt, 1992). Latvijas iedzīvotāju aptaujā, kas tika veikta 2015. gadā valsts pētījumu programmas “Inovācija un ilgtspējīga attīstība: Latvijas pēckrīzes procesi globālā kontekstā” (SUSTINNO) ietvaros, tika uzdoti jautājumi, kas raksturo iedzīvotāju vērtības, kā arī atsvešinātību, anomiju un sociālo fragmentāciju. Šajā pētījumā tika izšķirtas desmit atsvešinātības un anomijas dimensijas. Aptaujas rezultāti liecina, ka Latvijā visvairāk izteikta ir politiskā atsvešinātība, kas rāda, cik maza ir uzticēšanās parlamentam, valdībai, un atklāj uzskatus par to, ka “politiķus neinteresē tādi cilvēki kā es”. Nākamā izteiktākā atsvešinātības dimensija bija ilgtermiņa mērķu un vīzijas trūkums, kas raksturo dzīves vadlīniju un rītdienas plānošanas trūkumu, un kultūras atsvešinātība, izolētība, kas raksturo indivīda atšķeltību no sabiedrības normām un vispārēju kognitīvās integrācijas trūkumu sabiedrībā (Mieriņa, 2018).

Normu trūkums un sociālā atstumtība visbiežāk izplatīta jauniešu vidū un liecina par jauniešu sociālās atstumtības problēmu Latvijā (dzīve šodienai), savukārt gados vecāku cilvēku un nabadzīgāko slāņu vidū vērojams augstāks politiskās atsvešinātības līmenis, kā arī vispārēja atsvešinātība no sevis (bezvērtība, dzīves jēgas un dzīves kontroles trūkums) (Mieriņa, 2018). Lai arī kultūras atsvešinātība nedaudz vairāk piemīt krievu tautības cilvēkiem, pretstatā gaidītajam, atšķirības nav statistiski nozīmīgas. Kopumā atsvešinātība mazinās līdz ar lielāku iedzīvotāju turību (Mieriņa, 2018). Tas liecina par sociālo atstumtību veicinošo ekonomisko, sociālo, kultūras un politisko faktoru savstarpējo mijiedarbi.

Anomija atspoguļojas arī sabiedrības vērtību orientācijās. Izvērtējot Latvijas sabiedrībā izteiktās vērtības atbilstoši Saloma Švarca (*Salome Schwartz*)

izstrādātajām vērtību dimensijām (Schwartz, 2012), var secināt, ka Latvijas iedzīvotāji vienlīdz tiecas pēc pašrealizācijas (radošums, pašcieņa, neatkarība u. tml.) un drošības (valsts drošība, piederības sajūta u. tml.) – vērtībām, kuras var uzskatīt par pretējām (Mieriņa, 2018). Atsvešinātības un anomijas kontekstā būtiski pieminēt arī visai zemo konformitātes vērtību (paklausība, pieklājība) klātesamību sabiedrībā, kas rada pamatu salīdzinoši mazākai pakļāvībai sabiedrības normām (Mieriņa, 2018). Iepretim sasniegumu vērtībām (ambīcijas, spējas, panākumi u. c.) vairāk izteiktas ir labvēlības (godīgums, lojalitāte, piedošana u. c.) un universālisma (sociālais taisnīgums, miers pasaulē, gudrība u. c.) vērtības (Mieriņa, 2018).

Materiālo faktoru nozīmību Latvijas sabiedrības vērtību hierarhijā apstiprina arī vērtību analīze Ronalds Ingleharta materiālisma-postmateriālisma skalā (Inglehart & Flanagan, 1987; Inglehart, 1999). Neliela daļa Latvijas iedzīvotāju (12,3%) būtu uzskatāmi par izteiktiem materiālistiem, samērā daudzi (35,3%) ir nelieli materiālisti, bet 37,7% nav pieskaitāmi ne pie vienas, ne otras grupas. Par nedaudz postmateriālistiski orientētu (12,9%) vai izteikti postmateriālistiski orientētu (1,6%) varētu uzskatīt ievērojami mazāku sabiedrības daļu.

Noslēdzot zinātniskās literatūras apskatu, jāsecina: līdzšinējie pētījumi skaidri apliecina, ka sociālais kapitāls – kopīgas normas un tīkli – ļauj cilvēkiem kopīgi darboties un ir viens no svarīgākajiem faktoriem, kas nosaka sabiedrības panākumus un pozitīvi ietekmē arī sabiedrības ekonomisko funkcionēšanu (Woolcock & Narayan, 2000; Putnam et al., 1993). Latvijas gadījumā sociālais kapitāls ir vāji attīstīts, taču labvēlīgu fonu sabiedriskā labuma un saskaņas sasniegšanai ilgtermiņā rada izteiktas labvēlības un universālisma vērtības. Sociālā sadrumstalotība, tieksme tikai pēc materiālajiem labumiem, vāja uzticēšanās citiem un valstij liek cilvēkiem – gan elitei, gan citiem pilsoņiem – domāt galvenokārt par šaurām individuālām interesēm, nevis par plašāku sabiedrisko labumu (Howard, 2006). Papildus, kā liecina vērtību pētījuma rezultāti, ilgtermiņa mērķu/vīzijas trūkums un kultūras atsvešinātība ir būtiski faktori, kas kavē sniegt ieguldījumu sabiedriskajā labumā.

Dati un metodoloģija

Analīzei izmantoti projekta *Public Goods through Private Eyes: Exploring Citizens' Attitudes towards Public Goods and the State in East-Central Europe* dati. Tas īstenots Varšavas Universitātes Socioloģijas institūtā ar autores līdzdalību. Projekta ietvaros tika intervēti 22 042 respondenti 14 Centrāleiropas un Austrumeiropas valstīs, tostarp Latvijā, par viņu attieksmi pret kolektīvo labumu un resursiem, viņu uzticēšanos valsts iestādēm un to novērtējumu, kā arī par viņu attieksmi pret viņu kopienām un līdzpilsoņiem. Tika veiktas tiešās intervijas respondentu dzīvesvietās, izmantojot reprezentatīvu iedzīvotāju (vecumā no 18 gadiem) izlasi.

Analīzē izmantoti svērti dati. Vairāk par pētījumu skat. projekta mājaslapā (PGPE, 2019). Pētījuma lauka darbs norisinājās 2013.–2014. gadā. Respondentu skaits – no 1420 Ukrainā līdz 1732 Bulgārijā (1521 Latvijā).

Darbā izvirzīta hipotēze, ka uzticēšanās, nosliece uz sadarbību, empātija, vispārējā reciprocitāte jeb savstarpējība un piesaistes sajūta noteiktai vietai vai kopienai mudina cilvēkus iesaistīties kolektīvajā rīcībā: pievienoties dažādām grupām un asociācijām un to darbībai, ziedot, balsot un iesaistīties dažādās mobilizētās aktivitātēs. Tāpat tā veicina ieguldījumu sabiedriskajā labumā, godīgi nomaksājot nodokļus un atbildīgi izturoties pret apkārtējo vidi (ekoloģiju).

Pētījuma ietvaros mērīta četru dažādu faktoru (neatkarīgo mainīgo) ietekme uz kolektīvo rīcību:

- etniskā identitāte (mērīta ar jautājumu: “Cik lielu piederības sajūtu Jūs jūtat savai etniskajai vai nacionālajai grupai?” (ļoti lielu, diezgan lielu, diezgan mazu, ļoti mazu));
- lokālā piesaiste (mērīta ar apgalvojumiem: “Es izjūtu piederības sajūtu vietējai kopienai”; “Es zinu lielāko daļu cilvēku, ko satieku savā apkaimē”; “Es bieži pārrunāju vietējos jautājumus ar saviem kaimiņiem”; “Cilvēki, kas dzīvo šajā apkaimē, veido īstu kopienu” (Kronbaha alfa – 0,75). No šiem apgalvojumiem aprēķināts indekss, izvelkot vidējo vērtību no faktoru veidošajiem mainīgajiem);
- nacionālā identifikācija (mērīta ar trīs apgalvojumu palīdzību simetriskā piecu punktu Laikerta skalā no “pilnīgi piekrītu” līdz “pilnīgi nepiekrītu”: “Ja kāds kritizē Latviju, es jūtos personiski aizskarts/-a”; “Es jūtu atbildības sajūtu par Latvijas nākotni”; “Ja kāds slavē Latvijas sasniegumus, es to izjūtu kā personisku komplimentu” (Kronbaha alfa – 0,81). No šiem apgalvojumiem aprēķināts indekss);
- nacionālais šovinisms (mērīts ar diviem apgalvojumiem: “Visumā Latvija ir labāka valsts nekā lielākā daļa citu valstu”; “Pasaule būtu labāka, ja cilvēki citās valstīs būtu līdzīgāki Latvijas iedzīvotājiem”. No šiem apgalvojumiem aprēķināts indekss).

Atkarīgie mainīgie, kas raksturo iesaisti kolektīvajā rīcībā un ieguldījumu sabiedriskajā labumā, arī ir vairāki:

1. Brīvprātīgais darbs dažādās grupās un asociācijās (summārais indekss no 0 līdz 16 dažādām asociācijām).
2. Ziedošana dažādām grupām un asociācijām (summārais indekss no 0 līdz 16 dažādām asociācijām).
3. Politiskā līdzdalība (balsošana pēdējās parlamenta vēlēšanās un piedalīšanās mobilizētās politiskās aktivitātēs, piem., petīciju parakstīšana, streiks, līdzdalība demonstrācijā pēdējo 12 mēnešu laikā (indekss no 0 līdz 5)).
4. Nodokļu uzvedība (noraidoša atbilde uz visiem trim jautājumiem: “Vai kādreiz ir gadījies, ka Jūs nedeclarējat VISUS savus ienākumus Valsts ieņēmumu dienestam?”; “.. esat kādreiz apzināti pieprasījis/-usi lielākas nodokļu atlaides, nekā Jums pienācās?”; “.. esat kādreiz saņēmis/-usi samaksu skaidrā naudā

uz rokas par darbu un NESAMAĶSĀJIS/-USI nodokļus par šo ienākumu?”).

- Ekoloģiskā uzvedība (atbildes uz jautājumiem: “Cik bieži Jūs .. iegādājaties videi draudzīgus produktus, pat ja tie ir dārgāki?”, “.. samazināt automašīnas izmantošanu ekoloģisko apsvērumu dēļ?”, “.. taupāt elektrību un ūdeni, lai aizsargātu vidi?”¹ (vienmēr, bieži, dažreiz, reti, nekad)).

Regresiju modeļos iekļauti arī dažādi kontrolmainīgie. Ieguldījumu sabiedriskajā labumā un iesaisti kolektīvajā rīcībā var ietekmēt cilvēka dzimums, vecums, nodarbošanās un veselības stāvoklis, kas var neļaut iesaistīties dažāda veida aktivitātēs pat tad, ja cilvēks to vēlētos. Nozīme var būt arī izpratnei par sabiedrisko labumu, tādēļ kā kontrolmainīgais iekļauts izglītības līmenis. Pētījumi liecina, ka iesaisti kolektīvajā rīcībā var ietekmēt reliģija (Mieriņa & Koroļeva, 2015b), tādēļ kā kontrolmainīgais iekļauts arī jautājums, vai respondents pieder pie kādas draudzes vai konfesijas, kā arī kopējais sabiedriskums vai, tieši pretēji, nesabiedriskums (aptaujā mērīts, cik bieži respondents tiek ar radniekiem, draugiem, kaimiņiem²). Ņemot vērā, ka rūpes par bērniem var būt būtisks pamudinājums rūpēties par sabiedriskā labuma saglabāšanu, kā kontrolmainīgais iekļauts arī tas, vai respondentam ir nepilngadīgi bērni. Nozīme var būt arī apdzīvotās vietas tipam (piem., liela pilsēta vai lauku ciemats), kas katra var piedāvāt gan dažādas iespējas iesaistīties daudzveidīgās aktivitātēs, gan arī dažādas kolektīvās normas. Ieguldījumu sabiedriskajā labumā var ietekmēt arī tas, cik ilgi cilvēks vispār dzīvojis konkrētajā vietā, jo tas var ietekmēt izpratni un informāciju par iespējām iesaistīties.

Mūs interesē ne vien tas, cik lielā mērā piesaiste vietai vai cilvēku grupai ietekmē ieguldījumu kopējā labumā, bet arī mehānismi, kas par to ir atbildīgi. Tādēļ papildus aprēķināti regresiju modeļi, kuros iekļauti faktori, kas, kā iepriekš minēts, tradicionāli tiek saistīti ar piesaisti grupai un var būt svarīgi kopējā labuma un kolektīvās aktivitātes kontekstā. No sociālā kapitāla pētījumiem zināms, ka iesaistīšanās dažādās grupās un asociācijās, kā arī kolektīvajā rīcībā kopumā atkarīga no tā, kāds ir uzticēšanās līmenis līdzcilvēkiem. Uzticēšanos nosaka ar trīs apgalvojumu palīdzību: “Lielākajai daļai cilvēku var uzticēties”; “Ja Jūs vienmēr nebūsi modrs, citi cilvēki Jūs izmantos” un “Cilvēki sadarbojas ar citiem TIKAI tāpēc, lai gūtu labumu sev” (Kronbaha alfa – 0,55). Kopējā nosliece uz sadarbību mērīta ar divu apgalvojumu palīdzību: “Sadarbošanās ar citiem VIENMĒR dod lielāku labumu nekā darbošanās atsevišķi” un “Nav vērts sadarboties ar citiem, jo vienkāršāk ir lietas

nokārtot pašam/-ai” (Kronbaha alfa – 0,44). Visbeidzot, vispārējā reciprocitāte (*generalised reciprocity*) mērīta ar trim apgalvojumiem: “Cilvēki, kas palīdz citiem, grūtībās nepaliks vieni”; “Cilvēkiem vajadzētu izpalīdzēt viens otram, nedomājot, kurš kuram ir pateicību parādā” un “Cilvēkam, kurš no kāda saņēmis palīdzību, būtu jāpalīdz citiem” (Kronbaha alfa – 0,59). Empātiju mēra četri apgalvojumi: “Man ir žēl citu cilvēku, kad viņiem ir problēmas”; “Es bieži izjūtu līdzjūtību un bažas par cilvēkiem, kam ir mazāk paveicies nekā man”; “Cilvēkiem būtu jāpalīdz tiem, kam ir mazāk paveicies”; “Man ir ļoti svarīgi palīdzēt nepatikšanās nonākušiem cilvēkiem” (Kronbaha alfa – 0,79). Modeļi, kuros iekļauti iepriekš minētie mainīgie, ļaus labāk saprast, kādi emocionāli vai praktiski apsvērumi, kas saistīti ar dalību noteiktā grupā vai kopienā, tieši veicina ieguldījumu sabiedriskajā labumā vai piesaista kolektīvajai rīcībai.

Analīze – četros gadījumos no pieciem atkarīgajiem mainīgajiem – balstīta uz lineārās regresijas modeļiem, izmantojot maksimālās ticamības novērtējumu, pirms tam pārlicinoties par atkarīgo mainīgo sadalījumu. Izvairīšanās no nodokļu nomaksas ir binārs mainīgais, tādēļ šajā gadījumā izmantots binārais loģistiskais regresiju modelis pēc hibrīda metodes.

Rezultāti

Pētījums *Public Goods through Private Eyes* ir vienīgais, kas ļauj daudzpusīgi un pilnvērtīgi salīdzināt sabiedrības attieksmi pret sabiedrisko labumu un kolektīvo rīcību pēcpadomju telpā. Tādēļ vispirms aplūkosim, kā iedzīvotāji Latvijā un citās valstīs saskata sabiedrisko labumu un cik aktīvi vai pasīvi cenšas to saglabāt.

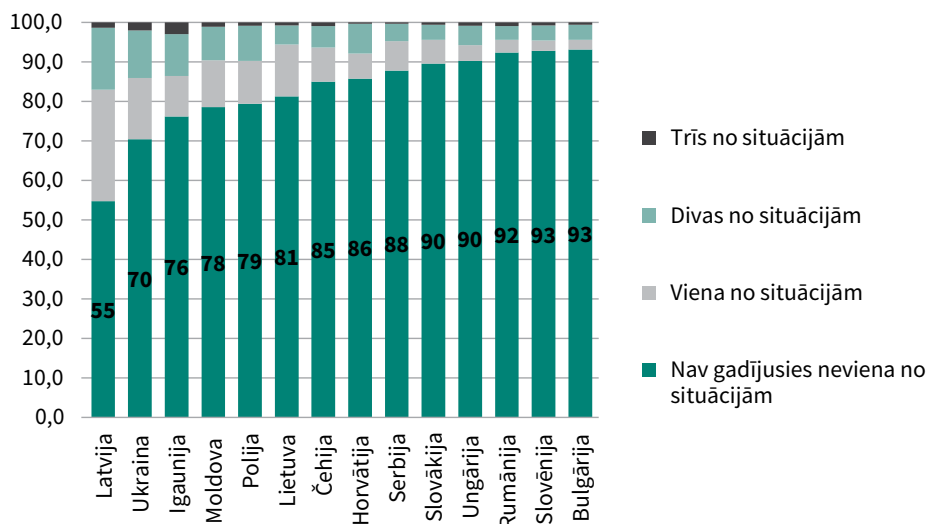
Runājot par nodokļu uzvedību, pētījumā aplūkotas trīs dažādas situācijas: Valsts ieņēmumu dienestā netiek deklarēti visi deklarējamie ienākumi; tiek pieprasītas lielākas nodokļu atlaides, nekā pienākas; samaksa par darbu tiek saņemta uz rokas, nenomaksājot nodokļus. Jebkura no šīm rīcībām noved pie kopējā nodokļu ienākuma, kas tiek izmantots sabiedriskā labuma nodrošināšanai, samazinājuma, t. sk. pie mazākiem līdzekļiem valsts aizsardzībai, izglītībai, veselības aprūpei, iedzīvotāju aizsardzībai u. tml. Kā redzam 2.1. attēlā, Latvija ir valsts, kurā visvairāk respondentu (45%) nekā jebkurā citā valstī, kas iekļauta pētījumā (sig. < 0,001), atzīst, ka viņiem ir gadījusies kāda no šādām situācijām. Citas valstis, kur salīdzinoši liela daļa respondentu atzīst krāpšanos ar nodokļiem, ir Ukraina (30%), Igaunija (24%), Moldova (22%) un Polija (21%).

No trim aplūkotajiem veidiem, kā notiek krāpšanās ar nodokļiem, Latvijā biežākais veids ir darba algas saņemšana uz rokas skaidrā naudā un nodokļu nesamaksāšana par šo ienākumu. Šādi gadījies rīkojies 41% aptaujāto Latvijas iedzīvotāju. Daļu savu ienākumu no VID slēpuši 17% respondentu. Lielākoties šādas situācijas bijušas samērā nesen – tikai 14% no tiem, kuriem gadījies izvairīties no nodokļu nomaksas vai pieprasīt

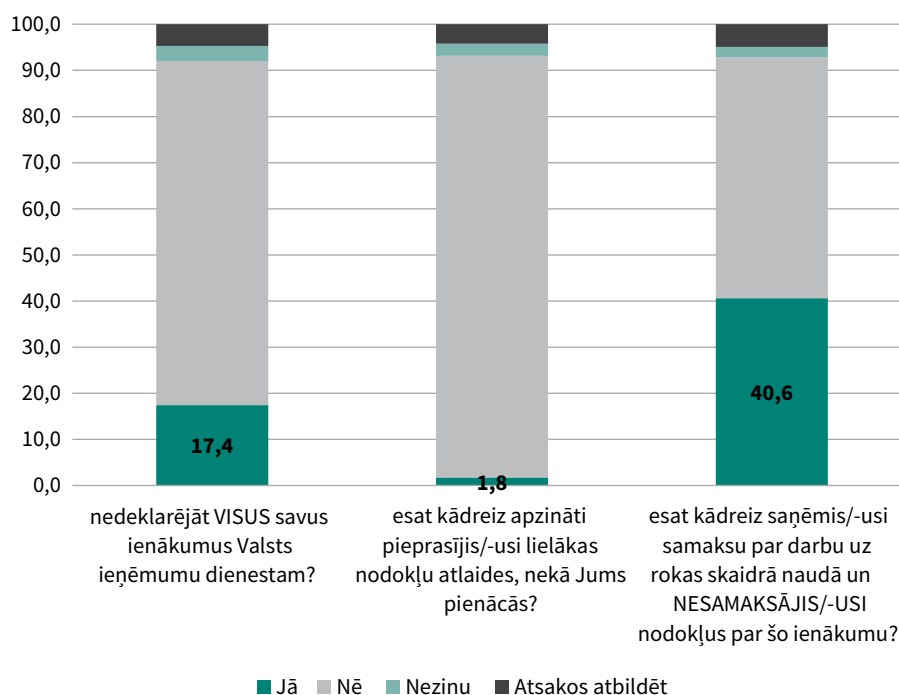
¹ Ja videi draudzīgi produkti nav pieejami vietā, kur dzīvo respondents, tika jautāts: “Ja šādi produkti būtu pieejami vietā, kur Jūs dzīvojat, cik bieži Jūs tos iegādātos?” Līdzīgi, ja respondents nebrauc ar automašīnu, tika jautāts: “Ja Jums būtu mašīna, vai Jūs samazinātu tās izmantošanu ekoloģisku apsvērumu dēļ?”

² Aprēķināts summārais indekss, kas atspoguļo, cik bieži notikusi tikšanās ar šo grupu cilvēkiem.

2.1. attēls. Krāpšanās ar nodokļiem (%)

2.2. attēls. Krāpšanās ar nodokļiem Latvijā (%)

2.1. tabula. Videi draudzīga uzvedība (%)

		Bulgārija	Horvātija	Čehija	Igaunija	Ungārija	Latvija	Lietuva	Moldova	Polija	Rumānija	Serbija	Slovākija	Slovēnija	Ukraina
Jūs iegādājaties videi draudzīgus produktus, pat ja tie ir dārgāki?	Nekad	28,4	26,6	26,6	16,1	16,1	21,4	23,1	16,3	10,0	24,3	20,5	15,8	16,2	23,9
	Reti	32,5	27,8	35,5	34,4	32,6	33,0	25,4	25,0	21,4	34,6	28,2	29,0	19,3	26,9
	Dažreiz	24,1	31,2	25,7	32,4	31,3	30,9	34,5	28,0	38,4	29,6	34,3	35,0	39,8	33,6
	Bieži	13,2	11,8	10,0	14,6	16,9	13,2	15,0	24,5	27,0	10,5	13,9	17,9	21,9	13,7
	Vienmēr	1,8	2,6	2,2	2,5	3,1	1,5	2,0	6,2	3,3	1,0	3,1	2,3	2,9	1,9
Ekoloģisko apsvērumu dēļ Jūs izmantojat automašīnu retāk?	Nekad	24,7	31,0	36,0	31,1	13,9	45,4	33,7	19,6	24,0	20,8	21,7	21,9	16,9	39,2
	Reti	23,8	22,1	26,7	28,0	26,0	25,3	28,6	23,9	24,3	18,7	21,4	22,4	22,7	17,9
	Dažreiz	26,9	21,3	21,6	25,4	30,6	19,4	23,4	23,7	26,8	34,7	28,7	32,2	32,5	27,7
	Bieži	19,4	17,5	12,5	10,8	25,1	8,0	11,4	22,1	19,7	20,9	22,7	17,6	23,5	10,7
	Vienmēr	5,3	8,1	3,3	4,7	4,3	1,9	2,9	10,7	5,2	4,8	5,5	5,9	4,3	4,5
Jūs taupāt elektrību un ūdeni, lai aizsargātu vidi?	Nekad	20,1	22,7	15,6	18,2	7,4	37,0	12,6	17,1	5,8	14,0	19,4	11,1	5,7	23,4
	Reti	18,0	18,1	11,4	18,0	11,0	20,7	13,5	17,4	11,1	16,2	19,8	12,6	6,8	14,1
	Dažreiz	24,0	17,9	20,0	18,4	18,2	22,7	22,0	19,2	17,6	34,0	27,1	16,6	20,1	27,0
	Bieži	25,1	21,7	30,0	24,5	33,2	13,8	26,3	22,7	42,7	28,8	23,9	27,9	44,1	24,8
	Vienmēr	12,8	19,7	23,0	21,0	30,2	5,8	25,6	23,6	22,8	7,0	9,8	31,8	23,3	10,6

atlaides, kas nepienākas, norāda, ka tas noticis agrāk nekā pirms pieciem gadiem.

Runājot par vides jautājumiem un izslēdzot tos, kuriem nebija viedokļa šajā jautājumā, jau atkal jāsecina, ka Latvijā, pēc pašu teiktā, iedzīvotāju uzvedība ir ievērojami mazāk videi draudzīga nekā citās Centrāleiropas un Austrumeiropas valstīs. 45% norāda, ka ekoloģisku apsvērumu dēļ automašīnu neizmanto (vai neizmanto) retāk, bet 37% netaupa elektrību un ūdeni, lai aizsargātu vidi, – tas ir vairāk nekā jebkurā citā valstī, kas iekļauta pētījumā. Tikai 10% bieži vai vienmēr samazina mašīnas lietošanu ekoloģisku apsvērumu dēļ, 20% ir pieraduši taupīt elektrību un ūdeni, lai aizsargātu vidi, bet 15% regulāri iegādājas videi draudzīgus produktus, pat ja tie ir dārgāki. Var secināt, ka Latvijā ne vairāk kā katrs piektais iedzīvotājs rūpīgi piedomā par savas uzvedības ietekmi uz vidi.

Arī politiskās līdzdalības ziņā Latvija atpaliek no citām Centrāleiropas un Austrumeiropas valstīm, izņemot Bulgāriju. Pēdējās Saeimas vēlēšanās 2011. gadā piedalījās, pēc pašu vārdiem, 79% balsstiesīgo – vairāk nekā daudzās citās aptaujā iekļautajās valstīs, taču Latvijas iedzīvotāji bijuši daudz pasīvāki dalībnieki citās līdzdalības formās. Tikai 5% pēdējo 12 mēnešu laikā parakstījuši petīciju, un tikai apmēram 1% respondentu piedalījušies streikā, demonstrācijās vai protesta

gājienos vai rakstījuši vēstuli augstām valsts amatpersonām (2.2. tabula).

Brīvprātīgais darbs un ziedošana ir Latvijas iedzīvotāju vidū izplatītākas iesaistes formas. Pēdējā gada laikā kopumā brīvprātīgo darbu veikuši 14% respondentu Latvijā, vidēji iesaistoties 0,2 organizācijās – statistiski nozīmīgi vairāk nekā Bulgārijā un Rumānijā, Serbijā un Horvātijā, Ukrainā un Moldovā, bet mazāk nekā Centrāleiropas valstīs – Polijā, Čehijā un Slovākijā. Ziedojuši kādai no organizācijām pēdējo 12 mēnešu laikā ir 44% Latvijas iedzīvotāju, vidēji ziedojot 0,6 organizācijām – vairāk nekā Bulgārijā, Rumānijā, Ungārijā, Ukrainā, Moldovā, Serbijā un arī Igaunijā, taču mazāk nekā Centrāleiropas valstīs – Polijā, Lietuvā, Slovēnijā, Čehijā un Horvātijā.

Kā jau minēts, šajā nodaļā testēsim etniskās un teritoriālās identitātes ietekmi uz sabiedrisko labumu. Salīdzinot ar citu valstu iedzīvotājiem, Latvijas iedzīvotāju vidū ir samērā daudz cilvēku – 20%, kuri jūt ļoti mazu vai diezgan mazu piederību savai etniskajai grupai. Bieži šāda attieksme sastopama arī citās valstīs (Igaunijā un Ukrainā), kur ir vairākas lielas etniskās kopienas. Dati liecina, ka visās Baltijas valstīs un arī Ukrainā krievu tautības respondenti pārdusī mazāku piederības sajūtu savai etniskajai kopienai nekā valsts lielākā etniskā grupa.

2.2. tabula. Politiskā līdzdalība (%)

	Vai Jūs nobalsojāt pagājušajās Saeimas vēlēšanās?	Vai pēdējo 12 mēnešu laikā esat piedalījies/-usies protesta gājienos vai demonstrācijās?	Vai pēdējo 12 mēnešu laikā esat rakstījis/-usi vēstuli augstām valsts amatpersonām?	Vai pēdējo 12 mēnešu laikā esat parakstījis/-usi kādu petīciju?	Vai pēdējo 12 mēnešu laikā esat piedalījies/-usies streikā?
Bulgārija	79,1	5,4	1,0	6,0	3,5
Horvātija	75,2	1,4	1,9	24,4	1,7
Čehija	73,9	4,4	1,8	20,1	4,7
Igaunija	76,4	1,0	2,5	9,0	1,0
Ungārija	71,9	3,1	1,2	8,2	0,8
Latvija	79,2	1,5	1,3	5,0	0,7
Lietuva	73,9	1,4	3,2	11,9	0,4
Moldova	82,2	6,3	2,4	2,7	2,5
Polija	70,0	2,6	2,6	17,3	0,7
Rumānija	83,5	2,8	0,6	4,8	1,2
Serbija	75,0	1,9	1,6	5,2	1,4
Slovākija	73,9	2,9	1,4	18,2	3,9
Slovēnija	76,6	4,6	1,1	12,2	1,4
Ukraina	81,9	10,5	2,3	4,9	4,6

2.3. tabula. Brīvprātīgais darbs un ziedošana organizācijām (%)

	Jūs pēdējo 12 mēnešu laikā esat veicis/-usi brīvprātīgo darbu	Vidējais organizāciju skaits	Pēdējo 12 mēnešu laikā Jūs esat finansiāli atbalstījis kādu no minētajām organizācijām, veicot ziedojumu	Vidējais organizāciju skaits
Bulgārija	11,1	0,13	23,9	0,33
Horvātija	13,3	0,19	50,8	0,80
Čehija	80,6	0,92	83,4	1,05
Igaunija	21,8	0,30	32,4	0,43
Ungārija	15,9	0,19	26,2	0,31
Latvija	14,2	0,20	43,6	0,60
Lietuva	17,5	0,20	49,7	0,80
Moldova	17,8	0,21	30,8	0,34
Polija	22,9	0,33	54,1	0,71
Rumānija	11,4	0,16	34,6	0,48
Serbija	5,7	0,08	22,4	0,32
Slovākija	24,2	0,35	37,2	0,61
Slovēnija	23,1	0,33	54,0	0,71
Ukraina	12,0	0,13	20,7	0,22

2.4. tabula. Etniskā piederības sajūta dažādās valstīs (%)

	Cik lielu piederības sajūtu savai etniskajai grupai Jūs jūtat?			
	Ļoti mazu	Diezgan mazu	Diezgan lielu	Ļoti lielu
Bulgārija	0,9	1,8	24,6	72,8
Horvātija	0,8	4,0	55,2	39,9
Čehija	1,1	4,6	39,1	55,2
Igaunija	2,6	13,5	57,6	26,3
Ungārija	2,7	5,8	43,2	48,2
Latvija	6,2	14,3	36,8	42,8
Lietuva	2,2	9,6	44,1	44,1
Moldova	0,7	8,2	48,6	42,5
Polija	2,3	12,8	51,0	34,0
Rumānija	0,2	4,4	41,4	54,0
Serbija	1,5	7,5	61,9	29,0
Slovākija	2,0	2,4	34,4	61,2
Slovēnija	0,4	3,2	57,5	38,9
Ukraina	8,2	16,3	42,7	32,8

2.5. tabula. Identifikācija ar valsti (%)

	Ja kāds slavē Latvijas sasniegumus, es to izjūtu kā personisku komplimentu				
	Pilnīgi piekrītu	Drīzāk piekrītu	Ne piekrītu, ne nepiekrītu	Drīzāk nepiekrītu	Pilnīgi nepiekrītu
Bulgārija	41,1	35,3	15,7	3,7	4,2
Horvātija	16,3	41,6	19,9	13,3	8,9
Čehija	11,4	36,8	31,9	14,6	5,4
Igaunija	23,8	35,0	21,7	13,3	6,2
Ungārija	10,6	31,1	32,2	14,1	12,1
Latvija	31,5	33,7	18,6	11,0	5,2
Lietuva	14,4	34,0	27,3	17,1	7,2
Moldova	39,2	36,1	12,8	7,3	4,6
Polija	30,5	41,5	15,0	8,8	4,2
Rumānija	23,3	35,2	23,0	11,5	7,0
Serbija	30,4	34,4	18,0	9,9	7,3
Slovākija	23,2	31,9	26,2	12,1	6,6
Slovēnija	6,6	38,7	23,1	25,7	5,7
Ukraina	18,3	44,9	23,1	9,8	3,9

2.6. tabula. Nacionālais šovinisms (%)

	Visumā [valsts] ir labāka valsts nekā lielākā daļa citu valstu				
	Pilnīgi piekrītu	Drīzāk piekrītu	Ne piekrītu, ne nepiekrītu	Drīzāk nepiekrītu	Pilnīgi nepiekrītu
Bulgārija	14,3	23,2	20,0	21,1	21,5
Horvātija	9,0	24,4	24,6	25,8	16,2
Čehija	7,4	28,7	35,2	19,8	8,8
Igaunija	25,5	33,6	22,4	12,2	6,3
Ungārija	7,0	26,0	31,0	20,3	15,7
Latvija	24,8	27,1	20,0	18,8	9,3
Lietuva	9,7	34,2	25,8	23,7	6,6
Moldova	15,9	26,2	26,5	19,3	12,0
Polija	8,3	17,9	25,8	32,9	15,0
Rumānija	14,1	29,0	24,1	21,1	11,7
Serbija	19,8	29,8	21,7	16,4	12,2
Slovākija	10,1	24,1	29,5	23,4	12,9
Slovēnija	2,6	15,9	23,5	45,8	12,2
Ukraina	14,1	31,8	26,2	17,3	10,6

Runājot par nacionālo identifikāciju, tā Latvijas iedzīvotājiem ir samērā augsta. Divas trešdaļas (65%) respondentu piekrīt vai drīzāk piekrīt teicienam: ja kāds slavē Latvijas sasniegumus, es to izjūtu kā personisku komplimentu.

Arī nacionālā šovinisma ziņā Latvija ir vienā no augstākajām vietām starp valstīm, kas iekļautas pētījumā: 25% pilnīgi piekrīt un 27% drīzāk piekrīt, ka Latvija ir labāka valsts nekā lielākā daļa citu valstu. Īpaši jāatzīmē, ka, salīdzinot ar citām valstīm, Latvijā ir liela tā iedzīvotāju daļa, kas jūt spēcīgu identifikāciju ar valsti un ir pilnīgi pārliecināti, ka tā ir labāka par citām valstīm. Vienlaikus 28% šādam apgalvojumam nepiekrīt.

Taču piesaiste vietējai kopienai Latvijas iedzīvotājiem, tāpat kā Lietuvas, Igaunijas un Čehijas iedzīvotājiem, bieži vien ir maza: 29% drīzāk nepiekrīt vai pilnīgi nepiekrīt, ka izjūt spēcīgu piederības sajūtu vietējai kopienai, bet tikai 14% šim apgalvojumam pilnīgi piekrīt (2.7. tabula). Dati arī apstiprina, ka Latvijā, tāpat kā citviet, mazāku piederības sajūtu kopienai izjūt pilsētnieki, tātad – to ietekmē urbanizācijas procesi. Daļēji mazāku piesaistes sajūtu kopienai Baltijā un Čehijā var skaidrot arī ar reliģiozitātes mazināšanos: dati liecina, ka biežāk kopienai piederīgi jūtas tie, kuri regulāri apmeklē baznīcu.

Kontrolējot dažādu iespējamo saistīto mainīgo ietekmi, regresiju analīzes rezultāti parāda, ka **piesaiste savai etniskajai grupai, kopienai, kā arī nacionālā identitāte**

pozitīvi ietekmē iesaistīšanos dažāda veida kolektīvajā rīcībā, taču visvairāk iespaido politisko iesaisti. Arī vidi biežāk cenšas aizsargāt cilvēki ar spēcīgāku nacionālo identitāti, kā arī tie, kuri jūtas cieši saistīti ar savu kopienas un jūt ļoti spēcīgu piesaisti savai etniskajai grupai pretstatā tiem, kuri tai jūt ļoti mazu piesaisti. Nacionālās identitātes ietekme uz ekoloģisko uzvedību ir ļoti spēcīga – tai mainoties par vienu vienību (5 punktu skalā), vides aizsardzības uzvedība pieaug par 0,48 punktiem 13 punktu skalā.

Specifiscētais izvairīšanās no nodokļu nomaksas modelis izskaidro 18% variācijas pētījuma datus (*Nagelkerke* $R^2 = 0,177$) un parāda, ka gan piesaiste kopienai, gan nacionālā identitāte veicina godīgu nodokļu nomaksu. Arī spēcīga etniskā identitāte, pretstatā ļoti mazai piesaistes sajūtai savai etniskajai grupai, veicina godīgu nodokļu nomaksu.

Ja salīdzina dažādus identitātes veidus, jāsecina, ka ieguldījumu sabiedriskajā labumā un iesaisti kolektīvajā rīcībā visvairāk ietekmē tieši nacionālā identitāte. Taču interesanti, ka nacionālais šovinisms (priekšstats, ka sava valsts ir vislabākā), tieši pretēji, kavē iesaisti kolektīvajā rīcībā, kā arī mazina rūpes par ekoloģiju. Tai pašā laikā arī nacionālais šovinisms mazina izvairīšanos no nodokļu nomaksas, t. i., veicina godīgumu pret valsti.

2.7. tabulā regresiju modeļos papildus iekļauti mainīgie, kas raksturo emocionālu piesaisti un uzticēšanos, kuras var veidoties, pateicoties spēcīgai piesaistes

2.7. tabula. Piesaiste vietējai kopienai (%)

Es jūtu spēcīgu piederības sajūtu vietējai kopienai					
	Pilnīgi piekrītu	Drīzāk piekrītu	Ne piekrītu, ne nepiekrītu	Drīzāk nepiekrītu	Pilnīgi nepiekrītu
Bulgārija	30,9	37,1	18,7	8,3	5,0
Horvātija	25,5	51,4	13,2	7,0	2,9
Čehija	10,3	32,1	30,2	18,1	9,4
Igaunija	13,6	29,1	29,2	18,7	9,4
Ungārija	14,0	38,1	30,8	12,6	4,6
Latvija	13,9	32,9	24,2	16,6	12,5
Lietuva	9,7	32,7	22,2	21,7	13,6
Moldova	26,6	41,1	17,1	9,8	5,4
Polija	30,2	44,7	10,6	10,5	4,1
Rumānija	27,9	42,7	17,0	8,4	4,1
Serbija	28,7	42,8	15,4	8,0	5,1
Slovākija	19,7	47,3	22,0	6,7	4,4
Slovēnija	12,2	64,9	15,2	6,1	1,6
Ukraina	14,6	45,8	23,5	11,7	4,3

2.8. tabula. Ieguldījumu sabiedriskajā labumā ietekmējošie faktori: regresiju analīze

	Ziedošana (skalā no 0 līdz 15)			Brīvprātīgais darbs (skalā no 0 līdz 15)			Politiskā iesaiste (skalā no 0 līdz 5)			Vides aizsardzība (skalā no 0 līdz 12)			Izvairšanās no nodokļu nomaksas (skalā no 0 līdz 1)		
	B	Stand. kļ.	Noz.	B	Stand. kļ.	Noz.	B	Stand. kļ.	Noz.	B	Stand. kļ.	Noz.	B	Stand. kļ.	Noz.
Intersepts	-3,403	0,769	0,000	0,548	0,600	0,361	0,014	0,672	0,984	-7,029	2,751	0,011	-1,608	3,017	0,594
<i>Piesaistes sajūta etniskajai grupai (ref. "Ļoti liela")</i>															
Ļoti maza	-0,129	0,042	0,002	-0,051	0,033	0,119	-0,263	0,036	0,000	-0,349	0,149	0,019	-0,336	0,147	0,022
Diezgan maza	-0,103	0,025	0,000	-0,044	0,019	0,022	-0,109	0,022	0,000	-0,100	0,087	0,248	0,149	0,082	0,070
Diezgan liela	-0,043	0,013	0,001	-0,033	0,010	0,001	-0,073	0,011	0,000	-0,036	0,046	0,428	-0,068	0,049	0,164
Piesaiste kopienai	0,017	0,008	0,033	0,038	0,006	0,000	0,018	0,007	0,010	0,085	0,028	0,003	-0,078	0,029	0,008
Nacionālā identitāte	0,086	0,008	0,000	0,039	0,006	0,000	0,064	0,007	0,000	0,479	0,027	0,000	-0,070	0,028	0,014
Nacionālais šovinisms	-0,029	0,007	0,000	-0,017	0,006	0,003	-0,022	0,006	0,001	-0,015	0,026	0,557	-0,108	0,027	0,000

Piezīme: regresijas modelī iekļauti metodoloģijas nodaļā aprakstītie kontrolmainīgie, kas šeit tabulā nav atspoguļoti.

sajūtai savai grupai vai vietai. Tādējādi tie netiešā veidā parāda, cik lielā mērā iepriekš aprakstītos efektus var izskaidrot tieši ar šīm emocionālajām izjūtām (t. i., ka konstatētie efekti nav vis (identifikācijas un piesaistes vietai un grupai) sekas, bet gan rodas, pateicoties, piem., kopējai empātijai un tam, ka cilvēkiem uzticas).

Pirmkārt, analīze ļauj konstatēt, ka ieguldījumu sabiedriskajā labumā – brīvprātīgo darbu, rūpes par ekoloģiju un godīgu nodokļu nomaksu – veicina uzticēšanās līdzilvēkiem. Nosliece uz sadarbību ir statistiski nozīmīgs faktors, kas veicina ziedošanu, brīvprātīgo darbu un politisko līdzdalību. Vispārējā reciprocitāte arī ir viens no faktoriem, kas veicina iesaisti brīvprātīgā darbā, rūpes par ekoloģiju un godīgu nodokļu nomaksu (pēdējā gadījumā gan nozīmības līmenis nedaudz pārsniedz ierasto sig. < 0,05 robežu). Visbeidzot, empātija atstāj nozīmīgu pozitīvu iespaidu uz ziedošanu, iesaistīšanos brīvprātīgajā darbā un uz rūpēm par ekoloģiju.

Pat kontrolējot (izslēdzot) minēto faktoru ietekmi, identitātes mainīgie lielākoties saglabājas statistiski nozīmīgi. Tomēr jāatzīmē, ka tie “anulē” piesaistes kopienai ietekmi uz ziedošanu, politisko līdzdalību, ekoloģisko un nodokļu uzvedību. Var secināt, ka piesaiste kopienai veicina ziedošanu, tieši pateicoties tam, ka tā veicina empātiju un gatavību sadarboties; politisko līdzdalību – pateicoties tam, ka veicina vispārējo reciprocitāti un noslieci uz sadarbību; vides aizsardzību – pateicoties empātijai, uzticēšanās un vispārējai reciprocitātei; un nodokļu nomaksu – pateicoties tam, ka ir uzticēšanās, un (mazākā mērā) pateicoties vispārējai reciprocitātei. Nacionālās un etniskās identitātes ietekme, kaut nedaudz tiek mazināta, saglabājas, un tāpat saglabājas arī nacionālā šovinisma ietekme.

Kopumā šī analīze liecina, ka uzticēšanās, vispārējā reciprocitāte, nosliece uz sadarbību un empātija – visi ir mikrolīmeņa faktori, kas raksturo piesaisti kopienai un

2.9. tabula. Ieguldījumu sabiedriskajā labumā ietekmējošie faktori: regresiju analīze, kontrolējot uzticēšanos un citus emocionālos faktoros

	Ziedošana			Brīvprātīgais darbs			Politiskā iesaiste			Vides aizsardzība			Izvairšanās no nodokļu nomaksas		
	B	Stand. kļ.	Noz.	B	Stand. kļ.	Noz.	B	Stand. kļ.	Noz.	B	Stand. kļ.	Noz.	B	Stand. kļ.	Noz.
Intersepts	-3,394	0,790	0,000	0,344	0,615	0,576	-0,139	0,691	0,840	c	2,785	0,009	-2,722	3,108	0,381
<i>Piesaistes sajūta etniskajai grupai (ref. "Ļoti liela")</i>															
Ļoti maza	-0,108	0,044	0,015	-0,026	0,035	0,460	-0,257	0,038	0,000	-0,253	0,153	0,098	-0,268	0,154	0,083
Diezgan maza	-0,102	0,025	0,000	-0,055	0,020	0,005	-0,107	0,022	0,000	-0,098	0,088	0,266	0,181	0,085	0,032
Diezgan liela	-0,030	0,013	0,024	-0,021	0,010	0,045	-0,073	0,012	0,000	-0,032	0,047	0,487	0,004	0,051	0,939
Piesaiste kopienai	-0,015	0,009	0,080	0,019	0,007	0,004	0,005	0,008	0,487	-0,044	0,030	0,143	-0,035	0,032	0,266
Nacionālā identitāte	0,066	0,008	0,000	0,025	0,006	0,000	0,053	0,007	0,000	0,376	0,028	0,000	-0,061	0,030	0,042
Nacionālais šovinisms	-0,028	0,007	0,000	-0,015	0,006	0,009	-0,019	0,007	0,004	-0,020	0,026	0,440	-0,103	0,028	0,000
Uzticēšanās	0,009	0,008	0,298	0,022	0,007	0,001	-0,001	0,007	0,924	0,088	0,029	0,003	-0,179	0,032	0,000
Nosliece uz sadarbību	0,056	0,008	0,000	0,016	0,007	0,013	0,014	0,007	0,051	0,047	0,030	0,111	0,030	0,032	0,341
Vispārējā reciprocitāte	0,013	0,011	0,241	0,020	0,009	0,024	0,033	0,010	0,001	0,170	0,039	0,000	0,076	0,042	0,072
Empātija	0,095	0,011	0,000	0,043	0,009	0,000	0,013	0,010	0,181	0,372	0,038	0,000	-0,036	0,040	0,370

Piezīme: regresijas modeli iekļauti metodoloģijas nodaļā aprakstītie kontrolmainīgie, kas šeit tabulā nav atspoguļoti.

lielā mērā pārklājas. Savukārt nacionālās un etniskās identitātes ietekme uz ieguldījumu sabiedriskajā labumā vai iesaisti kolektīvajā rīcībā ir atsevišķa, neatkarīga no iepriekš minētajiem faktoriem.

SECINĀJUMI

Pētījumā izmantotie aptaujas dati ļauj salīdzināt Latvijas un citu pēckomunisma valstu rīcību pret sabiedrisko labumu, kā arī iesaisti dažādās kolektīvās rīcības formās. Tie atklāj, ka Latvijā no 12 pētījumā iekļautajām Centrāleiropas un Austrumeiropas pēckomunisma valstīm visvairāk cilvēku – 45% – atzīst, ka kādreiz ir krāpušies ar nodokļiem, vai nu saņemot samaksu par darbu uz rokas un nedeklarējot daļu ar nodokļiem apliekamo ienākumu VID, vai arī pieprasot lielākas nodokļu atlaides, nekā viņiem pienāktos. Arī videi draudzīga uzvedība Latvijas iedzīvotājiem ir krietni mazāk raksturīga nekā citu Centrāleiropas un Austrumeiropas valstu iedzīvotājiem – ne vairāk kā katrs piektais iedzīvotājs rūpīgi piedomā par savas uzvedības ietekmi uz vidi. Politiskās līdzdalības ziņā Latvija atpaliek no vairuma citu Centrāleiropas un Austrumeiropas valstu, īpaši iesaistē tādās mobilizētās līdzdalības formās kā protesta gājieni vai demonstrācijas, vai vēstuļu rakstīšana augstām valsts amatpersonām. Salīdzinoši izplatītākas iedzīvotāju iesaistes formas Latvijā ir brīvprātīgais darbs un ziedošana, t. i., aktivitātes, kas nav saistītas ar politiku.

Veiktā analīze ļauj apstiprināt izvirzīto hipotēzi, ka piesaistes sajūta noteiktai vietai vai kopienai mudina cilvēkus iesaistīties kolektīvajā rīcībā, pievienojoties dažādām grupām un asociācijām un to darbībai, ziedojot un veicot brīvprātīgo darbu, taču it īpaši iesaistīties politiskās aktivitātēs. Tāpat tā veicina ieguldījumu sabiedriskajā labumā, godīgi nomaksājot nodokļus un atbildīgi izturoties pret apkārtējo vidi (ekoloģiju). No visām pētījumā analizētajām teritoriālās un sociālās identitātes formām **ieguldījumu sabiedriskajā labumā un iesaisti kolektīvajā rīcībā visvairāk ietekmē tieši nacionālā identitāte – pilsoņu identificēšanās ar savu valsti. Šādā situācijā tas, kas ir labi valstij, var tikt uztverts kā labums sev pašam.** Latvijas iedzīvotājiem ir raksturīga spēcīga nacionālā identitāte, tātad tā var motivēt viņus saglabāt un rūpēties par kolektīvo labumu.

Nacionālais šovinisms (priekšstats, ka sava valsts ir vislabākā), tieši pretēji, kavē iesaisti kolektīvajā rīcībā, kā arī mazina rūpes par ekoloģiju. Iespējams, šāda pozīcija ir saistīta ar priekšstatu par valsts iedzīvotājiem vai

amatpersonām, kas spēj paši tikt galā ar visām problēmām, vai ar noliegumu, ka kaut kādas problēmas, kuras būtu vērts risināt, vispār eksistē (t. i., valsts jau ir ideāla). Tas Latvijas gadījumā, šķiet, ir viens no iemesliem, kādēļ iedzīvotāji nepietiekoši apzinās un novērtē ekoloģiskos riskus. Interesanti, ka tai pašā laikā arī nacionālais šovinisms mazina izvairīšanos no nodokļu nomaksas, t. i., veicina godīgumu pret valsti.

Etniskās identitātes ietekme uz sabiedrisko labumu vērojama galvenokārt pretnostatījumā starp tiem, kuriem ir spēcīga piesaistes sajūta savai etniskajai grupai, un tiem, kuriem tā ir ļoti vāja. Spēcīgas etniskās identitātes pozitīvo ietekmi uz kolektīvo rīcību un sabiedriskā labuma saglabāšanu var skaidrot dažādi: iespējams, tā pamatā ir lepnums par savu tautu un vēlēšanās ar savu rīcību neaptraipīt tās slavu, taču iespējams arī, ka tās pamatā ir vēlme sniegt labumu savai tautai. Latvijā kopumā ir daudz cilvēku ar vāji izteiktu etnisko identitāti – galvenokārt tie ir krievu tautības cilvēki, līdzīgi kā citās valstīs, kur ir liela krievvalodīgo kopiena. Etniskā sašķeltība un atrautība no savas etniskās grupas var kavēt ieguldījumu kopējā labumā. Tomēr to iespējams kompensēt ar spēcīgāk izteiktu nacionālo identitāti, kas ir ne mazāk svarīga sabiedriskā labuma kontekstā.

Atbilstoši arī iepriekš literatūrā konstatētajam ļoti liela nozīme sabiedriskā labuma nosargāšanā un kolektīvās rīcības veicināšanā ir arī lokālajai identitātei – indivīda piesaistei savai kopienai. Latvijā, tāpat kā citās Baltijas valstīs un Čehijā, tā ievērojama daļa iedzīvotāju ir zema. Daļēji par to atbildīgi ir urbanizācijas procesi un daļēji – baznīcas lomas mazināšanās sabiedrībā, taču iespējami arī citi skaidrojumi, kas ir ārpus šī pētījuma tvēruma, – tādi kā vispārēja anomija un sabiedrības atomizācija, kas raksturīga bijušā padomju bloka valstīm.

Piesaisti kopienai un ieguldījumu sabiedriskajā labumā spēcīgi ietekmē arī uzticēšanās līdzcīvēkiem, vēlme un gatavība sadarboties, vispārējā reciprocitāte (priekšstats, ka dots devējam atdodas) un empātija. **Latvijas iedzīvotāji, līdzīgi kā Centrāleiropas valstu (Čehija, Slovākija, Ungārija) iedzīvotāji, jūt mazāku empātiju un ir salīdzinoši mazāk tendēti uz sadarbību nekā daudzu citu pēckomunisma valstu iedzīvotāji. Pētījums liecina, ka šīs izjūtas daļēji sakņojas mazā piesaistes sajūtā vietējai kopienai.** Šāda situācija mazina ziedošanu, rūpes par ekoloģiju un ietekmē kopējo attieksmi pret sabiedrisko labumu. Pasākumi nacionālās un lokālās identitātes un līdzdalības stiprināšanai nākotnē varētu aktivizēt rīcību kopējam labumam un veicināt kolektīvo resursu saglabāšanu.

Viedokļu par nodokļu maksāšanu kognitīvie un identitātes aspekti

 Ivars Austers

Lielā mērā mūsdienu sabiedrībā ir pieņemts uzskatīt, ka katrs cilvēks gandrīz visos apstākļos spēj izdarīt ja ne pašas labākās, tad noteikti labas izvēles, t. i., ekonomika un arī rīcībpolitika ļoti bieži balstās uz pieņēmumu, ka indivīds pieņems racionālu lēmumu un rezultātā viņa ieguvumi būs iespējami lieli. Tomēr, kā rāda pēdējo desmitgažu pētījumi, cilvēki ne vienmēr rīkojas racionāli un paradoksālā kārtā viņiem ne vienmēr izdodas palielināt savus ieguvumus. Šī nodaļa ir veltīta tam, lai saprastu, kā sociālās un kognitīvās psiholoģijas teorijas ļauj mums labāk saprast iemeslus tam, kāpēc cilvēki daļēji vai pilnībā izvairās no nodokļu maksāšanas, kas savukārt ļaus labāk izprast, kā panākt to, ka viņi maksā visu nodokļus.

Atribūcija – nodokļu maksāšanas izskaidrošana

Kopš Frics Haiders (Heider, 1958) pagājušā gadsimta 50. gados sāka sistemātiski pētīt, kā cilvēki izskaidro gan savas, gan citu uzvedības cēloņus, šī tēma psiholoģijā nevienu brīdi nav kļuvusi mazāk aktuāla. Zinātnes valodā tā tiek dēvēta par atribūcijas (cēloņu piedēvēšanas) teoriju, nosaukums ir vienskaitlī, lai gan teorijas ir daudzas. Haiders un pēc viņa arī citi teorētiķi (mūsdienās, piem., Harvey et al., 2014) aprakstīja, kādam būtu jābūt normatīvi pareizam spriešanas modelim, īsi sakot, – mūsu uzvedību nosaka gan iekšēji (piem., mūsu intereses, vajadzības, vērtības, personība u. tml.), gan ārēji (situācija, situatīvas normas, citu cilvēku prasības u. tml.) cēloņi. Vajadzētu ņemt vērā abas cēloņu grupas, taču, kā pētījumos tika pierādīts, mums piemīt tendence būt neprecīziem savos uzvedības cēloņu skaidrojumos. Visvairāk aprakstīta ir t. s. pamata atribūcijas kļūda (jeb nosliece) – cilvēkiem kopumā piemīt tendence, spriežot par uzvedības cēloņiem, piedēvēt lielāku nozīmi iekšējiem uzvedības cēloņiem un relatīvi maz ņemt vērā ārējos uzvedības cēloņus (Gilbert & Malone, 1995). Līdzīga, bet mazliet plašāka ir teorija, kas apraksta t. s. darītāja-novērotāja efektu (angl. *actor-observer effect*) (skat., piem., Robins, Spranca, & Mendelsohn, 1996). Cilvēks (darītājs), skaidrojot savu uzvedību, lielākā mērā lieto ārējus, “ārpus sevis esošus”, situatīvus skaidrojumus, kamēr, no “ārpusēs” (no novērotāja pozīcijām) raugoties, uzmanības lokā būs cilvēks pats ar savām interesēm, vajadzībām vai vērtībām. Piemēram, nodokļu nenomaksāšana pilnībā pašam grēkāzīm šķitīs kā valsts negodīgas nodokļu politikas sekas, kamēr

Valsts ieņēmumu dienests to skaidros kā nemaksātāja personības, vērtību vai tamlīdzīgu problēmu. Šajā pētījumā atribūcijas teorija tika papildināta ar idejām no sociālo reprezentāciju teorijas. Sociālās reprezentācijas ir veselā saprāta “teorijas”, to galvenā funkcija ir padarīt pasauli jēgpilnu un atvieglot komunikāciju starp sabiedrības locekļiem. Sociālās reprezentācijas “pārstāv nevis vienkārši “uzskatus par”, “tēlus” vai “attieksmes pret”, bet gan “teorijas” un zināšanu “nozares” un ir gatavas atklāt un organizēt realitāti” (Moscovici, 1981, 181). Tie ir kā atskaites punkti, tie nodrošina skatu punktu, no kura indivīds vai grupa var vērot un interpretēt notikumus, darbības utt. Šie atskaites punkti balstās uz jēdzieniem, ko cilvēks lieto komunikācijā ar citiem indivīdiem.

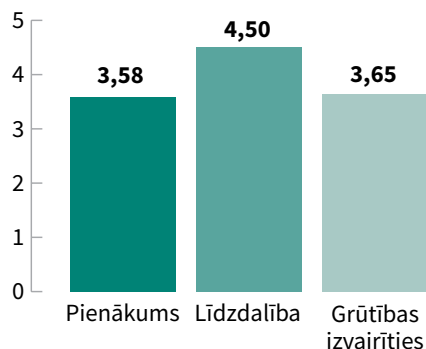
Pirmkārt, izmantojot TAP aptaujas laikā ievāktos datus, tika noskaidrots, kā tiek pamatota nodokļu maksāšana – aptaujas respondentiem tika lūgts atbildēt uz jautājumiem par to, cik lielā mērā katrs piedāvātais iemesls ir pamats tam, ka cilvēki Latvijā maksā nodokļus. Pēc tam atbildes tika analizētas, izmantojot faktoranalīzes metodi (galveno komponentu analīzi). Tika iegūts triju faktoru risinājums, tas izskaidroja 67,66% no atbilžu variācijas. Kā redzams 2.10. tabulā, nodokļu maksāšana ir saprotama gan kā pozitīvas (“tuvošanās”) motivācijas, gan negatīvas (“izvairīšanās”) motivācijas izraisīta uzvedība. Pirmo faktoru “Pienākums” raksturo vajadzība būt likumpaklausīgam, pildīt pienākumu, pakļauties sociālajām normām. Otro faktoru “Līdzdalība” definē sociālā atbildība, rūpes par savu nākotni, rūpes par valstiski svarīgu institūciju un funkciju uzturēšana. Trešo faktoru raksturo bailes no soda un grūtības, ar kādām jāsaskaras gadījumos, kad rodas vēlme izvairīties no nodokļu nomaksas.

Kā redzams 2.3. attēlā, vidēji ņemot, Latvijas iedzīvotājiem nodokļu maksāšanas skaidrojumā visvarīgākie ir līdzdalības iemesli, bet mazāk svarīgi ir iemesli, kas saistīti ar pienākumu un grūtībām izvairīties no nodokļu maksāšanas.

Tāpat tika veikta arī apgalvojumu (iemeslu) faktorālā analīze par to, kāpēc cilvēki nemaksā nodokļus. Optimālākais faktoru skaits bija divi, tie kopumā izskaidroja 54,62% no mainīgo variācijas. Kā redzams 2.11. tabulā, priekšstatus par nodokļu nemaksāšanu veido divi faktori: pirmais no tiem attiecas uz situāciju, kura vai nu cilvēku spiež nemaksāt (piem., zemas algas, lieli nodokļi), vai arī nemaksāšana ir morāli attaisnojama (piem., no valsts maz tiek saņemts pretī, nodokļos samaksātā nauda tiek nelietderīgi izmantota). Otrais faktors “Cilvēks” attiecas uz cilvēku dabu (pēc dabas nogodīgi)

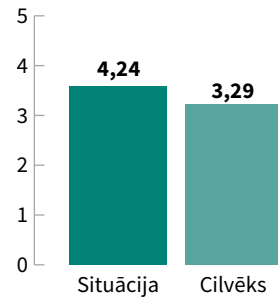
2.10. tabula. Nodokļu maksāšanas iemeslu faktoranalīzes rezultāti

Faktori		
Pienākums	Līdzdalība	Grūtības izvairīties
Tas, ka citi nodokļu maksātāji godīgi deklarē un maksā nodokļus	Lai nodrošinātu līdzcilvēkus, kas paši sev nevar nopelnīt (veci cilvēki, slimie utt.), jo no tā ir atkarīgs pensijas un pabalstu (bezdarbnieka, maternitātes u. c.) apjoms	Bailes, ka attiecīgās iestādes (piem., VID) pieķers, sodīs
Tāpēc, ka maksāt nodokļus ir savas valsts patriota pienākums	Lai noteiktos gadījumos (piem., bezdarbs, bērna piedzimšana utt.) paši varētu saņemt pabalstus un vecumdienās pensiju	Tāpēc, ka izvairīties no nodokļu nomaksas, shēmot ir sarežģīti
Tāpēc, ka likumi ir jāievēro (pat ja tie nepatīk)	Apziņa, ka nodokļu nauda tiek iztērēta valstij svarīgu funkciju veikšanai (izglītība, veselības aizsardzība, sabiedriskā kārtība un drošība utt.)	Tāpēc, ka nav iespēju izvairīties no nodokļu nomaksas par savu algu/ ienākumiem (piem., strādājot valsts darbā utt.)

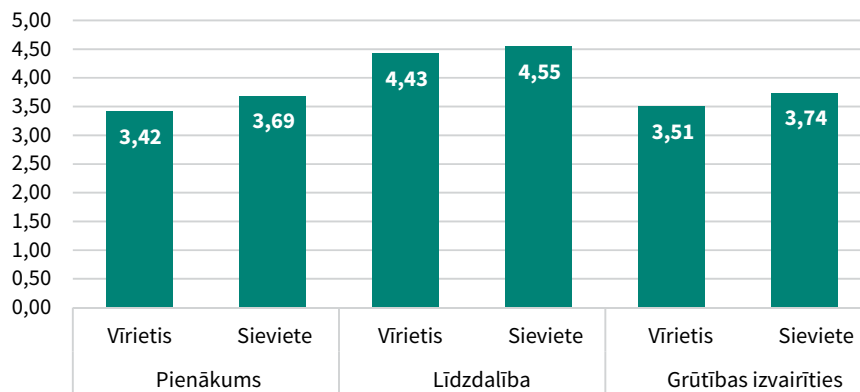
2.3. attēls. Visu respondentu nodokļu maksāšanas iemesli: faktoros veidojošo apgalvojumu aritmētiskās vidējās vērtības piecu punktu skalā**2.11. tabula. Nodokļu nemaksāšanas iemeslu faktoranalīzes rezultāti**

Faktori	
Situācija	Cilvēks
Nodokļi nav godīgi (tas, cik lieli ir dažādi nodokļi un kam tie ir jāmaksā, nav noteikts taisnīgi)	Sabiedrības attieksme pret nodokļu nemaksāšanu ir iecietīga, apkārtējie to nenosoda
Cilvēku ienākumi/algas tāpat ir zemas; ja nomaksātu visus nodokļus, nevarētu izdzīvot	Nav īpaši liela riska tikt pieķertam un sodītam
No valsts tiek maz saņemts pretī, piemēram, pakalpojumi ir nekvalitatīvi, pašiem ir jāmaksā par daudziem pakalpojumiem, kas pienāktos no valsts, pensijas/pabalsti ir mazi u. tml.	Daudzi cilvēki pēc savas dabas ir negodīgi
Nodokļi ir pārāk lieli	Dusmas uz valsti, nevēlēšanās tai maksāt, to uzturēt
Daudziem uzņēmumiem iet grūti; ja nomaksā visus nodokļus, tie nevar izdzīvot	
Nodokļos iekasētā nauda tiek izšķiesta, tērēta nelietderīgi	

2.4. attēls. Visu respondentu nodokļu nemaksāšanas iemesli: faktorus veidojošo apgalvojumu aritmētiskās vidējās vērtības piecu punktu skalā

2.5. attēls. Dzimumatšķirības izskaidrojumos par to, kāpēc jāmaksā nodokļi (vērtējumu aritmētiskās vidējās vērtības piecu punktu skalā, visos gadījumos atšķirības starp grupām statistiski nozīmīgas, $p < 0,000$)

un emocionālo fonu (nebaidās tikt pieķerti, dusmas uz valsti).

Kā redzams 2.4. attēlā, vidēji ņemot, Latvijas iedzīvotājiem nodokļu nemaksāšanas skaidrošanas gadījumā situāciju raksturojošiem iemesliem vidēji tiek piešķirta lielāka nozīme nekā cilvēciskajiem faktoriem.

Tālākajā analīzē tika noskaidrots, kādā veidā demogrāfiskie parametri prognozē to, cik lielā mērā katrs no nodokļu maksāšanu vai nemaksāšanu skaidrojošajiem iemeslu faktoriem ir raksturīgs noteiktai cilvēku grupai. Dzimumatšķirības viedokļos attēlotas 2.5. attēlā. Sieviete biežāk nekā vīrieši uzskatīja, ka nodokļus cilvēki maksā pienākuma pēc vai lai būtu līdzdalīgi – sociāli atbildīgi un rūpētos par savu nākotni. Tāpat arī sievietes lielākā mērā piekrīt trešā faktora apgalvojumiem – ka ir grūti izvairīties no nodokļu nemaksāšanas. Nebija novērojamas dzimumatšķirības izskaidrojumos par to, kāpēc cilvēki nemaksā nodokļus.

Vecums prognozē respondentu viedokli pirmo divu faktoru gadījumā – jo vecāki cilvēki, jo lielākā mērā nodokļu maksāšana tiek izskaidrota ar pienākuma ($r = 0,19, p < 0,000$) un līdzdalības ($r = 0,14, p < 0,000$) faktora palīdzību. Nemaksāšanas izskaidrojumi savukārt ir daļēji saistīti ar ienākumiem uz vienu ģimenes locekli – jo mazāki ienākumi, jo lielākā mērā nemaksāšana tiek skaidrota ar situatīvo cēloņu (negodīgi nodokļi, pārāk mazi ienākumi) palīdzību ($r = -0,12, p < 0,001$).

Identitāte un sociālās normas

Sociālās normas. Sociālās normas ir nozīmīgs faktors, kas ietekmē cilvēku uzvedību, piemēram, tas, kā rīkojas citi, tiek uzskatīts par situācijai atbalstošu uzvedības modeli, vai arī dažkārt cilvēkam pašam ir viedoklis par to, ko citi no viņa sagaida (Purnell et al., 2015).

Pēdējās desmitgades laikā ir pieaudzis to pētījumu skaits, kuros mēģina noskaidrot, kā sabiedrībā cirkulējošas zināšanas par citu viedokli vai uzvedību iespaido lemšanu un tai sekojošo rīcību. Tipiski mūsdienu sociālo normu piemēri, kas ietekmē cilvēku uzvedību, ir izteikumi “lielākā daļa iedzīvotāju nodokļus samaksā laikā” vai “deviņi no desmit viesnīcas viesiem divieļus lieto atkārtoti” (Sunstein, 2014). Vai cits piemērs: ja iedzīvotājiem ir pieejama informācija par vidējo ūdens patēriņu mājā, kurā viņi dzīvo, tad tie, kuri ir tērējuši mazāk, ieraugot, ka vidējais patēriņš ir lielāks, mēdz sākt tērēt vairāk (Dolan et al., 2012). Kā norāda jau pati vārdkopa “sociālās normas”, piederība grupai, identificēšanās ar to ir nepieciešama, lai mēs varētu runāt par pietiekami izplatītu normu ietekmi uz cilvēka spriešanu un uzvedību.

Cilvēki nerīkojas vienīgi kā indivīdi, ne velti mēdz teikt, ka cilvēki ir sociāli dzīvnieki, citiem vārdiem, mēs piederam pie sociālajām grupām. Šīs grupas ir pamatā mūsu priekšstatam par sevi, mūsu identitātei. Ja mums ir jāatbild uz jautājumu “kas tu esi?”, to ir gandrīz neiespējami izdarīt, neizmantojot atbildē to grupu nosaukumus, kurām jūtamies piederīgi (Turner et al., 1987). Protams, ne visas grupas, kurām nomināli esam piederīgi, būs vienlīdz svarīgas katrā acumirkli. Tas, ko un kā mēs domāsim, būs atkarīgs no grupas, ar kuru identificēsimies, t. i., no iekšgrupas (*ingroup*), un no grupas, kura būs nozīmīga pašidentifikācijai, bet pie kuras sevi nepieskaitīsim, t. i., no ārgrupas (*outgroup*).

Lai saprastu, ar kuru grupu no visām iespējamām cilvēks iedentificēsies, mums jāņem vērā divi kritēriji – iekšējais un ārējais (Tajfel, 1982). Ārējais kritērijs nozīmē, ka piederība tiek piedēvēta no ārpuses, no citu puses. Lai cilvēks uztvertu sevi kā grupai piederīgu, subjektīvi svarīgāks ir otrs, iekšējais, kritērijs – cilvēkam kognitīvā nozīmē ir jāklasificē sevi kā grupai piederīgu un tai pašā laikā jāvērtē šī piederība. Tā subjektīvi var tikt izjusta kā kaut kas labs vai slikts, patīkams vai nepatīkams, nozīmīgs vai nenozīmīgs. Uzvedību, ko noteiks grupas piederība, varam sagaidīt vienīgi tajos gadījumos, kad ārējie un iekšējie grupas piederības kritēriji sakrītis, t. i., cilvēks no šiem abiem skatu punktiem piederēs pie vienas un tās pašas grupas.

Mūsdienās Anrī Tažfela (Tajfel, 1981; Tajfel & Turner, 2004) sociālās identitātes teorija vēl aizvien uzskatāma par nozīmīgāko teoriju, ja vēlamies saprast, kā cilvēks rīkojas tajā brīdī, kad sajūtas piederīgs kādai sociālai grupai (skat., piem., Haslam & Turner, 2014). Sociālā identitāte ir tā, kas indivīdu pozicionē attiecībā pret sociālām grupām kādā sabiedrībā. Sociālās identitātes teorija postulē, ka cilvēka uzvedība var būt gan kā indivīda īpašību noteikta, gan kā sociālas grupas raksturlielumu (kā, piem., grupas normu vai vērtību) determinēta. Psiholoģiski tie ir divi atšķirīgi procesi – cilvēks var būt likumpaklausīgs kā indivīds, taču grupas normas var radīt šaubas par to, vai uzvedība ir situācijai atbilstošāka, pati optimālākā, t. i., grupas normas var vai nu sakrist ar indivīda vērtībām un interesēm, tādējādi sekmējot to īstenošanu, vai arī būt pretrunā ar tām – šajā gadījumā ne

vien ļaujot indivīda vērtībām mainīties, bet dažkārt pat spiežot tās mainīties. Šo procesu psiholoģiski sekmē t. s. akcentuācijas efekts – kādas kopas elementi (šajā gadījumā – vienas grupas dalībnieki) tiek uztverti kā savstarpēji līdzīgāki, nekā patiesībā ir. Savukārt atšķirības starp grupām tiek pārspīlētas (Turner et al., 1987), turklāt iekšgrupas tiek uztvertas kā mazāk homogēnas, bet ārgrupu pārstāvji – kā savstarpēji ļoti līdzīgi, piemēram, gadījumos, kad šāda veida domāšana ļauj pamatot nodokļu nemaksāšanu, – mēs to nedarām, bet katram no mums tam ir atšķirīgs iemesls, kas nemaksāšanu attaisno. Šādai attaisnojošai spriešanai pievienojas arī vajadzība pēc identitātes pozitīva vērtējuma – savas grupas pārstāvji ir jāvērtē pozitīvi (vai vismaz pozitīvāk salīdzinājumā ar citiem) (skat., piem., Pinter & Greenwald, 2011; Ratner et al., 2014). Cilvēkam ir grūti dzīvot, saprotot, ka viņš/-a pieder pie grupas, kura tiek zemu vērtēta gan sabiedrībā kopumā, gan pašā grupā, tāpēc ir vairāki ceļi, kā šo problēmu risināt, – ir iespējams atrast grupu, kas statusa ziņā ir vēl sliktākās pozīcijās (piem., nodokļu ziņā, – jā, mēs nemaksājam, bet tas ir nieks salīdzinājumā ar citiem, kuri maksā vēl mazāk). Vai radīt uzvedības vērtēšanas hierarhiju, kura ļauj atrisināt morāles problēmas, – mēs nemaksājam nodokļus, bet tam tā ir jābūt, jo valsts jau tos nemāk labi apsaimniekot.

Lai sociālās normas un ar tām saistītā vērtējošā dimensija varētu būt efektīvs cilvēka uzvedības regulators, sociālajām normām jābūt pietiekami izplatītām, būtiskai grupas pārstāvju daļai ir jādomā pietiekami līdzīgi, jābūt vienojošai realitātei, kas ļauj cilvēkiem gan saprast un vajadzības gadījumā attaisnot savu rīcību, gan arī prognozēt citu rīcību un spriedumus (Hardin & Higgins, 1996). Lai noskaidrotu, kā izskaidrojums par nodokļu maksāšanas iemesliem korelē ar normām attiecībā uz rīcību, respondentiem tika uzdoti vairāki jautājumi: (1) par to, cik lielu nodokļu daļu (procentos) no visa, kas būtu jāsamaksā, viņi samaksā; (2) par to, cik lielu nodokļu daļu (procentos) no visa, kas būtu jāsamaksā, Latvijas iedzīvotāji samaksā; (3) par to, cik lielu nodokļu daļu (procentos) no visa, kas būtu jāsamaksā, samaksā respondentu radi un draugi. Šie trīs mainīgie lielumi savstarpēji statistiski nozīmīgi pozitīvi korelēja (r robežās no 0,30 līdz 0,55, $p < 0,000$), t. i., ja cilvēki uzskatīja: jo lielāku nodokļu proporciju viņi samaksā, jo lielāku daļu samaksā gan Latvijas iedzīvotāji, gan viņu radi un draugi.

Izskaidrojumi nodokļu maksāšanai tika korelēti ar atbildēm uz jautājumiem par to, kādā apjomā respondenti paši iepriekšējā gadā ir samaksājuši visus tos nodokļus, kas viņiem būtu bijis jāsamaksā, tāpat ar atbildēm uz jautājumu, kādā apjomā cilvēki Latvijā ir samaksājuši visus nodokļus ($r = 0,41$, $p < 0,000$) un kādā apjomā radi un draugi ir samaksājuši visus nodokļus ($r = 0,42$, $p < 0,000$). Šī sakarība tika izmantota kā netiešs sociālās vides ietekmes mērījums. Hipotētiski varam pieņemt, ka ir grūti nedarīt to, ko dara radi un draugi, t. i., rīcībai ir jāatbilst sociālajām normām. Tika novērota statistiski nozīmīga pozitīva korelācija starp to, kādā

apjomā respondenti iepriekšējā gadā ir samaksājuši visus nodokļus, un līdzdalības faktoru (skat. izskaidrojumu iepriekš) – jo lielākā apjomā maksāti nodokļi, jo lielākā mērā nodokļu maksāšanu izskaidro ar līdzdalības jēdziena palīdzību (respektīvi, ar pakāpi, kādā sociālā atbildība, rūpes par savu nākotni, rūpes par valstiski svarīgu institūciju un funkciju uzturēšanu liek izvēlēties maksāt nodokļus). Aprēķinātais korelācijas koeficients bija relatīvi mazs ($r = 0,14$, $p < 0,000$). Tāpat tika novērotas pozitīvas sakarības starp to, kādā apjomā radi un draugi nomaksājuši nodokļus, un to, cik lielā mērā nodokļu maksāšana tiek izskaidrota kā līdzdalība ($r = 0,14$, $p < 0,000$). Vienlaikus statistiski nozīmīgas korelācijas netika novērotas viedokļiem par to, cik lielā mērā nodokļus, vidēji ņemot, maksājuši Latvijas iedzīvotāji, un izskaidrojumiem par to, kāpēc nodokļi tiek maksāti. Uzreiz arī jāprecizē, ka starp izskaidrojumu, kāpēc cilvēki nemaksā nodokļus, un viedokli par to, cik lielā apjomā, vidēji ņemot, Latvijas iedzīvotāji maksā nodokļus, bija vērojama statistiski negatīva korelācija – tie, kas uzskatīja, ka Latvijā situācija (skat. faktora “Situācija” aprakstu iepriekš) spiež cilvēkus nemaksāt, tie arī piedēvēja, vidēji ņemot, mazāku samaksātu nodokļu apjomu Latvijas iedzīvotājiem ($r = -0,16$, $p < 0,000$). Tāpat negatīva korelācija bija novērojama starp viedokli par cilvēku dabu kā par nodokļu nemaksātāju (skat. faktora “Cilvēks” skaidrojumu iepriekš) un to, cik lielā apjomā, vidēji ņemot, Latvijas iedzīvotāji maksā nodokļus ($r = -0,17$, $p < 0,000$). Vai otrādi, uzskats, ka situācija nespiež nemaksāt nodokļus, nozīmēja arī lielāka apjoma samaksātu nodokļu piedēvēšanu. Tas pats attiecās uz viedokli par cilvēkiem kā nodokļu nemaksātājiem – jo lielāks piedēvētais samaksātais nodokļu apjoms vidējam Latvijas iedzīvotājam, jo mazāka ir gatavība piekrist tam, ka maksāt nodokļus – tas nav cilvēka dabā. Netika novērotas statistiski nozīmīgas korelācijas starp izskaidrojumiem par nodokļu nemaksāšanu un to, kādā apjomā cilvēki paši samaksājuši nodokļus, vai to, cik lielā apjomā nodokļus maksājuši viņu draugi un radi. Šie rezultāti labi ilustrē iepriekš izklāstīto sociālās identitātes pieejas teoriju – ja es daru kaut ko sociāli vēlamu (maksāju nodokļus), tad tam ir cēlāks iemesls – līdzatbildība. Arī draugiem un paziņām tiek piedēvēta nodokļu maksāšana lielākā apjomā. Tas kopumā liecina par pozitīvu spriešanas modeli, kas vairo pašvērtējumu, un par pozitīvu sociālo identitāti. No otras puses, ja cilvēks (un viņa radi un draugi) visus nodokļus maksā mazākā mērā, attaisnojums tam nebūs tik viendabīgs, katrai situācijai to var izdomāt atsevišķi. Turpretī attiecībā pret citiem, kas šajā gadījumā ir ārgrupa, gan ir novērojama stabilāka “ideoloģiska” nostādne un viedoklis, kā arī pozitīvāks priekšstats par sevi un iekšgrupu.

Šādi rezultāti liecina, ka sociālās normas var vienlaikus kalpot par pozitīvas sociālās identitātes veicinātāju – domājot par sevi un par sev tuviem cilvēkiem, respondenti nodokļu maksāšanu lielākā mērā izskaidroja ar “morāli” augstvērtīgākiem iemesliem – pienākumu un līdzdalību, kamēr “tālāku” cilvēku, Latvijas

iedzīvotāju uzvedību – ar grūtībām, kas saistītas ar nodokļu nemaksāšanu.

Lemšanas process

Cilvēki nav nevainojami lemšanas eksperti (par spīti pašu viedoklim, ka ir), un bieži izrādās, ka pamatīgas izmaksu un ieguvumu analīzes vietā ļaudis lieto t. s. domāšanas īsceļus (*short-cuts*). Šāda procesa rezultātā rodas spriešanas kļūdas un/vai domāšana novirzās no optimāla domāšanas modeļa. Tas summējas t. s. izziņas nosliecēs (*cognitive biases*). Tendence sevi nepieplēt kognitīvā nozīmē ir saistīta ar to, ka liela daļa būtisku ikdienas lēmumu tiek pieņemta t. s. domāšanas 1. sistēmas (ātra, automātiska, intuitīva, prasa mazu piepūli) ietvaros, turpretī, pieņemot sarežģītākus un svarīgākus lēmumus, lielākoties tiek izmantota t. s. domāšanas 2. sistēma (lēna, reflektējoša, sistemātiska, jāpiepūlas kognitīvā nozīmē) (Kahneman, 2003; Kahneman, 2011).

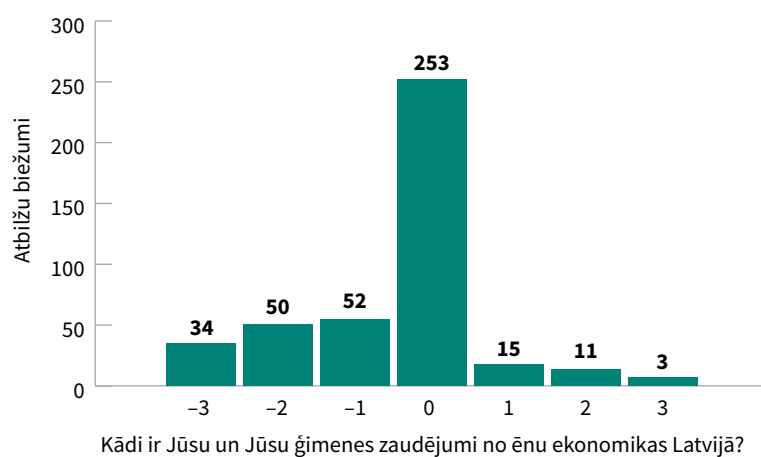
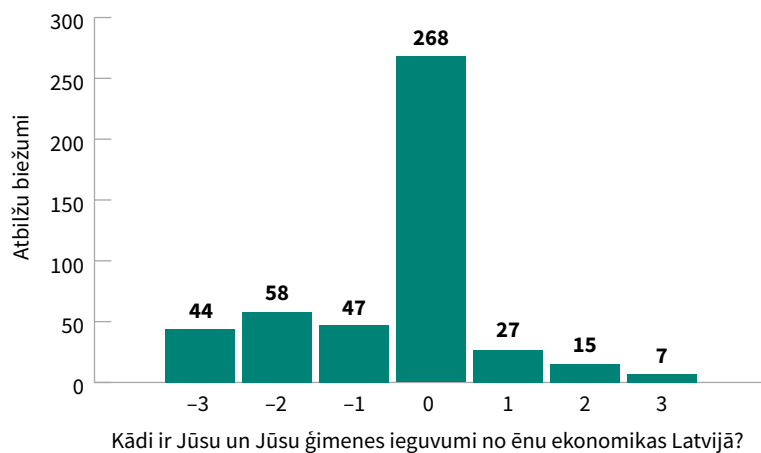
Kā viens no cilvēku racionalitātes problemātiskajiem aspektiem kopš Kanemana un Tverska izredžu teorijas publicēšanas (Kahneman & Tversky, 1979) ir t. s. kadrēšana – vienpusēja lielāka faktu kopuma interpretācija, pievēršot uzmanību vienīgi pozitīvajiem vai negatīvajiem aspektiem un vienlaikus pārāk maz apzinoties citas interpretācijas iespējas. Racionāli pieejot risināmajai problēmai, nevajadzētu būt novērojamām atšķirībām tajā, kā situācija tiek interpretēta, ja nākotnes izredzes ir formulētas kā ieguvumi (piem., tev bankas kontā būs 10 000 eiro, pēc mēneša no tiem būs pieejami 600) vai kā zaudējumi (piem., tev bankas kontā būs 10 000 eiro, pēc mēneša no tiem 400 būs iztērēti). Pirmajā gadījumā cilvēks uzvedīsies konservatīvāk, sekos principam “labāk zīle rokā nekā mednis kokā”, kamēr otrajā gadījumā būs gatavs riskantākai un neparastākai rīcībai, lai izvairītos no iespējamiem zaudējumiem nākotnē (Tversky & Kahneman, 1981). Plašākā nozīmē kadrēšana ietverta informācijas pasniegšanā, nomināli identiska informācija var aktivizēt noteiktas indivīda vērtības un attieksmes, ja pasniegšanas valoda uzsver nākotnes iespējamus ieguvumus vai iespējamus zaudējumus (Mont, Lehner & Heiskanen, 2014). Cilvēkam var šķist, ka viņš domā dziļi un pamatīgi (2. sistēma), bet patiesībā lieto 1. sistēmu – pats neapzinoties ļaujas 1. sistēmai. Šāda veida informācijas analīze un spriešana var ietekmēt arī to, kā cilvēki vērtē nodokļu nemaksāšanu – vai rezultāts ir definējams kā ieguvums vai kā zaudējums. Piemēram, uzmanība var būt vērsta uz ieguvumiem īstermiņā, bet ignorējot ilgtermiņa zaudējumus. Vai otrs variants – var būt vērsta uz zaudējumiem, bet neņemot vērā ieguvumus. Šajā pētījumā tika mēģināts saprast, kā tas, cik lielā mērā nodokļu maksāšanas/nemaksāšanas izskaidrošana un attaisnošana un indivīdu viedokļu struktūra ir saistīta ar to, kam tiek pievērsta uzmanība ēnu ekonomikas gadījumā – ieguvumiem vai zaudējumiem ēnu ekonomikas dēļ. Pilnīgi racionāla domāšana šādā situācijā nozīmētu, ka nav svarīgi, vai problēma formulēta kā zaudējumi vai

kā ieguvumi, jo viens domāšanas veids ietver arī otru. Lai detalizētāk saprastu kadrēšanas nozīmi spriedumos par nodokļu maksāšanu vai nemaksāšanu, tiks aplūkots perspektīvas jēdziens kognitīvā nozīmē.

Perspektīva burtiskā nozīmē jāsaprot kā noteikta skatu leņķa izvēle, aplūkojot kādu priekšmetu (ja izmantojam analogiju ar redzes uztveri). No tā izriet, ka, izvēloties noteiktu redzes leņķi, mēs nespējam iegūt pilnīgu priekšstatu par uztveramo objektu, leņķis, kādā kaut ko aplūkojam, ir kā ierobežojums, tas kaut ko atklāj, kaut kam pievērš uzmanību, kamēr pārējais paliek ārpus redzes lauka. Ideālā uztvere nozīmētu iedomāties, iztēloties to informāciju, kas paliek aiz uztveres lauka robežām. Tas pats attiecas uz perspektīvu, domājot par kaut ko, izdarot spriedumus un secinājumus, – šajā gadījumā redzes leņķa analogs ir mūsu mērķi, intereses un vajadzības (Montgomery, 1994). Ikdienas situācijās cilvēki bieži domā, izmantojot tikai vienu no iespējamām perspektīvām, un uzskata, ka ir ieguvis objektīvu priekšstatu par notiekošo, par pasauli. Viens no izņēmuma gadījumiem, ar kuru esam pazīstami, ir gatavošanās kādai sarunai vai pat strīdam – mēs cenšamies iztēloties, kā sarunas biedrs (vai oponents) iztēlojas sarunas objektu, taču, kā zināms (arī šajā pētījumā, skat. iepriekš), mēs domājam līdzīgi (vai vismaz mums šķiet, ka domājam līdzīgi). Tas nozīmē, ka veids, kā cilvēki kadrē, kādu perspektīvu (ieguvumi vai zaudējumi) ieņem attiecībā uz nodokļu maksāšanu, ir pietiekami konstants, iekšgrupas norma. Kadrēšanas un perspektīvas ieņemšanas sakarā respondentiem tika uzdots no loģikas viedokļa viens un tas pats jautājums. Septiņu punktu skalā no -3 līdz +3 bija jānovērtē, kādi ir respondenta paša un viņa(-s) ģimenes ieguvumi vai zaudējumi no ēnu ekonomikas Latvijā. Svarīgi piebilst, ka aptaujas izlase pēc nejaušības principa tika sadalīta divās apakšizlasēs – katrs respondents atbildēja vai nu no zaudējumu, vai no ieguvumu perspektīvas. Ar nosacījumu (kurš tika

ievērots): ja atbilžu skala ietver gan zaudējumus (skalas negatīvais gals), gan ieguvumus (skalas pozitīvais gals), nevajadzētu atšķirties atbilžu sadalījumam. Kā redzams 2.6. attēlā, atbilžu sadalījumi ir gandrīz identiski – varētu domāt, ka kadrēšanai vai perspektīvai nav nozīmes, ja vērtē, kādi Latvijā ir personiskie ieguvumi vai zaudējumi no ēnu ekonomikas. Taču detalizētāka datu analīze atklāj interesantāku ainu. Rezultāti parādīja, ka pastāv statistiski nozīmīgas negatīvas korelācijas starp uztvertajiem paša/ģimenes zaudējumiem no ēnu ekonomikas un izskaidrojumu, ka nodokļus cilvēki maksā pienākuma ($r = -0,14, p < 0,01$) un līdzdalības dēļ ($r = -0,15, p < 0,01$), kamēr nebija novērojama korelācija ar priekšstatu, ka izvairīties no nodokļu maksāšanas ir grūti. Tas ir, tie, kas uzskatīja, ka viņi paši / viņu ģimenes lielākā mērā zaudē no ēnu ekonomikas Latvijā, biežāk piekrita tam, ka cilvēki nodokļus maksā pienākuma un līdzdalības dēļ. Tāpat uztvertie pašu/ģimenes ieguvumi ēnu ekonomikas dēļ statistiski nozīmīgi pozitīvi korelēja ar nodokļu nemaksāšanu kā situācijas sekām valstī ($r = 0,12, p < 0,01$). Tās bija vienīgās statistiski nozīmīgās korelācijas starp uztverto ieguvumu vai zaudējumu ēnu ekonomikas (Latvijā) dēļ un skaidrojumiem, kāpēc cilvēki maksā vai nemaksā nodokļus. Šādi rezultāti norāda uz perspektīvas (kadrēšanas) nozīmi, domājot par nodokļu maksāšanas un nemaksāšanas skaidrojumiem, – ja pastiprinām ideoloģiju par to, kāpēc nodokļi ir jāmaksā, cilvēki konsekventāk, saskaņā ar savu viedokli par pienākumu un līdzatbildību, pievēršas zaudējumiem no ēnu ekonomikas. Mēs to varam apgalvot, jo jautājumi par skaidrojumu tika uzdoti tieši pirms jautājuma par ieguvumiem vai zaudējumiem. Līdzīgi ir arī ar ieguvumiem no ēnu ekonomikas – tos akcentē tie, kas lielākā mērā gatavi izskaidrot nodokļu nemaksāšanu ar situatīviem cēloņiem. Ja cilvēki piekrīt tam, ka kaut kas nav kārtībā ar valsts nodokļu politiku, tas konsekventi liek domāt par personīgiem ieguvumiem no ēnu ekonomikas.

2.6. attēls. Atbilžu biežumu sadalījums, atbildot uz jautājumu par paša un ģimenes ieguvumiem vai zaudējumiem no ēnu ekonomikas

2.12. tabula. Nodokļu maksāšanas iemeslu faktoranalīzes rezultāti

	Faktori		
	Pienākums	Līdzdalība	Grūtības izvairīties
Tas, ka citi nodokļu maksātāji godīgi deklarē un maksā nodokļus	0,80		
Tāpēc, ka maksāt nodokļus ir savas valsts patriota pienākums	0,80		
Tāpēc, ka likumi ir jāievēro (pat ja tie nepatīk)	0,75		
Lai nodrošinātu līdzcilvēkus, kas paši sev nevar nopelnīt (veci cilvēki, slimie utt.), jo no tā ir atkarīgs pensijas un pabalstu (bezdarbnieka, maternitātes u. c.) apjoms		0,87	
Lai noteiktos gadījumos (piem., bezdarbs, bērna piedzimšana utt.) paši varētu saņemt pabalstus un vecumdienās pensiju		0,85	
Apziņa, ka nodokļu nauda tiek iztērēta valstij svarīgu funkciju veikšanai (izglītība, veselības aizsardzība, sabiedriskā kārtība un drošība utt.)	0,36	0,70	
Bailes, ka attiecīgās iestādes (piem., VID) pieķers, sodīs			0,83
Tāpēc, ka izvairīties no nodokļu nomaksas, shēmot ir sarežģīti			0,79
Tāpēc, ka nav iespēju izvairīties no nodokļu nomaksas par savu algu/ ienākumiem (piem., strādājot valsts darbā utt.)			0,75

Piezīme: izmantota galveno komponentu analīze ar varimaksa rotāciju, izskaidroti 67,66% no atbilžu variācijas. Tabulā aprakstīti tikai faktoru svāri, kas vienādi ar 0,30 vai lielāki par 0,30.

2.13. tabula. Nodokļu nemaksāšanas iemeslu faktoranalīzes rezultāti

	Faktori	
	Situācija	Cilvēks
Nodokļi nav godīgi (tas, cik lieli ir dažādi nodokļi un kam tie ir jāmaksā, nav noteikts taisnīgi)	0,77	
Cilvēku ienākumi/algas tāpat ir zemas; ja nomaksātu visus nodokļus, nevarētu izdzīvot	0,75	
No valsts tiek maz saņemts pretī, piemēram, pakalpojumi ir nekvalitatīvi, pašiem ir jāmaksā par daudziem pakalpojumiem, kas pienāktos no valsts, pensijas/pabalsti ir mazi u. tml.	0,75	
Nodokļi ir pārāk lieli	0,74	
Daudziem uzņēmumiem iet grūti; ja nomaksā visus nodokļus, tie nevar izdzīvot	0,68	
Nodokļos iekasētā nauda tiek izšķiesta, tērēta nelietderīgi	0,68	
Sabiedrības attieksme pret nodokļu nemaksāšanu ir iecietīga, apkārtējie to nenosoda		0,79
Nav īpaši liela riska tikt pieķertam un sodītam		0,73
Daudzi cilvēki pēc savas dabas ir negodīgi		0,69
Dusmas uz valsti, nevēlēšanās tai maksāt, to uzturēt	0,34	0,61

Piezīme: izmantota galveno komponentu analīze ar varimaksa rotāciju, izskaidroti 54,62% no atbilžu variācijas. Tabulā aprakstīti tikai faktoru svāri, kas vienādi ar 0,30 vai lielāki par 0,30.

SECINĀJUMI

Summējot aprakstītos rezultātus, varam izdarīt vairākus noderīgus secinājumus par politikas veidošanu.

- Pētījuma rezultāti rāda, ka nodokļu nemaksāšana kā izdzīvošanas stratēģija grūtajos apstākļos lielā mērā ir mīts. Ja analizē indivīdu personīgo uzvedību, to krietni vairāk ietekmē līdzdalības “ideoloģijas” aspekts, nevis pieejamo resursu apjoms. No šejienes izriet secinājums par politikas veidotājiem – labklājības augšana sabiedrībā nenozīmē automātisku nodokļu morāles uzlabošanos, tās maiņai svarīga ir līdzdalības ideoloģijas izplatības pakāpe.
- **Uztvertās sociālās normas (tas, ko indivīds domā par to, ko domā citi) ir nozīmīgākas nekā personiski nozīmīgi ideoloģiski skaidrojumi par to, kāpēc**

nodokļi ir jāmaksā, vai to, kāpēc cilvēki Latvijā maksā (nemaksā) nodokļus. No šejienes izriet vajadzība pēc zināšanām (stāstiem) par cilvēkiem, kuri maksā nodokļus, un arī par to, kāpēc viņi uzskata, ka to ir svarīgi darīt. Citiem vārdiem, nodokļu maksātāju identitāte (“es esmu tas, kurš/-a maksā nodokļus”) ir svarīgāka par to, kāpēc man šķiet būtiski maksāt nodokļus.

- Ja jāizvēlas, par ko runāt – par nodokļu maksātāju subjektīvajiem ieguvumiem vai zaudējumiem no ēnu ekonomikas valstī, – tad pētījuma rezultāti liecina, ka **valstij nozīmīgāk (efektīvāk) ir runāt par zaudējumiem indivīda (vai ģimenes) līmenī**. Jo lielākā mērā cilvēki būs pārliecināti, ka viņi paši vai viņu ģimenes zaudē, jo lielākā mērā viņi būs pārliecināti, ka nodokļu maksāšana ir svarīga līdzdalības un pienākuma dēļ.

Latvijas uzņēmēju nodokļu morāle¹

➤ **Arnis Sauka, Tālis Putniņš**

Ievads

Šīs nodaļas mērķis ir izpētīt nodokļu morāles līmeni un galvenos noteicošos faktorus Latvijā, iespēju robežās salīdzinot situāciju Latvijā ar situāciju citās Eiropas Savienības valstīs. Empīriskie pierādījumi liecina, ka augstāka uzņēmēju nodokļu morāle var būtiski ietekmēt kopējās ēnu ekonomikas apjoma mazināšanos. Nodokļu nomaksas morāle šajā rakstā tiek definēta kā morāls pienākums maksāt nodokļus un “pārliecība, ka samaksātie nodokļi ir ieguldījums sabiedrībā” (Torgler & Schneider, 2009, 230). Kopumā nodokļu nomaksas morāle tiek atzīta par būtisku papildinājumu konvencionālajiem racionālās izvēles skaidrojumiem par izvairīšanos no nodokļu nomaksas, kuri noteic, ka nodokļu summa, kuru persona izvēlas maksāt, ir atkarīga no finansiālā ieguvuma salīdzinājumā ar risku tikt pieķertam un izrietošajām soda izmaksām.

Latvijas uzņēmēju nodokļu morāle tiek analizēta, pamatojoties uz pētnieku (Mickiewicz, Rebmann & Sauka, 2017) izstrādāto teorētisko modeli. Modelis apvieno racionālās izvēles pieeju ar nodokļu morāles pieeju, izceļot normatīvo perspektīvu (t. i., valdības novērtējumu), kulturālo/kognitīvo perspektīvu (sociālo identitāti) un regulatīvo/instrumentālo perspektīvu (formālo sankciju piemērošanas efektivitāti). Izmantojot datus no jaunākajām uzņēmēju, kā arī mājsaimniecību aptaujām par nodokļu morāles apjomu un to ietekmējošiem faktoriem, nodaļa sniedz ieskatu iepriekš minētajās trīs perspektīvās, t. sk. ieteikumus politikas veidotājiem turpmākajam darbam ēnu ekonomikas mazināšanā un uzņēmēju nodokļu morāles stiprināšanā Latvijā.

Teorētiskais ietvars

Atbilstoši racionālās izvēles modelim nodokļu summa, kuru persona izvēlas maksāt, ir atkarīga no ieguvuma, kādu tā sagaida par nodokļu nemaksāšanu, salīdzinājumā ar risku tikt pieķertam, ja izvairās maksāt nodokļus, un attiecīgi izrietošajām soda izmaksām (Yitzhaki, 1974). Taču viens no šī pētniecības virziena galvenajiem secinājumiem ir tāds, ka ar sagaidāmajiem ieguvumiem vai izrietošajām sekām finansiālā izteiksmē

vien izvairīšanos no nodokļu maksāšanas pilnībā izskaidrot nevar.

Proti, empīriskos pētījumos ir konstatēts, ka faktiskais apjoms saistībā ar izvairīšanos no nodokļu nomaksas ir ievērojami mazāks, nekā prognozēts, izmantojot racionālās izvēles modeļus. Starpība bieži tiek attiecināta uz otro plašāko noteicošo faktoru kopumu, kas ietekmē izvairīšanos no nodokļu nomaksas, – attieksmi pret sociālajām normām, t. sk. nodokļu nomaksas morāli. Saskaņā ar pētnieku atziņām (Alm & Torgler, 2011, 636), “nav iespējams pilnībā izprast indivīda lēmumus pakļauties likumam (vai, runājot par indivīda izvēli plašākā kontekstā), kaut kādā veidā neapsverot šīs ētiskās dimensijas un to ietekmi uz uzvedību”.

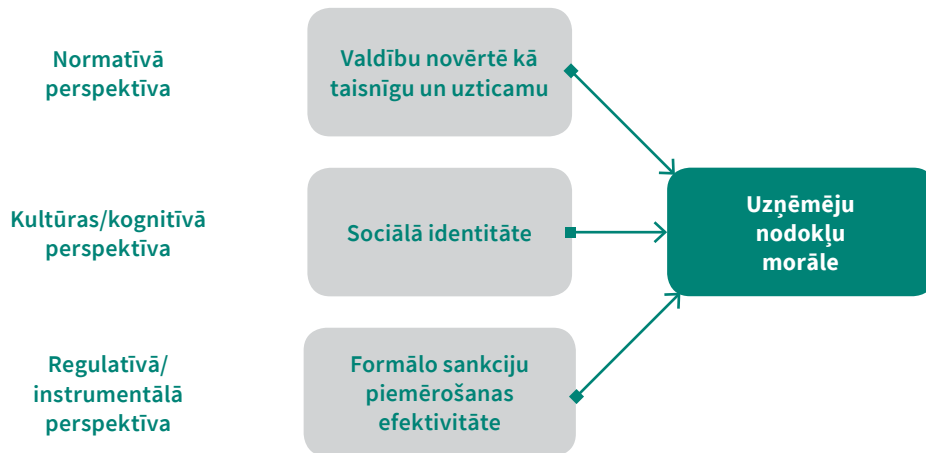
Empīriskie pierādījumi liecina, ka augstāka nodokļu morāle nozīmē arī mazāku izvairīšanos no nodokļu nomaksas (Blanthorne & Kaplan, 2008; Wenzel, 2005) un līdz ar to arī mazāku kopējās ēnu ekonomikas apjomu (Torgler & Schneider, 2009; Halla, 2012). Tādēļ bez tradicionālās, regulatīvi instrumentālās (lietderīguma) pieejas, kas analizē, kādēļ cilvēki maksā nodokļus, ir būtiski arī izprast, kā indivīdi uztver institucionālo vidi, kurā tiek iekasēti un tērēti nodokļi, un kā šī uztvere ietekmē šo personu nodokļu morāles veidošanos.

Saskaņā ar R. Skotu (Scott, 2014), institūcijas ietekmē indivīdu rīcību, piemērojot sankcijas (atbilstoši regulatīvajai perspektīvai), kā arī nodrošinot tos ar normatīvo regulējumu – norādījumiem par to, kā jārikojas dažādās situācijās. Papildus institūcijas nodrošina kulturāli kognitīvo ietvaru, ar kura palīdzību iesaistītajiem indivīdiem tiek nosacīti ierādītas to lomas un izstrādāti ieradumi rīcībai, t. sk. uztverei par to, kādos gadījumos citu personu rīcība tiek uzskatīta par amorālu vai antisociālu. Balstoties uz Skotta (2014) izstrādāto institucionālo teoriju, T. Mickevičs, A. Rebmane, A. Sauka (Mickiewicz, Rebmann & Sauka, 2017) ir izveidojuši vienotu teorētisku modeli, ar kura palīdzību iespējams izpētīt, kā uzņēmumu īpašnieku un vadītāju izpratne un attieksme pret institucionālo vidi, kurā tie maksā nodokļus, ietekmē šo indivīdu nodokļu morāli.

T. Mickeviča, A. Rebmanes un A. Saukas modeļa pamatā ir argumentācija, ka saistītās institucionālās sistēmas, kurās ir integrēti uzņēmēji, ietekmē viņu nodokļu morāli un tādējādi arī attieksmi pret izvairīšanos no nodokļu maksāšanas. Balstoties uz šo novērojumu, pētnieki piedāvā vienotu teorētisko modeli nodokļu morāles apjoma un ietekmējošo faktoru izpētei (2.7. attēls). Šī modeļa pamatā ir iepriekš publicēto zinātnisko rakstu analīze, un tā apvieno racionālās izvēles pieeju ar

¹ Šis raksts ir balstīts uz trim avotiem – Mickiewicz, T., Rebmann, A., & Sauka, A. (2017); Putniņš, T., & Sauka, A. (2017); Putniņš, T., & Sauka, A. (2018).

2.7. attēls. Teorētiskais ietvars

Avots: Mickiewicz, Rebmann & Sauka, 2017.

nodokļu morāles pieeju, izceļot 1) normatīvo perspektīvu (t. i., valdības novērtējumu), 2) kulturālo/kognitīvo perspektīvu (sociālo identitāti) un 3) regulatīvo/instrumentālo perspektīvu (formālo sankciju piemērošanas efektivitāti).

Normatīvā perspektīva ietver politisko institūciju, valdības un nodokļu pārvaldes leģitimitātes un veikuma izvērtējumu. Iepriekšējie pētījumi (piem., Torgler, 2003) norāda, ka uzticēšanās valsts amatpersonām un uzņēmēju apmierinātība ar nodokļu politiku un likumdošanu uzņēmējdarbības jomā (piem., Marien & Hooghe, 2011; Scholz & Lubell, 1998; Torgler, Schaffer & Macintyre, 2010) ir faktori, kas veicina nodokļu saistību labāku izpildi. Neuzticēšanās un neapmierinātība liecina par augstāku ēnu ekonomikas un zemāku nodokļu morāles līmeni.

Taču uzticēšanos valdībai nav viegli panākt tādās institucionālajās vidēs kā Latvija, kur pārvaldības struktūras ir izveidotas no jauna vai pārveidotas pēc ilgāka okupācijas perioda. Šādā gadījumā valdības leģitimitātes trūkumu pastiprina normas un vērtības, kas izveidojušās pagātnē, kad valdība ilgstoši tika uzskatīta par uzspiestu, veidotu bez sabiedrības piekrišanas. Lai arī jaunizveidotās pārvaldības institūcijas sākotnēji tika radītas ar sociālo atbalstu, mēdz pastāvēt neatbilstība starp šo potenciālo atbalstu un dziļi iesakņojušos neuzticēšanos. Šajā kontekstā šī loģika, visticamāk, attiecas uz valsti pārstāvošo iestāžu un uzņēmēju savstarpējām attiecībām (Welter, 2012). Piemēram, Airlends un citi autori (Ireland et al., 2008) apraksta to, kā komunisma mantojums, demonstrējot negatīvu attieksmi pret uzņēmējdarbību, ietekmē uzņēmējdarbības procesus pārējās ekonomikas valstīs. Šāda attieksme nereti ir dziļi iesakņojusies arī valsts amatpersonu darbībās, jo viņu

vērtības veidojušās iepriekšējā režīma laikā. Līdz ar to vecā attieksme turpina reproducēties valsts pārvaldē, bet uzņēmēju un valsts iestāžu mijiedarbībā ir novērojama abpusēja neuzticēšanās.

Tādēļ, visticamāk, pozitīvs valdības vērtējums drīzāk liek uzņēmējiem izvēlēties maksāt nodokļus vairāk. Liela nozīme šajā kontekstā ir tieši valdības rīcības taisnīgumam, ko vislabāk apliecina patvaļas un favorītisma trūkums valsts pakalpojumos. Slikta valsts pārvaldes prakse turpretī var novest pie korupcijas un favorītisma. Favorītisms zināmā mērā rodas neatkarīgi no tiesību sistēmas formālās kvalitātes, kuru valsts ierēdņi var vienkārši ignorēt. Šī iespēja rodas tādēļ, ka ierēdņu rīcību ietekmē gan formālās institūcijas (likumdošana un normatīvie akti), gan arī neformālās institūcijas (attieksme un sabiedrībā akceptētas normas), kuras nemainās tik ātri kā formālās institūcijas (North, 1990; Williamson, 2000).

Pēc Skota (Scott, 2014) izvirzītās *kultūras/kognitīvās perspektīvas*, iesaistīšanos ēnu ekonomikā var būtiski ietekmēt sociālā identitāte – kā uzņēmēji sevi identificē valstī, kurā maksā nodokļus (Ashforth & Mael, 1989; Hogg et al., 1995). Vairākos pētījumos ir konstatēta tieša saikne starp spēcīgāku sociālo un teritoriālo identitāti, piemēram, piederību valstij, un augstāku nodokļu morāli, kura ir saistīta ar mazāku iesaistīšanos ēnu ekonomikā raksturīgās darbībās (Konrad & Qari, 2012; Martínez-Vázquez & Torgler, 2009). Sociālā identitāte norāda uz to, kā persona saredz sevi kā plašākas sociālās grupas dalībnieku, savā rīcībā paužot attiecīgās grupas viedokli (Hogg et al., 1995; Stets & Burke, 2000). Pastāvot dziļam identifikācijas līmenim, dažas kooperatīvās uzvedības formas kļūst “par dotām” un vairs netiek apšaubītas. Turpretim virspusēja sociālā identitāte var

novest pie daudz lielākas nodokļu neuzrādīšanas vai pie “nepakļaušanās normām kopumā” (Scott, 2014).

Pārejas ekonomikas valstīs sociālās identitātes līmeņa veidošana var būt īpaši sarežģīta. Piemēram, daži pētnieki (Ireland et al., 2008) analizē politiskās identitātes veidošanos ar politisko partiju starpniecību un uzsver, ka dažādi populistiskie virzieni (kuru darbības rezultātā tiek radītas no uzņēmējdarbības vai ekonomiskā viedokļa nevēlamas sekas) var radīt problēmas arī attiecībā uz identitātes veidošanos konkrētās sabiedrības grupās. Turklāt situācija var kļūt vēl sarežģītāka gadījumos, kad identitāte ir saistīta ar etniskiem kritērijiem. Tāpēc nereti ir novērojama situācija, kad par izaicinājumu kļūst elementāras identifikācijas ar pastāvošo valsts iekārtu veidošana. Tāda situācija ir sevišķi iespējama (i) valstīs ar atšķirīgu etnisko sastāvu un (ii) valstīs, kuras tikušas uzbūvētas no pamatiem vai atguvušas savu valstiskumu pēc svešu varu okupācijas, kā tas noticis Latvijā.

Reglamentējoši instrumentālā institucionālā perspektīva ir vērsta uz iestāžu regulāciju, proti, uz formālu iestāžu nozīmi, veidojot efektīvus nevēlamas cilvēku rīcības ierobežojumus. Šajā kontekstā uzmanība tiek pievērsta nepārprotamiem reglamentējošiem procesiem – noteikumu veidošanas, uzraudzības un sankciju piemērošanas darbībām (Scott, 2014). Gadījumā, kad uzņēmēji izvairās no nodokļu maksāšanas, reglamentējoši instrumentālā perspektīva nozīmē aprēķināt nodokļu saistību neizpildes rentabilitāti salīdzinājumā ar nodokļu maksāšanu.

Šajā rakstā tiek izmantots T. Mickeviča, A. Rebmanes un A. Saukas izveidotais teorētiskais ietvars, kā arī dati no vairākiem pētījumiem, lai izpētītu nodokļu morāles līmeni un galvenos noteicošos faktorus Latvijā. Atbilstoši iespējam situācija Latvijā salīdzināta ar situāciju citās valstīs. Turpinājumā ir izklāstīta metodoloģija un dati, apkopotie galvenie rezultāti un aprakstīti galvenie secinājumi.

Metodoloģija

Šis raksts balstās uz vairākiem pētījumiem, kuros galvenokārt tiek analizēta Latvijas uzņēmēju nodokļu morāle. Tomēr atsevišķos gadījumos kā papildinājums uzņēmēju nodokļu morāles aspektam izmantoti arī nodokļu morāles pētījumi, kuru respondenti ir Latvijas vai citu valstu māsaimniecību locekļi, proti, Latvijas uzņēmēju nodokļu morāles izpētei rakstā tiek lietoti T. Putniņa un A. Saukas ikgadējā pētījuma dati (Putniņš & Sauka, 2019). Viņu primārais mērķis ir novērtēt Baltijas valstu ēnu ekonomikas apjomu un noteicošos faktorus. T. Putniņa un A. Saukas pētījuma datu pamatā ir Igaunijas, Latvijas un Lietuvas uzņēmumu īpašnieku/vadītāju ikgadējā aptauja. Pētījumi tiek veikti ik gadu (kopš 2010. gada) no februāra līdz aprīlim, un tajos ir ietverti jautājumi par iesaistīšanos ēnu ekonomikā, t. sk. nodokļu morāli, iepriekšējo divu gadu laikā.

Aptaujāto uzņēmumu izlase tiek veidota nejausā stratificētā kārtībā, katrā valstī nodrošinot uzņēmumu daudzumam proporcionālu pārstāvniecību. Strādājot ar aktīvajiem uzņēmumiem katrā Baltijas valstī (izmantotajam *Orbis* datubāzi, kuru uztur *Bureau van Dijk*), par katru no tām tiek izveidotas lieluma kvintiles (izmantojot aktīvu uzskaites vērtību), un no katra lieluma kvintiles, izmantojot nejausu atlasī, tiek atlasīta vienāda apjoma izlase. Pavisam katrā valstī tiek veiktas vismaz 500 telefonintervijas katrā aptaujā. Aptauja tika veikta sadarbībā ar SKDS, un to finansēja Rīgas Ekonomikas augstskola.

Nodokļu morāles apjoma mērīšanai tiek izmantota B. Torglera un F. Šneidera pieeja, kurā nodokļu morāle ir definēta kā morāls pienākums maksāt nodokļus un “pārliecība, ka samaksātie nodokļi ir ieguldījums sabiedrībā” (Torgler & Schneider, 2009, 230). T. Putniņš un A. Sauka (Putniņš & Sauka, 2018) izmanto līdzīgu pieeju, izpētot jautājumus par izvairīšanos no nodokļu maksāšanas, taču uzdod ar nodokļu morāli saistītos jautājumus netiešā veidā, vaicājot uzņēmumu vadītājiem, cik lielā mērā viņi piekrīt vai nepiekrīt šādam apgalvojumam: “Jūsu pārstāvētās nozares uzņēmēji uzskata, ka krāpšanās ar nodokļiem vienmēr ir attaisnojama, ja rodas šāda iespēja.”² Jautājuma atbildes dotas skalā no 1 (“pilnībā nepiekrītu”) līdz 5 (“pilnībā piekrītu”). Tāpat T. Putniņš un A. Sauka aptaujā ir iekļāvuši jautājumu par to, kā uzņēmēji uztver piederību sabiedrībai un ieguldījumu tautsaimniecības un sabiedrības izaugsmē kopumā. Tiek uzskatīts, ka arī šie abi faktori ietekmē uzņēmēju nodokļu morāli.

Lai izvērtētu institucionālās vides kvalitāti (proti, kāda ir formālo un neformālo institūciju kvalitāte Baltijas valstīs), T. Putniņš un A. Sauka aptaujā iekļāvuši arī jautājumus no Pasaules Bankas / Eiropas Rekonstrukcijas un attīstības bankas (ERAB) veiktā “Uzņēmējdarbības vides un uzņēmuma darbības pētījuma” (*Business Environment and Enterprise Performance Survey*, BEEPS). Respektīvi, uzņēmumu vadītājiem tika lūgts novērtēt, vai virkne formālu un neformālu institūciju “nav nekāds šķērslis” (0), ir “neliels šķērslis” (1), “vidējs šķērslis” (2), “liels šķērslis” (3) vai “ļoti liels šķērslis” (4) viņu uzņēmuma pašreizējai darbībai. Atbilstoši BEEPS pieejai uzņēmējiem tika lūgts izvērtēt nodokļu administrēšanas kvalitāti, nodokļu likmes, tirdzniecības un muitas regulējumu, uzņēmējdarbības licencēšanu un atļaujas (visas formālās institūcijas), tiesu iestāžu darbību / tiesas, normatīvā regulējuma nenoteiktību, korupciju, citu konkrētu negodīgo praksi un politisko stabilitāti.

² Šis jautājums ir pielāgota jautājuma versija, kas ņemta no “Pasaules vērtību pētījuma” (*World Values Survey*, WVS), kuru plaši izmanto pētījumos par izvairīšanos no nodokļu nomaksas (Torgler, 2016). Tā vietā, lai jautājumu uzdotu tieši, t. i., vai respondents uzskata, ka ir attaisnojami krāpties ar nodokļiem, ja rodas šāda iespēja (kā tas tiek darīts WVS pētījumā), T. Putniņš un A. Sauka formulē jautājumu netieši. Tas tiek darīts tāpēc, ka tāda veidā tiek iegūtas ticamākas atbildes uz jautājumiem, kuri pēc būtības ir sensitīvi (skat. Putniņš & Sauka, 2015).

Papildus iepriekš minētajiem mērījumiem pārskatā tiek izmantoti arī V. Žukauska vadītā pētījuma dati, kura pamatā ir mājsaimniecību aptauja (Žukauskas, 2015). Žukauska pētījuma galvenais mērķis bija izanalizēt sabiedrības uzskatus par ēnu ekonomiku, iedzīvotāju faktisko iesaistīšanos ēnu ekonomikas darbībās, kā arī uzcināt viedokli par dažādām ēnu ekonomikas praksēm. Pētījums tika veikts no 2015. gada maija līdz jūnijam. Mērķauditorija: 18–75 gadus veci iedzīvotāji. Kopējais izlases apjoms sešās valstīs (Lietuvā, Latvijā, Igaunijā, Polijā, Zviedrijā un Baltkrievijā) ir 6035 respondenti. Pētījumi tika veikti ar CAWI (datorizētu interviju tīmekli) metodi sadarbībā ar tirgus izpēti uzņēmumu *Spinter Research*. Visbeidzot, rakstā ir iekļauti dažādu starptautisko organizāciju, piemēram, Eiroparometra (Eiropas Komisija, 2014), veiktie pētījumi, lai veidotu pilnīgāku nodokļu morāles un tās noteicošo faktoru kopainu Latvijā.

Rezultāti

Uzņēmēju nodokļu morāles līmenis Latvijā

Lai noteiktu nodokļu morāles līmeni Baltijas valstīs, T. Putniņš un A. Sauka balstās uz reprezentatīvu uzņēmumu vadītāju izlasi, uzdodot respondentiem šādu jautājumu: “Jūsu pārstāvētās nozares uzņēmēji uzskata, ka krāpšanās ar nodokļiem vienmēr ir attaisnojama, ja rodas šāda iespēja?” (Putniņš & Sauka, 2018) Pētījuma rezultāti norāda, ka visās Baltijas valstīs nodokļu morāles līmenis ir relatīvi augsts. Proti, Igaunijā nodokļu morāles līmenis ir visaugstākais (2016. g. – 1,60 un 2017. g. – 1,81, izmantojot novērtējuma skalu no 1 līdz 5, kur 1 nozīmē ļoti augstu un 5 – ļoti zemu nodokļu morāli), pēc tam seko Latvija (2016. g. – 1,81 un 2017. g. – 1,84) un Lietuva (2,17 un 2,04 attiecīgajā periodā).

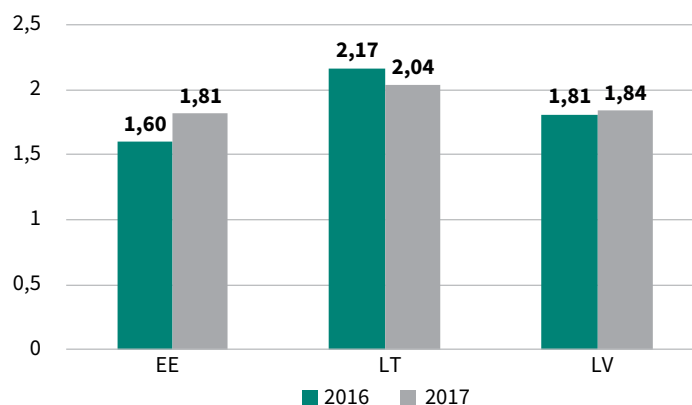
2.8. attēls atspoguļo valstu vidējo rādītāju skalā no 1 līdz 5, kur 1 ir ļoti augsta nodokļu nomaksas morāle un 5 – ļoti zema nodokļu nomaksas morāle.

Vēl kāds nedaudz vispārīgāks veids, kā izmērīt nodokļu nomaksas morāli, ir izvērtēt to, cik pieņemama (tolerējama) uzņēmējiem ir iesaistīšanās ēnu ekonomikā (Luttmer & Singhal, 2014). Kopš 2010. gada šo nodokļu nomaksas morāles aspektu T. Putniņš un A. Sauka mēra, jautājot respondentiem, vai viņi uzskata, ka nodokļu nemaksāšana viņu valstī ir pieņemama uzvedība (Putniņš & Sauka, 2017). Saskaņā ar šo pieeju nodokļu nomaksas morāle Igaunijā un Latvijā ir augstāka nekā Lietuvā (līdzīgi kā iepriekšējā mērījumā). Vienlaikus Latvijas uzņēmumu vadītāji uzskata, ka nodokļu nemaksāšana ir mazāk pieņemama, salīdzinot ar Igaunijas uzņēmējiem (attiecīgi 2,16 un 2,47 2016. gadā, mērot punktu skalā no 1 līdz 5, kur 1 nozīmē mazāk tolerances un tādējādi augstāku nodokļu nomaksas morāli). Tolerance pret nodokļu nemaksāšanu 2016. gadā Lietuvā ir 2,87 (2.9. attēls).

2.9. attēls atspoguļo valstu vidējo rādītāju skalā no 1 līdz 5, kur 1 nozīmē, ka respondents pilnībā nepiekrīt, ka nodokļu nemaksāšana ir pieņemama uzvedība (augstāka nodokļu nomaksas morāle), un 5 nozīmē, ka respondents pilnībā piekrīt, ka nodokļu nemaksāšana ir pieņemama uzvedība (zemāka nodokļu nomaksas morāle).

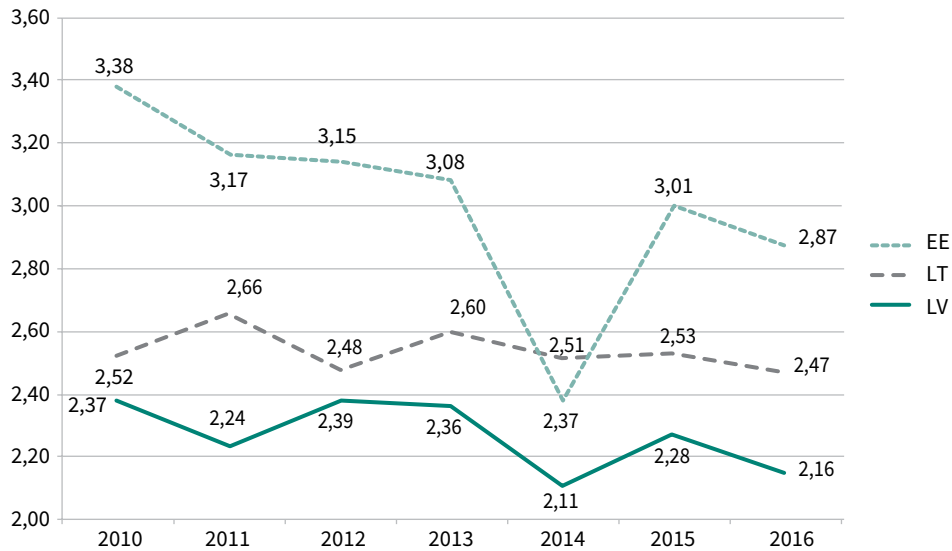
Tāpat T. Putniņš un A. Sauka, izmantojot to pašu mērvienību skalu kā iepriekšējā jautājumā, respondentiem uzdod jautājumu, vai viņi uzskata, ka viņu pārstāvētajā valstī kukuļdošana ir pieņemama rīcība (Putniņš & Sauka, 2017). Lai arī tolerance pret kukuļdošanu nav tieši saistīta ar nodokļu morāli, kā definēts iepriekš, tā tomēr var ietekmēt uzņēmēju iesaisti ēnu ekonomikā. Atbilstu rezultāti ir atspoguļoti 2.10. attēlā apkopojumā pa valstīm. Līdzīgi kā ar toleranci pret nodokļu nemaksāšanu,

2.8. attēls. Nodokļu morāle: ir attaisnojami krāpties ar nodokļiem, ja rodas šāda iespēja (2016, 2017)

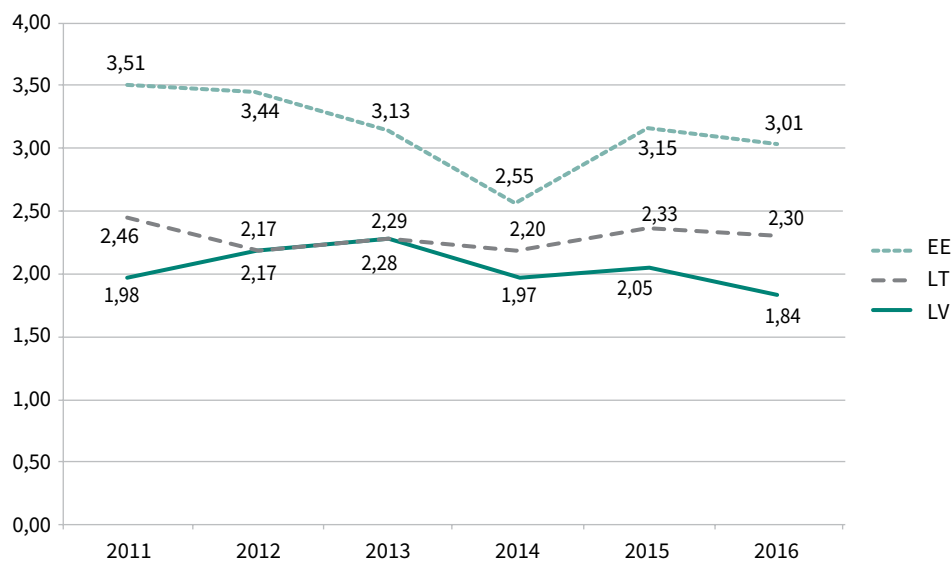
Avots: Putniņš & Sauka, 2018.

2.9. attēls. Nodokļu morāle – tolerance pret izvairīšanos no nodokļu maksāšanas (2016)

Avots: Putniņš & Sauka, 2017.

2.10. attēls. Atbildes uz apgalvojumu “kukuļošana ir pieļaujama rīcība” (2016)

Avots: Putniņš & Sauka, 2017.

arī kukuļdošana ir mazāk pieņemama Latvijā un Igaunijā nekā Lietuvā, kur, saglabājot konsekvenci ar augstāku kukuļdošanas līmeni valstī kopumā (Putniņš & Sauka, 2018), kukuļdošana ir pieņemamāka uzvedība (3,01 punktu skalā no 1 līdz 5, kur 1 nozīmē mazāku toleranci, salīdzinot ar 2,30 Igaunijā un 1,84 Latvijā).

2.10. attēls atspoguļo valstu vidējo rādītāju skalā no 1 līdz 5, kur 1 nozīmē, ka respondents pilnībā nepiekrīt, ka kukuļdošana ir pieņemama uzvedība (augstāka nodokļu nomaksas morāle), un 5 nozīmē, ka respondents pilnībā piekrīt, ka kukuļdošana ir pieņemama uzvedība (zemāka nodokļu nomaksas morāle).

Nodokļu morāli noteicošie faktori – normatīvā perspektīva

Arvien lielāks pētījumu skaits norāda uz to, ka uzticēšanās amatpersonām (piem., Torgler, 2003), kā arī uzņēmēju apmierinātība ar nodokļu politiku un biznesa likumdošanu (piem., Marien & Hooghe, 2011; Scholz & Lubell, 1998; Torgler, Schaffer & Macintyre, 2010) ir tie faktori, kas stiprina likumpaklausību nodokļu jomā. Savukārt neuzticēšanās un neapmierinātība tiek saistītas ar augstāku ēnu uzņēmējdarbības līmeni. T. Putniņš un A. Sauka mēra šādu uzņēmēju attieksmi, uzdotot četrus jautājumus par (i) uzņēmēju apmierinātību ar Valsts ieņēmumu dienestu (VID), (ii) valdības nodokļu politiku, (iii) biznesa likumdošanu un (iv) valdības atbalstu uzņēmējiem (Putniņš & Sauka, 2018). Uzņēmēju apmierinātības dinamika 2010.–2017. gadā (valstu vidējais rādītājs, izteikts punktu skalā no 1 līdz 5, kur 1 ir ļoti zema apmierinātība un 5 – ļoti augsta apmierinātība) ir atspoguļota 2.11.–2.14. attēlā.

T. Putniņa un A. Saukas pētījuma rezultāti norāda, ka, sekojot tendencei kopš 2010. gada, arī 2017. gadā uzņēmēji visās trīs valstīs sliecas būt apmierinātāki ar VID nekā ar valdības nodokļu politiku, biznesa likumdošanu un valdības atbalstu uzņēmējiem (Putniņš & Sauka, 2018). Kā redzams 2.11. attēlā, apmierinātība ar VID Igaunijā, salīdzinot ar 2016. gadu, 2017. gadā ir samazinājusies. Taču pēc krituma 2016. gadā apmierinātība ar VID 2017. gadā palielinājās Latvijā un Lietuvā. Latvijā 2017. gadā apmierinātība ar VID joprojām bija nedaudz zemāka nekā pārējās Baltijas valstīs (Latvijā – 3,36, Igaunijā – 3,47 un Lietuvā – 3,57).

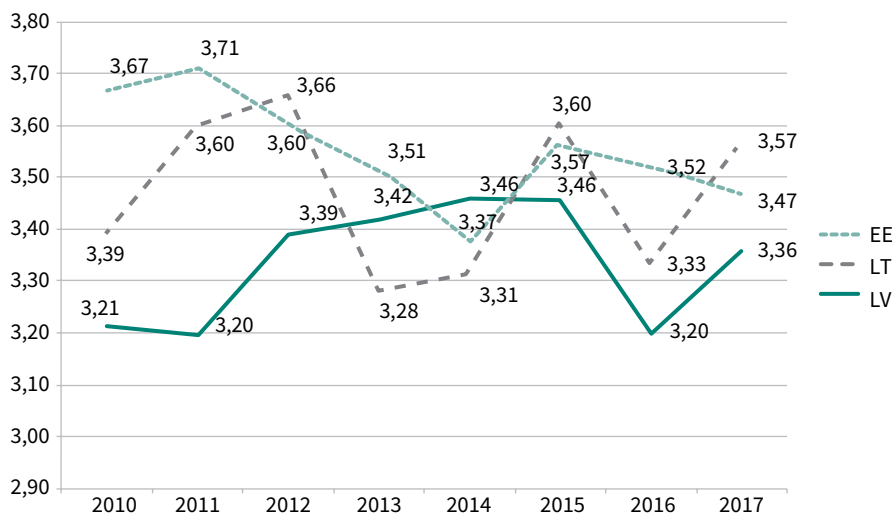
2.11. attēlā redzams valstu vidējais rādītājs norādītajā laika posmā. To mēra punktu skalā no 1 līdz 5, kur 1 ir ļoti zems apmierinātības līmenis un 5 – ļoti augsts apmierinātības līmenis.

Sekojošai tendencei kopš 2014. gada, Latvijas uzņēmēju apmierinātība ar nodokļu politiku būtiski mazinājās līdz pat 2016. gadam (2016. gadā – 2,08 salīdzinājumā ar 2,43 2015. gadā un 2,80 2014. gadā). Taču 2017. gadā apmierinātība ar nodokļu politiku Latvijā ir pieaugusi līdz vidējam rādītājam 2,50 un tādējādi pirmoreiz, kopš šis rādītājs tiek mērīts, apsteidz Igaunijas rādītāju (2017. gadā – 2,20) (2.12. attēls). Apmierinātības ar nodokļu politiku līmenis Igaunijā ir pastāvīgi samazinājies kopš 2015. gada, turpretim Lietuvas rādītājs ir visaugstākais starp Baltijas valstīm, 2017. gadā sasniedzot 2,87 (2.12. attēls).

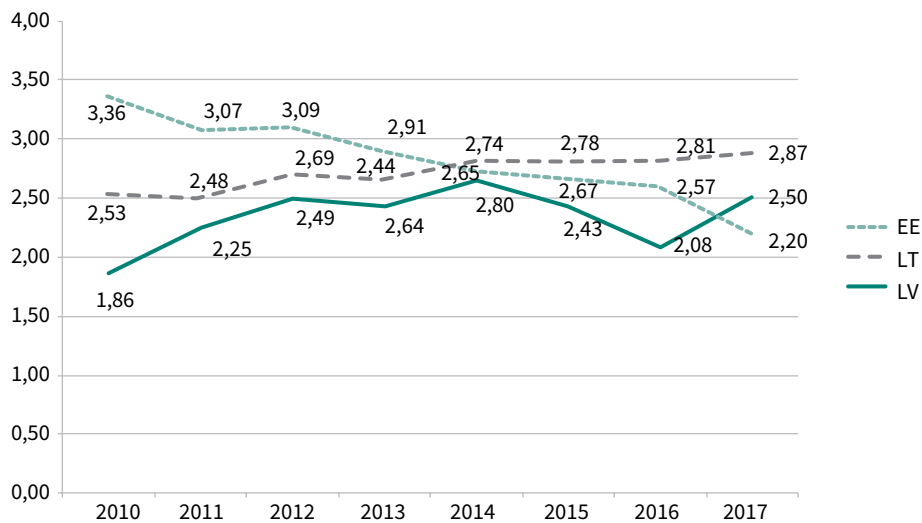
2.12. attēlā redzams valstu vidējais rādītājs norādītajā laika posmā. To mēra punktu skalā no 1 līdz 5, kur 1 ir ļoti zems apmierinātības līmenis un 5 – ļoti augsts apmierinātības līmenis.

Turklāt, kā atklāts V. Žukauska pētījumā, Latvijas iedzīvotāji salīdzinājumā ar Lietuvas, Igaunijas un Polijas iedzīvotājiem ir mazāk apmierināti ar darbaspēka nodokļiem un tāpēc izvēlas saņemt lielāko algas daļu neoficiāli (Žukauskas, 2015). Taču attiecībā uz Latvijas nodokļu sistēmu atbilstīgi T. Putniņa un A. Saukas konstatētajam (2018) A. Saukas pētījuma secinājumi norāda, ka vairāk nekā 70% respondentu – Latvijas uzņēmēju – ir ļoti neapmierināti vai neapmierināti ar nodokļu sistēmu Latvijā (Sauka, 2011). Lielākā daļa respondentu 2011. gada pētījumā atzina, ka nodokļi būtu jādiversificē – 83% respondentu uzskatīja, ka mazajiem

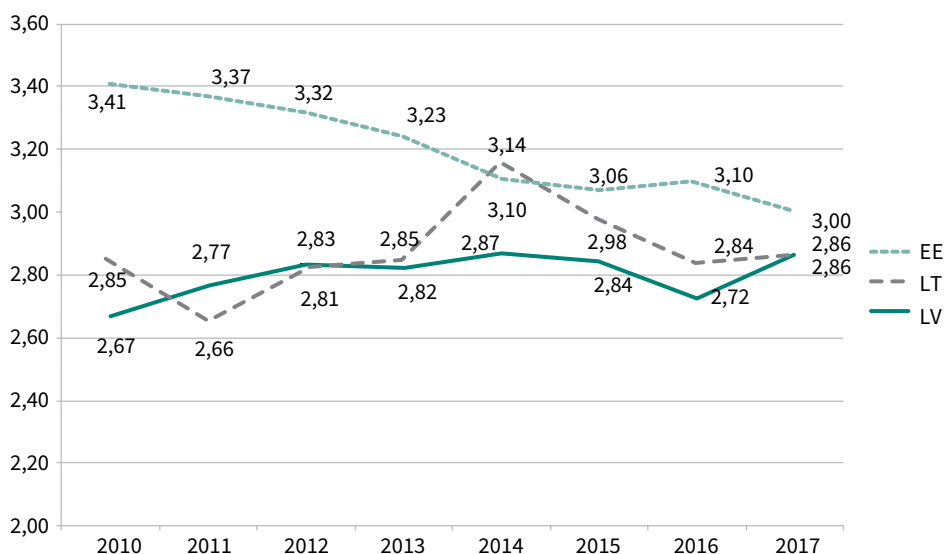
2.11. attēls. Apmierinātība ar Valsts ieņēmumu dienestu (2010–2017)

Avots: Putniņš & Sauka, 2018.

2.12. attēls. Apmierinātība ar nodokļu politiku (2010–2017)

Avots: Putniņš & Sauka, 2018.

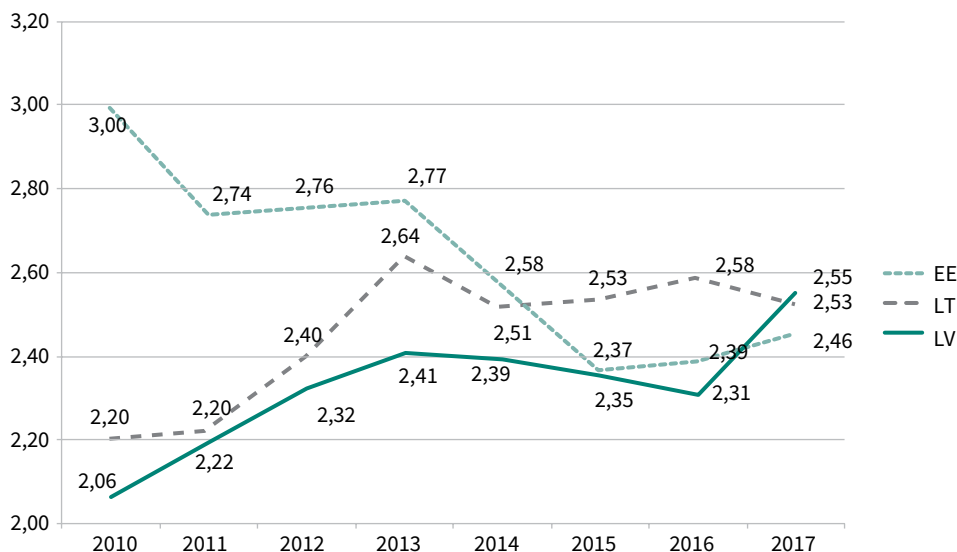
2.13. attēls. Apmierinātība ar biznesa likumdošanas kvalitāti (2010–2017)

Avots: Putniņš & Sauka, 2018.

uzņēmumiem ir jāmaksā ievērojami zemāki (43%) vai zemāki (40%) nodokļi, turpretim 25% aptaujāto domāja, ka lielajiem uzņēmumiem nodokļos ir jāmaksā nedaudz vairāk. 2011. gada pētījumā uzņēmēji bija arī ļoti neapmierināti ar to, kā valdība tērē nodokļu maksātāju naudu, t. i., rezultāti rāda, ka 60% respondentu šajā ziņā ir pilnīgi neapmierināti un vairāk nekā 20% ir

neapmierināti. Turklāt tikai viena trešdaļa respondentu apgalvojuši, ka uzticas valdībai un civildienestam. Uzņēmēju uzticēšanās tiesām bija ievērojami augstāka – pētījuma rezultāti norāda uz to, ka aptuveni 55% respondentu uzticas tām. Tas savukārt var ietekmēt ēnu ekonomikas apjomu Latvijā. Detalizētāk Latvijas nodokļu sistēmu ir analizējusi Pasaules Banka (2017).

2.14. attēls. Apmierinātība ar valdības atbalstu (2010–2017)

Avots: Putniņš & Sauka, 2018.

2.13. attēlā redzams valstu vidējais rādītājs norādītajā laika posmā. To mēra punktu skalā no 1 līdz 5, kur 1 ir ļoti zems apmierinātības līmenis un 5 – ļoti augsts apmierinātības līmenis.

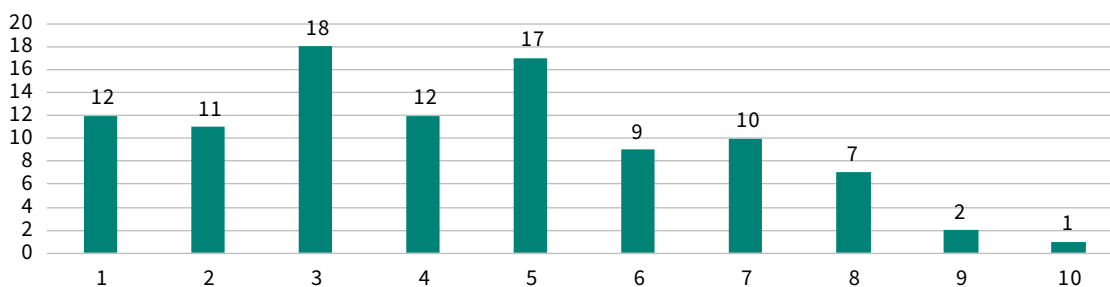
2.14. attēlā redzams valstu vidējais rādītājs norādītajā laika posmā. To mēra punktu skalā no 1 līdz 5, kur 1 ir ļoti zems apmierinātības līmenis un 5 – ļoti augsts apmierinātības līmenis.

Kopumā atbilstoši T. Putniņa un A. Saukas (2017) pētījumam Latvijas uzņēmumu vadītāju apmierinātība ar biznesa likumdošanas kvalitāti ir augstāka nekā ar valsts atbalstu uzņēmējdarbībai (Putniņš, Sauka, 2017) (2.13. un attiecīgi 2.14. attēls). Proti, 2017. gadā Latvijā un Lietuvā uzņēmēju vidējais apmierinātības līmenis ar biznesa likumdošanas kvalitāti bija 2,86. Savukārt apmierinātība ar biznesa likumdošanas kvalitāti Igaunijā mazliet samazinājās 2017. gadā salīdzinājumā ar

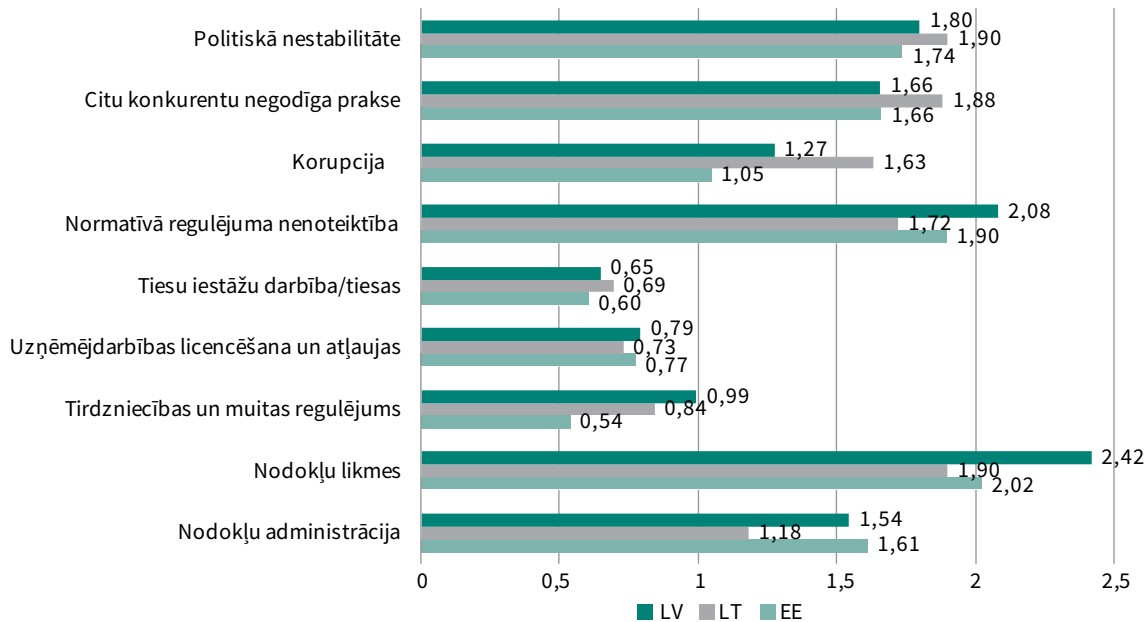
2016. gadu, taču šis līmenis joprojām ir visaugstākais starp Baltijas valstīm (2017. gadā – 3,00). Savukārt salīdzinājumā ar iepriekšējiem gadiem neapmierinātība ar valsts piedāvāto atbalstu ir kļuvusi īpaši izteikta Igaunijā 2015.–2017. gadā (2.14. attēls). Latvijā uzņēmēju apmierinātība ar valdības atbalstu 2017. gadā būtiski pieauga (līdz 2,55) salīdzinājumā ar 2016. gadu (2,31), un tā pašlaik ir visaugstākā starp Baltijas valstīm (2.14. attēls).

Tomēr V. Žukausks (2015) savā pētījumā norāda: salīdzinoši augstais Latvijas ēnu ekonomikas īpatsvars vismaz līdz 2017. gadā varētu būt skaidrojams tieši ar to, ka kopumā Latvijas iedzīvotāji demonstrē zemāku apmierinātību ar valsts nodrošinātu pakalpojumu kvalitāti (vai pieejamību) un tāpēc bieži vien norāda, ka viņi “neredz iemeslu” maksāt nodokļus. V. Žukauska veiktā pētījuma rezultāti par apmierinātību ar valdību Latvijā ir apskatāmi 2.15. attēlā.

2.15. attēls. Respondentu apmierinātība ar valdību Latvijā (%)

Avots: Žukauskas, 2015.

2.16. attēls. Formālo un neformālo institūciju spēks Baltijas valstīs (2017)

Avots: Putniņš & Sauka, 2018.

2.15. attēlā redzams atbilžu sadalījums, ko mēra punktu skalā no 1 līdz 10, kur 1 ir ļoti augsts neapmierinātības līmenis un 10 – ļoti augsts apmierinātības līmenis.

Saskaņā ar V. Bomolu (*Baumol*) vide, kurā uzņēmumi darbojas, nosaka to, ko viņi var darīt un kādu peļņu no tā gūt (*Baumol*, 1990). Tas nozīmē, ka resursu sadale produktīvām un neproduktīvām darbībām ir atkarīga no likumu un noteikumu stipruma un stabilitātes, kā arī no normām un sociālām vērtībām. Institucionālā perspektīva (*North*, 1990; *Scott*, 2014) ir atzīta par noderīgu teorētisku ietvaru, analizējot gan formālo (piem., likumi un noteikumi), gan neformālo (piem., attieksme un kultūra) institūciju ietekmi uz produktīvu un neproduktīvu uzņēmējdarbību (*Feige*, 1997; *Van de Mortel*, 2002; *Sauka*, 2008). *Norts* (*North*, 1994) uzsver, ka institucionālās vides radītās stimulējošās struktūras tieši ietekmē rezultātu: “Ja institucionālais ietvars atalgos plagāti, tad šādas organizācijas arī radīsies; un, ja institucionālais ietvars atalgos produktīvu darbību, tad radīsies organizācijas un uzņēmumi, kas iesaistīsies produktīvā darbībā.” (*North*, 1994, 361)

Lai izmērītu, kādi ir Baltijas valstu formālo un neformālo institūciju kvalitātes rādītāji, *T. Putniņš* un *A. Sauka* lūdza uzņēmumu vadītājus novērtēt, vai virkne formālu un neformālu institūciju “nav nekāds šķērslis” (0), ir “neliels šķērslis” (1), “vidējs šķērslis” (2), “liels šķērslis” (3) vai “ļoti liels šķērslis” (4) viņu uzņēmuma pašreizējai darbībai (*Putniņš*, *Sauka*, 2018). Rezultāti ir apkopoti 2.16. attēlā.

2.16. attēlā ir atspoguļoti valstu vidējie rādītāji laika gaitā vērtību skalā no 1 līdz 4, kur “nerada šķēršļus” (0), “rada nelielus šķēršļus” (1), “rada vidēja līmeņa šķēršļus” (2), “rada nozīmīgus šķēršļus” (3) vai “rada ļoti smagus šķēršļus” (4) uzņēmuma pašreizējai darbībai.

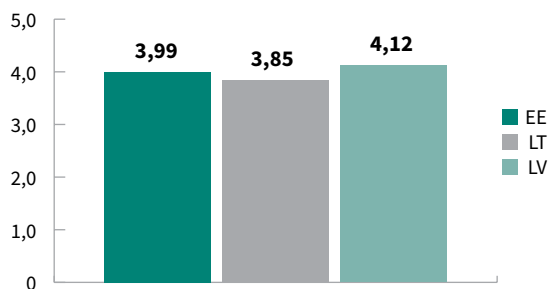
Saskaņā ar iegūtajiem rezultātiem augstās nodokļu likmes joprojām ir viens no galvenajiem šķēršļiem Latvijas uzņēmējiem, jo īpaši salīdzinājumā ar situāciju Lietuvā un Igaunijā. Tāpat Latvijas uzņēmumi pauž ievērojami lielākas bažas par normatīvā regulējuma nenoteiktību. Politiskā nestabilitāte šķiet nozīmīga problēma Baltijas valstīs, savukārt korupcija un citu konkurentu negodīga biznesa prakse rada būtiskus izaicinājumus Lietuvas uzņēmējiem.

Kultūras/kognitīvā perspektīva

Lai novērtētu sociālo identitāti, *T. Putniņš* un *A. Sauka* aicināja respondentus novērtēt, cik daudz viņi piekrīt/nepiekrīt apgalvojumam “Man ir svarīgi būt vietējās kopienas daļai”. Atbildes tika novērtētas vērtību skalā no 1 līdz 5, kur 1 nozīmē “kategoriski nepiekrītu” (zema sociālā identitāte) un 5 – “pilnīgi piekrītu” (augsta sociālā identitāte) (*Putniņš*, *Sauka*, 2017). Atbilžu rezultāti apskatāmi 2.17. un 2.18. attēlā.

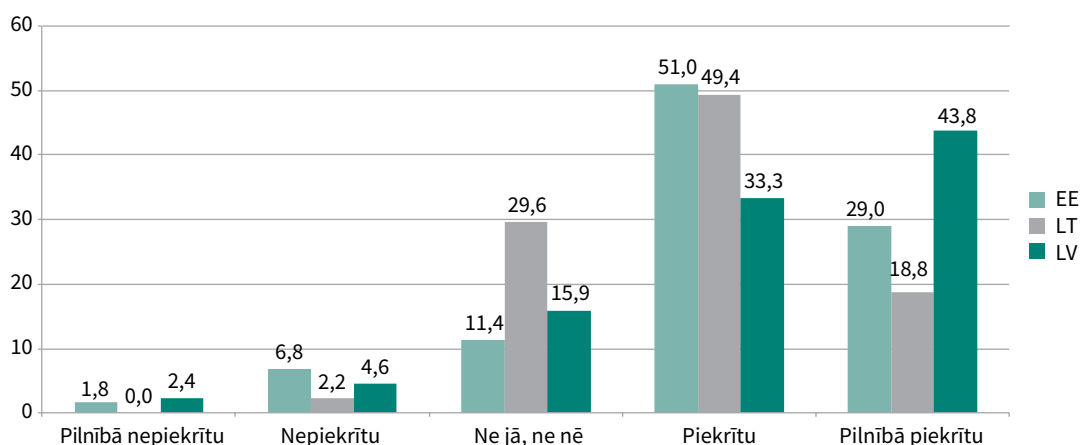
2.18 attēlā ir redzams valstu vidējais rādītājs, ko mēra skalā no 1 līdz 5, kur 1 ir “pilnībā nepiekrītu” (zema sociālā identitāte) un 5 – “pilnībā piekrītu” (augsta sociālā identitāte).

2.17. attēls. Piederības kopienai uztvere (2016)

Avots: Putniņš & Sauka, 2017.

2.18. attēls. Atbildes uz apgalvojumu “Man ir svarīgi būt par savas kopienas locekli” (2016)

Avots: Putniņš & Sauka, 2017.

Vertikālā ass rāda respondentu īpatsvaru katrā valstī katrā kategorijā.

Reglamentējošā/instrumentālā perspektīva

Racionālās izvēles teorija attiecībā uz noziedzību (piem., Becker, 1968), ja to attiecina uz izvairīšanos no nodokļu nomaksas, apgalvo, ka indivīdi pieņem lēmumus par to, vai maksāt nodokļus vai ne, izsverot sagaidāmos ieguvumus no nodokļu nemaksāšanas pretstatā riskam tikt pieķertam un sodiem noķeršanas gadījumā (piem., Allingham & Sandmo, 1974; Yitzhaki, 1974). Vairāki salīdzinoši nesen veikti pētījumi (izmantojot gan iedzīvotāju, gan uzņēmēju aptaujas) sniedz padziļinātu ieskatu par iespējamību tikt pieķertam, ja izvairās no nodokļu maksāšanas, un par iespējamajām sekām – soda bargumu – pieķeršanas gadījumā. Šo pētījumu rezultāti ir atspoguļoti turpmākajās tabulās un attēlos,

sniedzot informāciju par situāciju Latvijā salīdzinājumā ar citām ES valstīm (un Baltkrieviju). Proti, atbilstoši Ei-robarometra (Eiropas Komisija, 2014) pētījuma datiem (2.14. tabula) varbūtību, ka ienākumu neuzrādīšana tiks atklāta, 28% Latvijas respondentu novērtē kā augstu. Līdzīgi šādu varbūtību augstu vērtē arī 29% Spānijas iedzīvotāju un 29% Somijas iedzīvotāju. Turpretim tādās valstīs kā Lietuva, Igaunija, Austrija un Apvienotā Karaliste atklāšanas iespējamība nodokļu nedeklarēšanas gadījumā ir pat augstāka (attiecīgi 49%, 44%, 41% un 48%). Savukārt uz visaugstāko iespējamību, ka soda sankcija, izvairoties no nodokļu maksāšanas, būs cietumsods, norāda 14% Apvienotās Karalistes respondentu, 8% Zviedrijas respondentu un 8% Francijas respondentu. Latvijā tikai 3% aptaujāto, bet Vācijā 6% un Igaunijā, Lietuvā tikai 1% aptaujāto uzskata, ka, tiekot

2.14. tabula. Eiobarometra (EK 2014) apsekojuma rezultāti par atklāšanas iespējamību un soda bargumu (iedzīvotāji)

	(1) Atklāšanas iespējamība (2013) (Eiobarometra 2013. gada apsekojuma respondenti (%), kuri norādīja uz augstu iespējamību)	(2) Soda bargums (2013) (Eiobarometra 2013. gada apsekojuma respondenti (%), kuri atbildēja)		
		ierastās nodokļu vai sociālo maksājumu summas un naudas sods	ierastās nodokļu vai sociālo maksājumu summas	cietumsods
Latvija	28%	35%	37%	3%
Lietuva	49%	41%	39%	1%
Igaunija	44%	48%	33%	1%
Polija	38%	24%	41%	1%
Zviedrija	22%	70%	17%	8%
Austrija	41%	67%	15%	5%
Čehijas Republika	24%	60%	21%	7%
Somija	29%	58%	22%	4%
Francija	34%	65%	17%	8%
Vācija	34%	68%	12%	6%
Apvienotā Karaliste	48%	61%	18%	14%
Spānija	29%	48%	20%	4%
Itālija	39%	58%	18%	6%

(1) Atbilde uz jautājumu "Cilvēki, kuri strādā, nedeklarējot ienākumus, riskē ar to, ka nodokļu vai sociālās apdrošināšanas administrācijas iestādes uzzinās to un piemēros papildu nodokļu samaksas pienākumus un, iespējams, sodu. Kā jūs novērtējat risku tikt pieķertam par izvairīšanos no nodokļu maksāšanas jūsu valstī?"

(2) Atbilde uz jautājumu "Kādas sankcijas, ja vispār sankcijas, jūsuprāt, tiktu piemērotas, ja attiecīgās iestādes atklātu, ka persona saņem ienākumus par darbu un nedeklarē tos nodokļu vai sociālās apdrošināšanas administrācijas iestādēm?"

Avots: Eiropas Komisija, 2014.

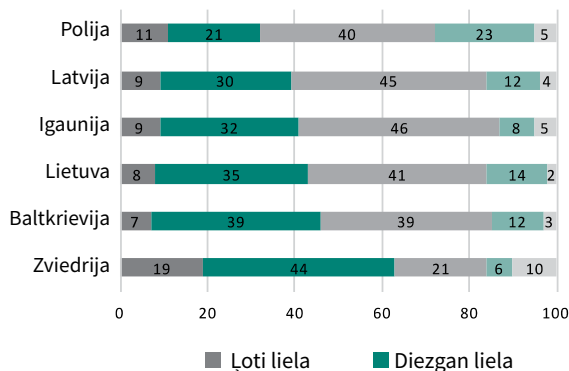
pieķertiem nodokļu nemaksāšanā, draud tik liels sods. Turklāt Latvijā vairāk nekā trešdaļa (35%) respondentu atzina, ka pieķeršanas gadījumā tiem būtu gan jāveic parastie nodokļu vai sociālo iemaksu maksājumi, gan jāmaksā naudas sods, turpretim līdzīga respondentu daļa (37%) Latvijā uzskatīja, ka, tiekot pieķertiem, būtu tikai jānomaksā iepriekš nesamaksātie nodokļi. Salīdzinājumā ar citām pētījumā iekļautajām valstīm kopumā Latvijas respondenti uzskatīja, ka, tiekot pieķertiem par nodokļu nemaksāšanu, būtu jāmaksā mazāks naudas sods.

Savukārt atbilstoši V. Žukauska (2015) pētījuma rezultātiem iespējamība, ka persona Latvijā tiks pieķerta, (i) strādājot bez juridiski noformēta darba līguma vai (ii) saņemot vismaz daļu algas aploksnē, vai (iii) iegādājoties precī vai pakalpojumu no nelegāla avota, kurš nav reģistrēts vai nemaksā nodokļus, ir diezgan augsta.

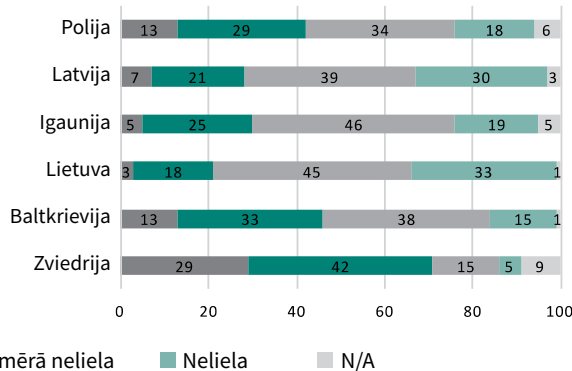
Proti, 39% un 28% respondentu attiecīgi novērtēja šādu iespējamību kā ļoti augstu vai augstu. Tomēr V. Žukausks (2015) vienlaikus norāda arī uz to, ka pieķeršanas iespējamība, veicot šādas darbības, Latvijā ir nedaudz zemāka salīdzinājumā ar lielāko daļu citu valstu, kas iekļautas pētījumā. Runājot par soda barguma novērtējumu, ja persona tiek pieķerta, strādājot bez juridiski noformēta darba līguma vai iegādājoties precī vai pakalpojumu no nelegāla avota, respondenti Latvijā novērtē potenciālo sodu kā diezgan bargu. Proti, aploksņu algu gadījumā 45% respondentu atbild, ka sods būtu bargs vai ļoti bargs; tas ir augstāks rādītājs nekā Polijā, Igaunijā un Zviedrijā. Savukārt, iegādājoties precī vai pakalpojumu no nelegāla avota, bargu vai ļoti bargu sodu sagaida 36% Latvijas respondentu. Tas ir mazliet zemāks rādītājs nekā lielākajā daļā pārējo pētījumā iekļauto valstu (2.19. attēls).

2.19. attēls. Atklāšanas iespējamība un soda bargums, veicot ēnu ekonomikas darbības (iedzīvotāji)

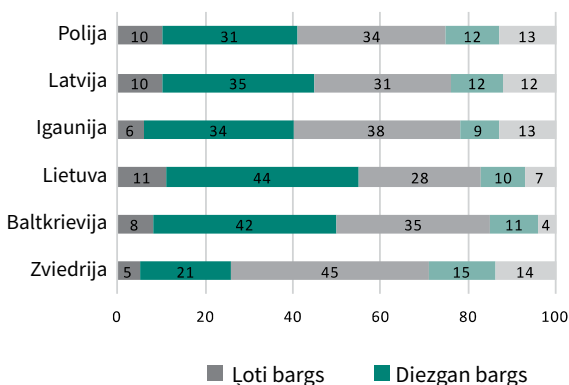
Iespējamība tikt pieķertam, strādājot bez juridiski noformēta darba līguma vai saņemot vismaz daļu algas aploksnē

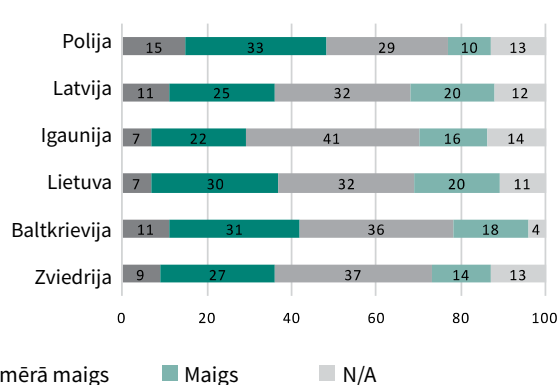
Iespējamība tikt pieķertam, iegādājoties precis vai pakalpojumu no nelegāla avota, kas nav reģistrēts un nemaksā nodokļus

Kā tiek uztverts sods par darbu bez juridiski noformēta darba līguma vai sods par to, ka vismaz daļa darba algas tiek saņemta aploksnē

Kā tiek uztverts sods par preces vai pakalpojuma iegādi no nelegāla avota, kas nav reģistrēts un nemaksā nodokļus

Avots: Žukauskas, 2015.

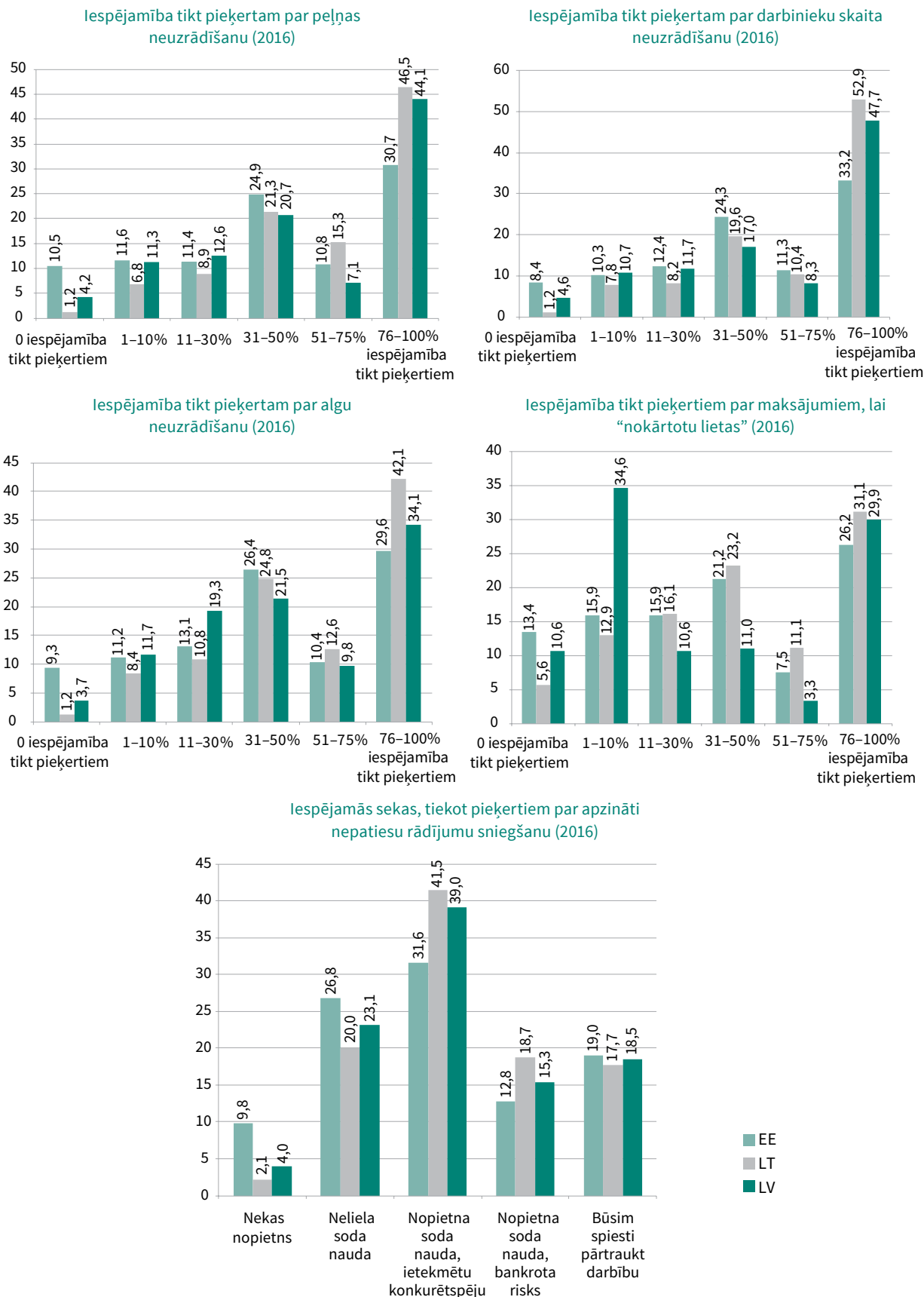
Visbeidzot, pētījuma rezultāti liecina: uzņēmēji visās trijās Baltijas valstīs uzskata, ka risks tikt pieķertam par ieņēmumu, algu un darbinieku neuzrādīšanu ir relatīvi augsts (Putniņš, Sauka, 2017) (2.20. attēls). Proti, līdz pat 46,5% uzņēmēju Lietuvā un 44,1% uzņēmēju Latvijā apgalvo, ka varbūtība tikt pieķertam par peļņas neuzrādīšanu ir 76–100%. 2015. un 2014. gadā šis rādītājs Lietuvā bija vēl augstāks, kad 52,6% un 65,8% pieļāva tik augstu pieķeršanas varbūtību. Tāpat relatīvi liels respondentu skaits Lietuvā un Latvijā uzskata, ka ir ļoti liela iespējamība tikt pieķertam par darbinieku neuzrādīšanu (atbilstīgi 52,9% un 47,7%). Turpretī Igaunijā tikai aptuveni 30% respondentu apgalvo, ka 2016. gadā varbūtība tikt pieķertam ir tik augsta, ja neuzrāda uzņēmējdarbības peļņu vai darbinieku skaitu. 42,1% respondentu Lietuvā, 34,1% Latvijā un 29,6% Igaunijā apgalvo, ka varbūtība tikt pieķertam par algu neuzrādīšanu ir 76–100%.

Varbūtība tikt pieķertam kukuļdošanā ir šķietami zemāka Latvijā, kur 34,6% respondentu uzskata, ka tā svārstās 1–10% līmenī.

2.20. attēls liecina arī par to, ka iespējamie sodi par apzināti nepatiesas informācijas sniegšanu Latvijā un Lietuvā ir līdzīgi: šajās valstīs aptuveni 40% respondentu (salīdzinot ar 31,6% Igaunijā) uzskata, ka sods būtu nopietna soda nauda, kas ietekmētu konkurētspēju. Tāpat kā 2015. gadā, arī 2016. gadā gandrīz trešdaļa respondentu Igaunijā apgalvo, ka nav sagaidāms “nekas nopietns” vai arī ka tā ir vien neliela soda nauda. Latvijas un Lietuvas uzņēmēju atbilde īpatsvars šajās kategorijās ir zemāks. Līdzīga respondentu daļa visās Baltijas valstīs (aptuveni 20%) uzskata, ka sods par izvairīšanos no nodokļu nomaksas būtu tik bargs, ka par nepatiesu rādījumu sniegšanu uzņēmums būtu spiests pārtraukt savu darbību.

2.20. attēls. Iespējamība tikt pieķertam un soda bargums, iesaistoties ēnu ekonomikas darbībās

Vertikālā ass norāda respondentu īpatsvaru katrā valstī katrā kategorijā.

Avots: Putniņš & Sauka, 2017.

SECINĀJUMI

Pieejamie dati (piem., Putniņš & Sauka, 2017, 2018) liecina, ka uzņēmēju nodokļu morāle Latvijā un pārējās divās Baltijas valstīs kopumā ir augsta. Turklāt uzņēmējiem Latvijā un Igaunijā ir augstāka nodokļu morāle salīdzinājumā ar uzņēmējiem Lietuvā neatkarīgi no tā, kāds indikators nodokļu morāles mērīšanai tiek izmantots. Tomēr, pēc T. Putniņa un A. Saukas datiem (2018), ēnu ekonomikas apjoms Latvijā ir lielāks nekā Igaunijā un Lietuvā (22% salīdzinājumā ar 18,2% no IKP). Šis secinājums liecina, ka papildus nodokļu morālei ēnu ekonomikas lielumu Baltijas valstīs ietekmē vairāki citi faktori (skat. Putniņš, Sauka, 2015) vai arī ka nodokļu morālei var būt arī netieša ietekme uz ēnu ekonomikas lielumu, piemēram, saistītai ar formālo un neformālo institūciju kvalitāti.

Tomēr, kā pārliecinoši parāda vairāki iepriekš veikti pētījumi (piem., Torgler, 2016), nodokļu morālei kopumā ir būtiska ietekme uz kopējo ēnu ekonomikas apjomu. Arī citi autori (Mickiewicz, Rebmann & Sauka, 2017), balstoties uz Skota (Scott, 2014) institucionālo perspektīvu, atklāj, ka nodokļu morāle ir tieši saistīta ar uzņēmēju attieksmi pret to, kā nodokļi tiek iekasēti un tērēti. Proti, viņi demonstrē pārliecinošus pierādījumus: ja uzņēmēji uzskata, ka nodokļu iekasēšana ir godīga (nevis korumpēta) un taisnīgi administrēta, viņi to atalgo ar augstāku nodokļu morāli (un līdz ar to arī lielāku nodokļu nomaksu). Šī pētījuma rezultāti liecina arī par to, ka uzticēšanās valdībai arī ir svarīga uzņēmēju nodokļu morāles veidošanā, lai gan attiecībā uz šo aspektu pierādījumi ir nedaudz vājāki.

Kopumā ņemot, kā uzsver iepriekš minētie autori un kā to raksturo šajā rakstā apkopotie dati, šie faktori ļauj secināt, ka valdība, kas pēc būtības ir likumīga, var vai nevar iegūt sociālo leģitimitāti. Tas ir būtiski, jo sociālās leģitimitātes trūkums padara uzņēmēju izvairīšanos

no nodokļu maksāšanas stratēģijas daudz iespējamāku. Lai arī veicināt uzticēšanos valdībai kopumā ir sarežģīts uzdevums, mūsu pētījuma rezultāti liecina, ka apmierinātība ar nodokļiem ir relatīvi vienkāršāk sasniedzams mērķis un ka tas var būt efektīvs veids, kā mazināt uzņēmumu īpašnieku un vadītāju iesaistīšanos ēnu ekonomikā.

Turklāt, pamatojoties uz kultūras/kognitīvās perspektīvas pieeju, mēs secinām: lai arī Latvijas sabiedrībā ir vērojama liela nacionālā piederība, pētījuma rezultāti parāda, ka etnisko grupu kombinācija valstī var ietekmēt arī ēnu ekonomiku (Putniņš, Sauka, 2016). Proti, runājot par nacionālo piederību, dažādas etniskas grupas var vairāk izjust savu etnisko (piem., latvieši – latviešu, bet krievi – krievu), nevis nacionālo piederību. Izskaidrojums šādam rezultātam, visticamāk, ir tas, ka dažas mazākumtautības jūtas mazāk iesaistītas sabiedrībā un valsts līmeņa lēmumu pieņemšanā nekā citas. Tādēļ būtiska ir turpmāka sociālās kohēzijas un mazākumtautību integrācijas jautājumu risināšana, kas savukārt var mazināt kopējo ēnu ekonomiku Latvijā un paaugstināt uzņēmēju nodokļu morāli.

Visbeidzot, kā norāda autori (Mickiewicz, Rebmann & Sauka, 2017) un pieejamie dati (Putniņš & Sauka, 2017, 2018), saskaņā ar regulatīvi institucionālās teorijas perspektīvu nodokļu morāli būtiski ietekmē arī tas, kā uzņēmējs uztver nodokļu nemaksāšanas sekas. Šajā kontekstā svarīgi uzsvērt, ka soda apjomam tomēr ir lielāka nozīme nekā tam, cik liela ir iespēja tikt pieķertam. Šāda argumentācija atbilst t. s. standarta riska izvairīšanās perspektīvai, kad paredzamās izmaksas, kas saistītas ar izvairīšanos no nodokļu maksāšanas, ir atkarīgas no pieķeršanas riska un no tā izrietošajiem finansiālajiem zaudējumiem. Arī šie argumenti būtu jāņem vērā, veidojot politikas iniciatīvas, lai samazinātu izvairīšanos no nodokļu nomaksas un paaugstinātu Baltijas valstu uzņēmēju nodokļu morāli.

3. nodaļa

Vide un kolektīvie resursi

Lauku telpas dzīvotspēja

Sarmīte Rozentāle, Iveta Druva-Druvaskalne

Ievads

Pasaules globālie procesi 21. gadsimtā ir skāruši arī Latvijas lauku teritorijas. Nodaļas saturs sniegs ieskatu lauku telpu terminu lietojumā, īsi raksturo nozīmīgākos vēsturiskos pagriezienpunktus un funkciju maiņu Latvijas lauku telpas vēsturiskajā attīstībā. Latvijas lauku telpas neskartā dabas vide ir reti novērtēta vērtība un sabiedriskais labums. Bieži vien ekonomiskās vērtības nosaka lauku telpas dominējošo lomu pār ētiskām, estētiskām un emocionālām vērtībām. Dabai, darbam un dzīvei kā pamatvērtībām laukos, kas veicina sabiedrības labklājību un veselību, būtu jābūt līdzsvarā. Dzīvotspējas jēdzienu bieži lieto dabaszinātnēs, lai raksturotu ekosistēmu spēju mazināt ārējo apstākļu ietekmi un pārmaiņas, saglabājot pašreizējo stāvokli. Lauku telpas dzīvotspējas novērtēšanai pētnieki izmanto dažādas metodes. Viedās attīstības indekss ir rādītāju kopums, kurš ietver statistikas datus par resursiem, ekonomikas, sociālo un pārvaldības sfēru un papildina bieži lietoto teritorijas attīstības indeksu. Viedās attīstības indekss labākai datu uztverei ir vizualizēts kartoshēmās, arī pa dimensiju grupām, Latvijas lauku teritoriju pašvaldībās.

Lauku telpa Latvijā

Definīcijas, terminu izpratne

Ticēt var akli, bet šaubīties vajag pamata. (O. Vācietis)

Apdzīvojamā attīstības procesi un iedzīvotāju mobilitātes tendences mūsdienu mainīgajā urbanizētajā pasaulē lielā mērā ir saistītas ar labākas dzīves kvalitātes meklējumiem, ko galvenokārt nosaka cilvēku ekonomiskās, sociālās un kultūras vajadzības. Dzīvesvietas izvēlei var pastāvēt dažādi nosacījumi, tomēr pamatā tos nosaka darba pieejamība, pieņemami dzīves apstākļi un pietiekamas sociālās aktivitātes jeb vienkāršāk – jābūt nodrošinātām personības realizācijas iespējām. Apdzīvojamā attīstības un ekonomisko aktivitāšu kontekstā visā pasaulē arvien jaunu aktualitāti iegūst tieši pilsētu un lauku mijiedarbības jautājumi (OECD, 2013; citēts pēc Cimdiņš, 2015). Viena no globāla mēroga pasaules telpiskās attīstības tendencēm ir urbanizācijas process, kura rezultātā pieaug pilsētu iedzīvotāju skaits (55% pasaules iedzīvotāju dzīvo pilsētās), savukārt sarūk lauku teritorijās dzīvojošo skaits, un, pēc ANO prognozēm, šī tendence saglabāsies Eiropā, tātad arī Latvijā (aprēķini rāda, ka

no 2015. līdz 2050. gadam lauku iedzīvotāju skaits saruks par 1,6%) (UN, 2018).

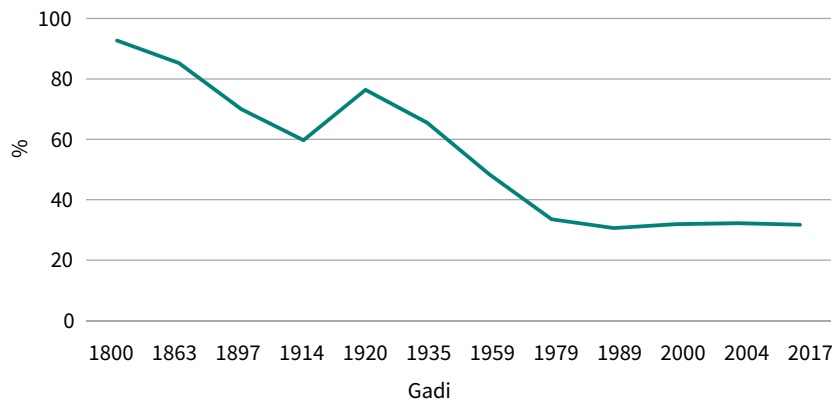
Teritoriju apdzīvotības kategoriju noteikšanā visbiežāk lieto šādus pamatkritērijus: iedzīvotāju skaitu, to blīvumu; datus, kas raksturo ekonomiskās aktivitātes un sociālo aspektu, t. sk. rādītājus par pakalpojumu pieejamību, zemes izmantošanas mērķiem u. c. Apdzīvotās vietas Latvijā iedala pilsētu un lauku (ciemu un viensētu) apdzīvotās vietās. Latvijas Republikas normatīvajos aktos ar apdzīvotu vietu saprot teritoriju, kurā dzīvo cilvēki, ir izveidoti materiālie priekšnoteikumi tās apdzīvošanai un kurai normatīvajos aktos noteiktajā kārtībā piešķirts attiecīgais apdzīvotās vietas statuss (LR Saeima, 2015).

Pētnieciskajā literatūrā vieta tiek definēta kā objekts, ko var pētīt, aprakstīt, salīdzināt, aplūkot salīdzinājumā ar citām vietām. Taču vieta ir arī darbība – veids un process, kā cilvēki rada savu vietu un izjūt to (Cresswell, (2013). Teritorija tiek definēta gan kā stāvoklis, gan kā daudzdimensionāls process, ietverot ekonomikas, sociālo un vides dimensiju, un tā ir saistīta ar teritorijas potenciālu – gan ar resursiem un vidi, gan ar spējām un aktivitātēm šos resursus izmantot. Telpa ir plašāks koncepts nekā vieta vai teritorija, un izmērāmie to raksturojoši rādītāji ir telpas atribūti, nevis pati telpa. Telpai ir raksturīga arī vertikālā dominante.

Lai raksturotu vietu un telpu, tiek veidotas klasifikācijas sistēmas, kur pasaule tiek uztverta kā iedalīta statistiskās kategorijās, tāpēc daudzveidība tiek mērīta uz līdzību vai atšķirību pamata. Būtu vērtīgāk daudzveidību uztvert kā dinamisku attiecību sistēmu, kurā līdzības un atšķirības veido pieredze, kopīgi apdzīvojot īpašas vietas (Ingold, 2000).

Lauku teritorija ES kontekstā tiek apzīmēta, kur lokālās administratīvās vienībās 50% iedzīvotāju dzīvo ārpus pilsētām (urbanizētiem rajoniem). Eiropas Savienībā par laukiem uzskata tādas lokālās administratīvās vienības, kurās 50% iedzīvotāju dzīvo ārpus pilsētām (urbanizētiem rajoniem). Savukārt Ekonomiskās sadarbības un attīstības organizācija (angl. *Organisation of Economical Cooperation and Development* – OECD) par laukiem uzskata tās teritorijas, kurās 50% teritorijas iedzīvotāju blīvums ir mazāks par 150 iedzīvotājiem uz km² (OECD, 2013). Centrālā statistikas pārvalde (CSP) statistikā izmanto demogrāfisko principu, definējot, ka lauku iedzīvotāji ir visi iedzīvotāji ārpus Latvijas pilsētām (3.1. attēls).

Telpiski ģeogrāfiskā kontekstā lauku teritoriju definēšana/noteikšana ir vieglāka, tomēr, ņemot vērā, ka

3.1. attēls. Latvijas lauku iedzīvotāju skaita dinamika 1800.–2017. gadā (% no kopējā iedzīvotāju skaita)

Avots: CSP, 2018.

cilvēki lauku telpu uztver un izmanto kompleksi, lauku telpa zināmā mērā ir sociāla konstrukcija, kur vairākas atšķirīgas sociālās telpas pārklājas ar ģeogrāfisko telpu, tāpēc vairāki pētnieki uzskata, ka laukus kā atšķirīgu telpu ir grūti definēt (Bengs, Smidth-Thome, 2005).

Pētījuma “Latvijas lauku telpas attīstība un tās iespējamie nākotnes scenāriji” (2012) autori secina, ka “Latvijas tiesību aktos nav skaidri noteikts, kuras teritorijas tiek definētas kā lauki”. Pēc administratīvās pārvaldības pieejas, pētījuma autori norāda, ka **“lauki ir Latvijas 110 novadu veidota lauku telpa ar pilsētām un ciematiem kā to attīstības centriem un laukiem kā telpu ap tiem”**.

Tie ietver 20 novadus ar reģionālās nozīmes attīstības centriem un 90 novadus bez reģionālās attīstības centriem. Tomēr autori arī norāda, ka šim definējumam ir būtisks trūkums – pie lauku telpas tiek pieskaitīti arī Rīgai tuvie un daži citi novadi, kuru struktūra pēc iedzīvotāju koncentrācijas un blīvuma, kā arī nodarbināto skaita lauksaimniecībā vairāk atbilst pilsētas pazīmēm (Budenberga u. c., 2012).

Tomēr, lai gan demogrāfisko procesu pārmaiņas nav visai pozitīvas, lauku teritorijas (20 novadi ar reģionālās nozīmes attīstības centriem un 90 novadi bez reģionālās attīstības centriem) ir nozīmīgas Latvijai: tajās dzīvo 48,3% Latvijas iedzīvotāju. Šis īpatsvars pēdējo desmit gadu laikā ir mainījies minimāli (CSP, 2018). Salīdzinājumam: 28% jeb vairāk nekā viena ceturtdaļa no ES 28 dalībvalstu iedzīvotājiem 2015. gadā dzīvoja lauku apvidos (Eurostat, 2018). Lauksaimniecības īpatsvars Latvijas IKP 2016. gadā bija 1,15%, lauksaimniecībā nodarbināto skaits – 7,7% (Grumolte-Lerhe u. c., 2017).

Kopumā var secināt, ka gan pasaulē, gan tātad arī Latvijā ir dažādas pieejas lauku teritorijas, lauku, lauku telpas, lauku apvidus definējumiem un ka nevar runāt par vienu un visaptverošu izpratni.

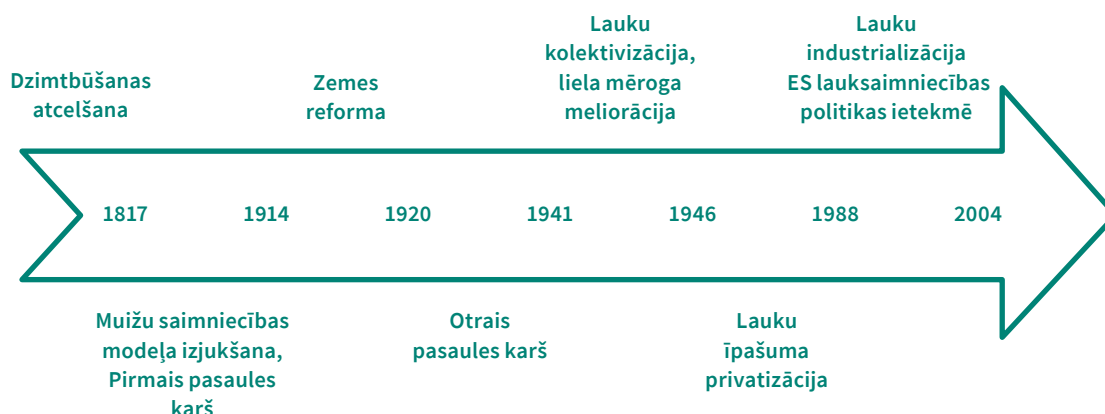
Lauku teritoriju vēsturiskā attīstība

*Un Lāčplēsim paaudzē katrā
Vajag no jauna dzimt. (Ā. Elksne)*

Latvijas lauku teritoriju vēsturisko attīstību ietekmējuši politiski, ekonomiski un sociāli satricinājumi (3.2. attēls). Vēsturiskās situācijas dēļ lauku iedzīvotāju paaudzes bija atstumtas no lauku telpas pārvaldības. Dzimtbūšanas atcelšana bija pirmais nozīmīgākais vēsturiskais pagrieziena punkts laukos, kad 19. gs. otrajā pusē daļai zemnieku bija iespēja kļūt par saimniecību īpašniekiem un kad sāka nostiprināties spēcīga un plaša zemnieku sociālā grupa. Vienlaicīgi labākas dzīves meklējumos Latviju pameta 250–300 tūkstoši iedzīvotāju. Sociāl-ekonomiskās un politiskās pretrunas spilgti iezīmējās 1905. gada revolūcijas laikā, kad izjuka muižu saimniecību modelis (šādas pazīmes Latvijas teritorijā bija vērojamas arī jau Livonijas laikos, 16. gadsimtā, kad aizsākas ciemu izjukšana un viensētu veidošanās).

1920. gadā aizsākās un līdz pat 1937. gadam ilga agrārā reforma, kad valsts nacionalizēja lielsaimniecības, t. sk. arī muižas, zemes (Krūmiņš, 2016). Šīs pirmās lielākās agrārās reformas laikā radās apmēram 67 tūkstoši jaunsaimniecību, kas ir puse no apdzīvotajām viensētām mūsdienā Latvijā (apmēram 142 tūkstoši apdzīvotu viensētu un savrupmāju, 27,5 tūkstoši pamestu viensētu vai senu mājvietu, kuras varbūt iznīkušas pat Pirmā pasaules kara laikā) (SIA “Karšu izdevniecība Jāņa sēta”, 2017). 1934. gadā notika radikāla paradigmas maiņa par labu laukiem. Lauki kļuva par Latvijas galveno bagātību vairotaļu. Profesora Jāņa Bokaldera citāts 1940. gada publikācijā paspilgtina lauksaimniecības un zemnieku lomu tālaika Latvijā: “Ja zemniekiem būs labi, tad arī pārējiem iedzīvotājiem neklāsies slikti.” (Citēts pēc Krūmiņš, 2014) Netika aizmirsts arī lauku sociāli estētiskais

3.2. attēls. Latvijas lauku telpas vēsturiskās attīstības būtiskākie pagriezienpunkti

Avots: Klepers, Druva-Druvaskalne, 2017.

aspekts: “Nekad pilsēta ar savām fabrikām un kanceļāriem nesniegs dzīvē tādu apmierinājuma sajūtu, kā lauki un zeme, sevišķi vēl tam, kas pie tās audzis un bērnību pavadījis.” (Bārda, 1939) Lauksaimniecības politika veicināja Latvijas preču eksportu (sviests, bekons, āboliņa un linu sēklas u. c.). Tomēr pastāvēja arī mūsdienām raksturīgas problēmas – laukos trūka darbaspēka un bija jāieved ap 40 tūkstoši ārzemju laukstrādnieku. Bērnu dzimta aizvien mazāk, arvien vairāk cilvēku devās uz pilsētām. Lauku darbs vairs nederēja, gribējās smalkāku. Tāpēc saimnieku kļuva mazāk. Arī rūpniecība attīstījās ekstensīvi (Sprūde, 2017).

Latvijas lauku teritorijas 20. gadsimtā būtiski negatīvi ietekmēja gan Pirmais, gan Otrais pasaules karš. Tomēr visnozīmīgākās izmaiņas lauku ainavā un apdzīvotuma struktūrā, saimniekošanas veidā notika padomju periodā, kad norisinājās lauku kolektivizācija, kas veicināja viensētu izzušanu un lielāku ciemu, ciematu veidošanos. Nevar noliegt, ka 20. gs. 70.–80. gadu kopsaimniecību veidošanās veicināja lauku iedzīvotāju labklājības celšanos, bet vienlaicīgi arī PSRS sociālekonomiskās pretrunas (Krūmiņš, 2014).

PSRS ekonomiskās un politiskās savienības sabrukums un īpašumu, t. sk. zemes, privatizācija (“romantiskā zemes reforma”) 20. gs. 90. gados atkal mainīja Latvijas lauku teritorijas. Iepriekš izveidotā infrastruktūra, saimniekošanas veids, politisko akcentu maiņa (Latvijas pievienošanās ES 2004. gadā un ES lauksaimniecības politikas ietekme, iekļaušanās eirozonā 2014. gadā), iedzīvotāju skaita sarukšana radīja izmaiņas lauku telpā Latvijā 21. gadsimta sākumā.

Līdz ar Latvijas pievienošanos Eiropas Savienībai 2004. gadā pieauga iedzīvotāju emigrācija un koncentrēšanās valsts centrālajā daļā, galvenokārt Rīgas metropoles areālā, kas pamatā ir saistīts ar darba iespēju un labākas dzīves kvalitātes meklējumiem. Galvenais

emigrācijas iemesls ir nespēja atrast darbu Latvijā (Krūmiņš, Krišjāne, 2016). Septiņpadsmit gadu laikā (2000–2017) no Latvijas emigrējuši vairāk nekā 276 tūkstoši jeb 11,6% to iedzīvotāju, kuri 2000. gadā dzīvoja Latvijā (CSP, 2017).

Lauku telpa mūsdienās: resursi un funkcijas

Es, zemi kopjot, kopju sevi. (M. Zālīte)

Šobrīd lauku teritorija Latvijā vairs nav tikai vieta, kur attīstās lauksaimniecība. Neapšaubāmi galvenais ir un paliek resursi (zeme, mežs), kas dod vislielāko labumu ne tikai ekonomiski, bet tiek uzsvērts arī nelauksaimnieciskās uzņēmējdarbības attīstības potenciāls, lauki kā atpūtas vieta.

Arvien biežāk lauku teritorija tiek uzlūkota par dzīvesvietu, veidojot dažādas darba un mobilitātes kombinācijas, piemēram, dzīve laukos – darbs pilsētā (t. s. otro māju, vasaras māju veidošanās, “ome laukos”), attālinātā darba iespējas laukos u. tml. Pastāv vairākas reālas priekšrocības, kas piesaista cilvēkus dzīvei lauku apvidos: zemākas mājokļu un dzīves izmaksas, mazāks piesārņojums, dabas tuvums, mierīgs dzīvesveids, mazāk stresa. Lauku dzīvei piemīt arī virkne trūkumu, piemēram, mazāk iespēju iegūt izglītību vai darbu, grūtības piekļūt sabiedriskiem vai transporta pakalpojumiem, ierobežota piekļuve kultūras un sporta infrastruktūrai. Lauki bieži tiek saistīti ar vietas identitātes jēdzienu – simbolisku vietas nozīmi kā emociju un attiecību glabātāju, kas piešķir nozīmi un mērķi dzīvei.

Kā būtisks lauku teritorijas potenciāls tiek minēta kvalitatīva dzīves telpa, kuras viens no elementiem ir lauku ainava. Latviskā ainava ir skaistākā pauguraiņu un līdzenuma ainava Eiropā. Kā lai raksturo skaistumu? Vides aktivists un pētnieks Guntis Jānis Eniņš latviskās

3.3. attēls. Lauku viensētas ainavas raksturīgie elementi

Avots: Klepers, Druva-Druvaskalne, 2017.

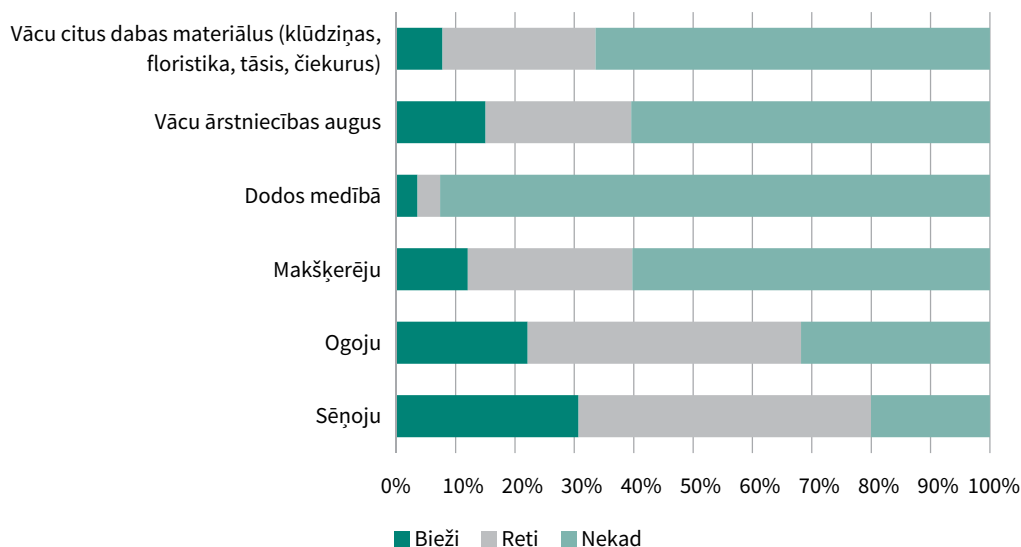
ainavas skaistumu izskaidro ar dabas daudzveidību, un tāda tā veidojusies un saglabājusies galvenokārt tāpēc, ka latvieši dzīvoja viensētās. Latvietis dzīvoja viens un mīlēja kokus, jo latvietim vienmēr vajadzīga arī vertikālā dominante (Eņiņš, 2017).

Pētījums “Viensēta un ainavas kvalitāte dabas daudzveidības kontekstā” (Klepers, Druva-Druvaskalne, 2017) atklāj lauku ainavas mainīgo raksturu, lai gan viensēta ir salīdzinoši noturīgāka pret krasām pārmaiņām nekā citi lauku ainavu elementi, piemēram, mežs, upju dabiskais tecējums. Viensētu pastāvīgi apdzīvojuši cilvēki, kas konkrētajā vietā īsteno regulāras rutīnas darbības (pļauj zāli, vāc ražu, audzē puķes, kokus, gana lopus). Tomēr laika gaitā ainavas elementi mainās, to nosaka dažādi faktori, piemēram, ainavas elementi, kuri tik ātri neizzūd (reljefs, vecie koki, piebraucamā ceļa vieta, ābel-dārzs), savukārt funkcionalitātes dēļ pazūd kādi elementi (aka ar vindu, siena zārdi, zirgi, saglabājas padomju laika kolektīvo saimniecību inventārs, kas nereti ir grausti, – kaltes, fermas, skābbarības torņi). Modernizācija un aizgūti stila elementi ienāk no jauna viensētā (atpūtas un izklaides āra telpas elementi, eksotisku augu stādījumi, dārza vai pagalma dekorī, gaismas elementi u. c.).

Aptaujājot iedzīvotājus un apsekojot viensētas, pētnieki atklāja lauku teritoriju ainavu mūsdienu tendences: lauku telpas ainava saistās ar savstarpēji saskanīgu ainavas elementu izkārtojumu, regulārām darbībām, sajūtām. Tā ir piesātināta ar stāstiem par dzimtām, senču darbībām, ideāliem, identitāti veidojošu saturu. Ainavas kvalitāti, pēc iedzīvotāju domām, raksturo veci koki, ābel-dārzs, saskanīgs pagalms ar iekļaujošu ēku

kopumu, aku, puķu dobi un pļavu vai meža puduri līdzās (3.3. attēls). Raksturīgo elementu vidū ir arī koku aleja gar ceļmalu, sakņu dārzs un tāla skatu perspektīva. Tomēr **ainavas kvalitātes izpratne jābalsta uz plašākām zināšanām par vietas vēsturi, kultūru, dabu kā sistēmisku kopumu. Vērojami pretstati uzskatos par ideālo viensētas ainavu, īpaši pagalmu: starp sakopto, kārtīgo, “safrizēto” pilsētnieciskuma atdarinājumu un savvaļas klātbūtni, dabisko pielaidi, “kontrolētu dabisku haosu”.** Daļa viensētu apsaimniekotāju šī pētījuma laikā nosodīja pārāk intensīvu resursu apsaimniekošanu blakus esošajās lauksaimniecības vai mežu zemju teritorijās, attiecinot to arī uz valsts institūciju (Latvijas valsts meži, Zemkopības ministrija u. c.) veikumu. Plašāku sabiedrību, iespējams, šādas apjomīgas ainavas izmaiņu problēmas skar epizodiski, un tās nav ikdienišķas (necirsts tradicionāli izmantots sēņošanas vai ogošanas mežs; aizaugusi upe, kur vēl pirms gadiem varēja peldēties), un var rast arī alternatīvas. Diemžēl šādu lielu pārmaiņu īstenošana dzīvesvietas tuvumā var samazināt dzīves kvalitāti, jo mazinās ainavas kvalitāte un dabas sniegto (ekosistēmas) pakalpojumu iespējas (Klepers, Druva-Druvaskalne, 2017). Kā pierāda iedzīvotāju aptaujas (EKOSOC-LV, 2015; SUSTINNO, 2017), cilvēki, kuri bieži sēņo (31%) un bieži ogo (22,1%), izmanto dabas sniegtos bezmaksas pakalpojumus vai produktus – sēnes, ogas, zivis, zvērus, ārstniecības augus, floristikai derīgus augus (3.4. attēls). Vairums (89–95%) aptaujāto to dara prieka pēc, tomēr 9,4% respondentu norādījuši, ka gūst arī papildu ienākumus no ogošanas, 7,4% – no sēņošanas.

3.4. attēls. Dabas sniegto pakalpojumu izmantošanas biežums (%)

Avots: SUNSTINNO, 2017.

Īpaši aizsargājamās teritorijās veiktā māsaimniecību aptauja 2015. gadā (EKOSOC-LV, 2015) uzrādīja līdzīgus vidējos rezultātus par sēņošanas un ogošanas ietekmi uz papildu ienākumiem, tomēr bija vērojamas reģionālas atšķirības, piemēram, Slīteres nacionālajā parkā 18% iedzīvotāju sēņo bieži un gūst papildu ienākumus, 13% ogo biežāk un gūst papildu ienākumus. Lauku vidi dažādiem atpūtas veidiem izmanto 19–30% iedzīvotāju (skrien, nūjo, peld, slēpo, slido, vēro dabas parādības, baro putnus ziemā, gūst iedvesmu no dabas) (EKOSOC-LV, 2015).

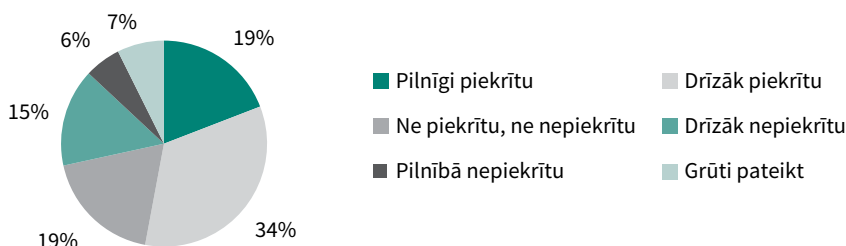
Dabas sargāšana – depozijs nākotnei un labums mums visiem

*Caur sidraba birzi gāju, ne zariņa nenolauzu.
(Latviešu tautsdziesma)*

Latvija pasaules un Eiropas kontekstā vēl var lepoties ar salīdzinoši dabisku, nepiesārņotu dabas vidi. Baltijas jūras piekraste ar mežainām piejūras kāpām, kangaru un vīgu kompleksu, ezeri un upes, nogāžu meži upju ielejās, smilšakmens atsegumi ir unikāli Eiropas mērogā, līdz ar to dabas aizsardzības pasākumi Latvijā ir ieguldījums visas Eiropas dabas mantojuma saglabāšanā. Un būtiskākais ir tas, ka lielākā daļa aizsargājamo dabas teritoriju ir brīvi pieejamas jebkuram. Daudzviet izveidota atpūtas un tūrisma infrastruktūra, kas ļauj netraucēti baudīt un izziņāt dabas norises. Aizsargājamas teritorijas mēs varam salīdzināt ar depoziņu – tās ir vietas, kur mēs uzkrājam savas dabas vērtības,

un vajadzības gadījumā mēs tās varam izmantot (DAP, 2013).

Dabas aizsardzības pirmsākumi Latvijā meklējami jau 19. gadsimtā, tomēr detalizētākas aizsargājamo teritoriju kategorijas un dabas aizsardzības sistēma tika izveidotas Padomju Latvijas laikā 20. gs. 60.–80. gados. Pēc Latvijas neatkarības atgūšanas un iestāšanās Eiropas Savienībā notika dabas aizsardzības tiesību aktu integrācija ar ES tiesību aktiem, izveidoto aizsargājamo teritoriju iekļaušana ES valstu vienotajā aizsargājamo teritoriju tīklā *Natura 2000*. Ne visai veiksmīgi noritēja zemes privatizācija aizsargājamās dabas teritorijās. Bija paredzēts slēgt līgumus starp vietējo pašvaldību un zemes īpašniekiem, kuri atguva īpašumus par saudzīga režīma ievērošanu, no vienas puses, un nodokļu atvieglojumiem, no otras puses. Tas dažādu politisku, tiesisku un ekonomisku iemeslu dēļ pilnībā netika realizēts. Jāatzīst, ka kopumā attiecības starp valsti un zemes īpašniekiem, kuru zemes atrodas aizsargājamās teritorijās, ilgtermiņā ir bijušas ļoti mainīgas, un tas radījis šo teritoriju pārvaldības un apsaimniekošanas problēmas (Nikodemus u. c., 2018). Lai iegūtu pilnīgu un detalizētu informāciju par Latvijas dabas vērtībām, kā arī tās efektīvi pārvaldītu un plānotu teritoriju saimniecisko darbību, pirmo reizi Latvijā no 2016. gada norisinās vērienīga dabas vērtību apzināšana – dabas skaitīšana (tā notiks līdz 2020. gadam). Jau pirmajā gadā publiski tika pausti viedokļi, ka nevajag neko pētīt, jo var atrasties kas ļoti vērtīgs un tādējādi tas var ierobežot saimniekošanu un peļņas gūšanu. Tomēr sabiedrības lielākā daļa (94%), pēc DAP pasūtītās aptaujas (2017), Latvijas dabu uzskata

3.5. attēls. Iedzīvotāju viedoklis par ĪADT veidošanas nepieciešamību Latvijā

Avots: SUSTINNO, 2017.

par vērtību, kas ir saudzējama, bet 81% – par nacionālo lepnumu. Tāpat lielākā sabiedrības daļa domā, ka valstij nepieciešams apzināt Latvijas dabas bagātības (81%), un piekrist apgalvojumam, ka rūpes par dabu ir rūpes pašiem par sevi (83%). Tāpēc var uzskatīt, ka Latvijas dabas vērtību apzināšanai ir liels sabiedrības atbalsts.

Pavisam Latvijā ir 683 īpaši aizsargājamas dabas teritorijas (ĪADT), kas apstiprinātas ar likumiem vai Ministru kabineta noteikumiem un kas katra atbilst kādai no astoņām aizsargājamo teritoriju kategorijām (DAP, 2018). Latvijas ainavas un kultūrvides aizsardzībai ir izveidotas īpaši aizsargājamās dabas teritorijas – 9 aizsargājamo ainavu apvidi, kuri aizņem 9,8% (1653,85 km²) no īpaši aizsargājamām dabas teritorijām. Lai aizsargātu dabas vērtības, vairāk nekā puse (53%) Latvijas iedzīvotāju atbalsta jaunu īpaši aizsargājamo teritoriju veidošanas nepieciešamību (SUSTINNO, 2017).

Pētnieciskajā literatūrā lauku telpas novērtējums kā sabiedriskais labums ir atspoguļots A. Gramzova un M. Petrika pētījumā, kur tas ir saistīts ar lauku vides veselību un kvalitāti, lauku ainavu, kultūrvidi, kas līdztekus ekonomikas un sociālajai dimensijai nodrošina lauku dzīvotspēju. Sabiedriskais labums ietver atraktīvu vietas tēlu, labu vietu dzīvošanai un strādāšanai jeb “dzīves kvalitāti”, efektīvu pārvaldību, zemu vietējo nodokļu līmeni, bezdarba neesamību, cilvēkkapitālu un sociālo kapitālu, dabas resursu aizsardzību, gruntsūdeņus, apūdeņošanas sistēmas, dabisko biotopu, bioloģisko daudzveidību, kultūrvēsturi (Gramzow, Petrick, 2006).

Lauki ir vērtība, kas nodrošina dzīves kvalitāti arī pilsētu iedzīvotājiem un rada peļņu no pilsētnieku ekonomiskajām un brīvā laika aktivitātēm laukos, un tas ir vitāli svarīgi lauku ekonomikas attīstībai (Baldock et al., 2001, citēts pēc Cimdiņš, 2015). Ir nepieciešama atbildīga lauku attīstības politika un dialogs ar vietējām un reģionālajām kopienām, lai atrastu līdzsvaru starp reģionālo izaugsmi, sociālajām un vides izmaiņām, kā arī lauku un pilsētu identitātes saglabāšanu (Kūle, 2014).

Iedzīvotāju darba iespējas, pakalpojumu pieejamības līmenis un infrastruktūra nodrošina lauku dzīvotspēju ilgtermiņā, un tie kļūst pievilcīgi dzīvošanai un

strādāšanai. Ja lauki saglabājas ekonomiski un sociāli dinamiski, tas nodrošina lauksaimniecības un mežsaimniecības attīstību, kas ir svarīga vides jomai, kura savukārt ir saistīta ar lauku tūrisma attīstību un atpūtas iespēju paplašināšanu. Zemes reljefs, ainava, klimats un citi dabas faktori veido Latvijas lauku tradīcijas un identitāti.

Lauku telpas dzīvotspējas novērtējums

Reģionālā attīstība un teritorijas attīstība Latvijā ir Vides aizsardzības un reģionālās attīstības ministrijas (VARAM) pārziņā. Reģionālās attīstības uzraudzību un novērtēšanu nodrošina Reģionālās attīstības indikatoru modulis (RAIM), kas ietver 200 sociālekonomiskus rādītājus par katru teritoriju – reģionu un pašvaldību. RAIM ir instruments reģionālās attīstības monitoringam, pašvaldību teritorijas attīstības tendenču izvērtēšanai, attīstības programmu sagatavošanai un uzraudzībai, kā arī lēmumu pieņemšanas atbalstam (VARAM, 2018).

Raksturojot lauku telpas dzīvotspēju, būtu jāņem vērā lauku kopienu dažādība un atšķirīgās ikdienas vajadzības, dzīves stratēģija un prakse. Vērtējot pēc statistikas rādītājiem, dažkārt aiz skaitļiem pazūd cilvēks. Dzīvotspēja nav reducējama tikai uz kādu noteiktu rādītāju, bet ir skatāma mijiedarbībā, kas nepārtraukti mainās.

Daži pētnieki uzsver dzīvesspēku kā resursu. Dzīvesspēks izpaužas kā pozitīva attīstība, par spīti grūtām dzīves situācijām, un tam ir raksturīgs emocionāls līdzsvars, laba humora izjūta, ticība saviem spēkiem, piederības izjūta (Bandura, 1977; Masten, 2011; Walsh, 2011; Sebre, Krūmiņa, 2012). Arī pašorganizēšanās un iesaiste dažādās apvienībās ir būtisks ceļš uz attīstību (Barnes, 2006).

Lauku telpas dzīvotspēja pamatojas uz līdzsvarotu attīstību un ilgtspēju. Pētniecības literatūrā ir grūti atrast vienotu kopīgu pieeju datu atlasei, lai novērtētu lauku telpas dzīvotspēju, un tiek lietoti jēdzieni “ilgtspējīga

attīstība” un “ilgtspējīga izaugsme”. Ilgtspējīga izaugsme ir jēdziens, kas galvenokārt ir attiecināms tikai uz ekonomisko izaugsmi un sociālo attīstību. Līdz ar to ilgtspējīga izaugsme ir pretrunā līdzsvarotās attīstības idejai – līdzsvaram starp ekonomiskiem, sociāliem un vides mērķiem. Attīstībai jābūt līdzsvarotai starp ekonomiku, sociālo jomu un vidi (United Nations, 1987; Bartelmus, 2013; Bina, 2013; Ciegis et al., 2015). Vairākos pētījumos šīs trīs grupas ir papildinātas ar tehnoloģisko attīstību (Grizans, 2009; Blohmke, 2016) un institucionālo ietekmi (Rompczyk, 2007).

Lauku telpas dzīvotspējas novērtēšanas metodes

Vides novērtējums ir būtisks ekonomikas elements, un tādām nolūkam ir izstrādāts daudz jaunu metožu, iekļaujot klimata pārmaiņu ietekmi, kaitējumu no bīstamām atkritumu vielām un gaisa piesārņojumu, kā arī daudzu ekosistēmu pakalpojumu vērtību.

Lielākā daļā vides preču un pakalpojumu (piem., tīrs gaiss un ūdens, kā arī veselīgu zivju un savvaļas dzīvnieku populācijas) tirgū netiek tirgotas. Viņu ekonomiskā vērtība tiek vērtēta ar dažādām metodēm, piemēram, ar hedonisko regresijas modeli (vides kvalitātes ietekme uz īpašuma tirgus cenām), ar ceļojumu izdevumu metodi (vides apmeklētāju skaits) u. c. Daži pētnieki noraida šīs metodes (Ackerman, Heinzerling, 2004). Viņi apgalvo, ka lēmumi par vidi, veselību un drošību jāpieņem, pamatojoties nevis uz ekonomiskām, bet gan uz demokrātiskām vērtībām, kuras balstās uz morāli (Ackerman, Heinzerling, 2004).

Skepticismu par šo metožu lietošanu izraisa arī lielas atšķirības starp pētījumu rezultātiem atkarībā no vērtētājiem un konteksta. Analītiķim ir jābūt labi informētam par indivīdu lēmumu alternatīvām (Freeman et al., 2014). Bažas izraisa arī saistība starp interesējošiem atribūtiem un datiem, kas nav pieejami. Parasti pētījums balstās uz vienu vai dažiem vides mainīgajiem. Empīriskie novērojumi liecina, ka mēs nezinām drošības, klusuma, tīra gaisa u. tml. patieso vērtību. Dažādu pieeju un paņēmienu izmantošana liecina, ka neviena no tām nav ievērojami labāka par citām (Anderson, 2018).

Var piekrist pētniekiem, ka ir sarežģīti naudas izteiksmē novērtēt dabas jeb ekosistēmu sniegtos ieguvumus. Viens no risinājumiem, ko piedāvā vides ekonomisti, ir identificēt un aprakstīt visas iespējamās vērtības, kuras saņemam no dabas (apputeksnēšana, augsnes auglība, piesārņojuma attīrīšana, oglekļa piesaiste, bioloģiskā daudzveidība, skaista ainava u. c.). Ekosistēmu vērtēšanu dabas aizsardzībā pieprasa arī “ES bioloģiskās daudzveidības stratēģija laikposmam līdz 2020. gadam”, padarot to par vides politikas sastāvdaļu.

Vairāki pētnieki uzsver tehnoloģiju attīstības, cilvēkresursu izaugsmes un zināšanu bāzes palielināšanas nepieciešamību lauku telpas attīstībai (Corrado et al., 2017), tomēr daži zinātnieki kritizē zināšanu ekonomikas pieeju, norādot, ka visa ekonomiskā situācija

jāskata kopumā. Valstu ekonomisko datu analīze rāda, ka labklājības un konkurētspējīgākās ekonomikas ir parasti ar lielāku produktu un pakalpojumu daudzveidību. Savukārt ekonomikas ar nelielu daudzveidību tiecas specializēties uz tiem produktiem un pakalpojumiem, kurus piedāvā gandrīz visas citas valstis. Ekonomikas vingrums (*fitness*) vistiešākajā veidā ir atkarīgs no saimnieciskās daudzveidības (Cristelli et al., 2013).

Daži pētnieki uzsver, ka par dzīvīgām lauku teritorijām viņi uzskata tādas, kur ekonomiskajā, sabiedriskajā un vides telpā funkcionē ciešas, aktīvas un iekļaujošas iedzīvotāju, privātā sektora, publiskā sektora un pilsoniskā sektora organizāciju savstarpējās attiecības (Scott, 2010; Grigsby, 2001, citēts pēc Rivža, 2018). Dzīvīgas kopienas spēj pieciest un sakārtot šīs attiecības, lai radītu, pielāgotos un attīstītos mainīgajā pasaulē (Scott, 2010). Dzīvotspēju arvien biežāk raksturo kā sarežģītu, daudzveidīgu koncepciju. Ar to saprot vietējo iedzīvotāju prasmes, zināšanas un spējas, izceļot attiecību un saziņas nozīmi, nepieciešamību uzlabot kopienas iniciatīvu, atbildību un spējas pielāgoties ilgtspējīgām un veselīgām ekosistēmām. Dzīvotspēja cieši saistās ar daudzām kopienas priekšrocībām, pietiekami daudzveidīgu un veselīgu ekonomiku (Grigsby, 2001). Gan dzīvīguma, gan dzīvotspējas raksturojumā nozīmīga vieta ir ierādīta ekonomiskai darbībai. Vietējās ekonomikas dzīvīgums tiek uzskatīts par vienu no pamatfaktoriem kopienas apdzīvotas telpas dzīvotspējas uzturēšanai.

Lai novērtētu Latvijas reģionu, republikas nozīmes pilsētu un novadu attīstības līmeni, ir izstrādāts teritorijas attīstības indekss (TAI). Indekss raksturo attīstības līmeni attiecīgajā gadā, parādot teritoriju augstāku vai zemāku attīstību salīdzinājumā ar vidējo attīstības līmeni valstī un aprēķinos izmantojot astoņu dažādu statistikas rādītāju standartizētās vērtības. Tie ir ekonomiski aktīvo individuālo komersantu un komercsabiedrību skaits uz 1000 iedzīvotājiem, bezdarba līmenis, trūcīgo personu īpatsvars iedzīvotāju kopskaitā, kopējais noziedzīgo nodarījumu skaits uz 1000 iedzīvotājiem, dabiskās kustības saldo uz 1000 iedzīvotājiem, ilgtermiņa migrācijas saldo uz 1000 iedzīvotājiem, iedzīvotāju skaits virs darbības vecuma uz 1000 darbības vecuma iedzīvotājiem, iedzīvotāju ienākuma nodoklis. TAI raksturo galvenokārt teritoriju ekonomikas un attīstības sociālo dimensiju tradicionālā izpratnē, bet neparāda vides dimensiju, tehnoloģisko dimensiju un institucionālo dimensiju (VARAM, 2018).

Latvijas lauku teritoriju viedās attīstības indekss

Tieši šo aspektu padziļinātai analīzei un teritoriju izaugsmes novērtēšanai Valsts pētījumu programmas EKOSOC-LV ietvaros ir izstrādāts viedās attīstības indekss, kurš parāda dabas, iedzīvotāju, pārvaldes un e-vides resursu izmantošanas efektivitāti un inovatīvas uzņēmējdarbības progresu viedās attīstības kontekstā.

Viedās attīstības indekss analizē

1) resursu daudzumu un izmantošanas efektivitāti;

- 2) pieejamā ceļu infrastruktūru;
- 3) iedzīvotāju zināšanas, prasmes un aktivitāti;
- 4) uzņēmējdarbības inovativitāti un aktivitāti;
- 5) vietējās pārvaldes kompetenci un atbilstību mūsdienu vides prasībām;
- 6) e-vides attīstību.

Abi indeksi savstarpēji nekonkurē, bet papildina viens otru, parādot atšķirīgus teritorijas attīstības aspektus (Rivža, 2018).

Resursu dimensija ietver gan dabas resursu radītājus, gan rādītājus, kas raksturo un ietekmē resursu izmantošanas efektivitāti. Saskaņā ar EKOSOC-LV izstrādāto metodiku ir šādi nozīmīgākie dabas resursi:

- 1) lauksaimniecībā izmantojamās zemes (LIZ) platība nedaudz pārsniedz 2 miljonus (2 074 600) ha jeb 38,8% Latvijas teritorijas) – tās izmantošanas intensitāte ir svarīgs rādītājs resursu izmantošanas efektivitātes noteikšanā. Rādītāja nozīmīgumu pamato arī fakts, ka Latvijas novados galvenā darbības joma ir lauksaimniecība un mežsaimniecība. Augsne ir ļoti svarīgs Latvijas dabas resurss, un tās auglība nosaka zemes izmantošanu;
- 2) mežu platības, kas aizņem gandrīz 3 miljonus (2 965 100) ha jeb 52% Latvijas teritorijas. Meži ir nozīmīgs resurss ne tikai mežizstrādei un kokapstrādei, bet arī rekreācijai, dažādu ogu, sēņu, augu iegūšanai un medībām;
- 3) minerālresursi – ģipsis, kaļķakmens, māls, dolomīts, smilts, grants utt. – kopumā 2265 ieguves vietās.

Papildus dabas resursiem tika izvēlēti divi rādītāji, kas raksturo un ietekmē resursu izmantošanas efektivitāti. Pirmais – ES un valsts maksājumi lauksaimniecībai, mežsaimniecībai un lauku attīstībai – ir nozīmīgs finanšu atbalsts, kas parāda resursu izmantošanas intensitāti, tāpēc pētījumā tika iekļauts izmaksātā atbalsta apjoms laika posmā no 2001. līdz 2015. gadam. Šos maksājumus administrē Latvijas Lauku atbalsta dienests, kurš pakļauts Zemkopības ministrijai. Otro – infrastruktūru – atspoguļo ceļu tīkla blīvums – ciešs ceļu tīkls un optimāla to kvalitāte nodrošina nepieciešamos apstākļus uzņēmējdarbības sākšanai un veiksmīgai attīstībai (EKOSOC-LV, 2018).

Ekonomikas dimensija ietver rādītājus, kas raksturo inovatīvu uzņēmējdarbību zināšanu ietilpīgo pakalpojumu nozarēs, kā arī augsto un vidēji augsto tehnoloģiju nozarēs. Pētījumā izvēlētie rādītāji attiecināti pret kopējo skaitu, piemēram, inovatīvo uzņēmumu īpatsvars kopējo uzņēmumu skaitā konkrētā novadā, parādot inovāciju apgūšanas tendenci. Inovatīvo uzņēmumu raksturotājlīkumi ir četri – skaits, apgrozījums, nodarbināto skaits, kā arī apgrozījums uz vienu nodarbināto. Kā pēdējais rādītājs izvēlēts pašnodarbināto skaits novadā uz 1000 iedzīvotājiem, parādot iedzīvotāju aktivitāti.

Sociālo dimensiju raksturo ne tikai iedzīvotāju kvalifikācijas vai izglītības līmenis, bet arī sociālās mijiedarbības kvalitāte un aktivitāte pašvaldību nevalstisko

organizāciju (NVO) izteiksmē. Šo aspektu eksperti atzina par vienu no vissvarīgākajiem izaugsmes un attīstības ziņā. Eiropas Savienībā to iedzīvotāju īpatsvars, kuriem ir augstākā izglītība, ir zemāks nekā Japānā vai ASV, tas raisa bažas par turpmāko attīstību. Analīzē ir iekļauti četri svarīgi rādītāji – divi no tiem tiek uzskatīti par pozitīviem teritoriālās attīstības jomā (terciāro izglītību ieguvušo iedzīvotāju īpatsvars un NVO skaits); un divi ir negatīvi (nodarbinātība primārajā sektorā un ilgtermiņa bezdarbs) (Rivža, 2018).

Pārvaldības dimensija ietver politiskās līdzdalības aspektus, pakalpojumu kvalitātes novērtēšanu pilsoņiem, kā arī administrācijas darbību. Izvēlētie rādītāji:

- 1) piešķirtais ES finansējums no 2009. līdz 2013. gadam attīstībai (Eiropas Reģionālās attīstības fonds, Eiropas Sociālais fonds un Kohēzijas fonds) un lauksaimniecībai (Eiropas Lauksaimniecības fonds lauku attīstībai, Eiropas Zivsaimniecības fonds un Eiropas Lauksaimniecības garantiju fonds);
- 2) vēlētoju aktivitāte pašvaldību vēlēšanās;
- 3) izmaiņas Latvijas e-indeksā – šajā indeksā ir apkopota informācija un rādītāji par to, cik aktīvi un atbilstoši saviem apstākļiem pašvaldības izmanto mūsdienīgu informācijas un komunikācijas tehnoloģiju piedāvātos risinājumus, lai uzlabotu to pakalpojumu kvalitāti un pieejamību iedzīvotājiem un uzņēmumiem;
- 4) interneta pārklājuma zonas, kur zemākā vērtība ir 0 (netiek nodrošināts optiskais internets, pastāv zems interneta ātrums) un augstākā – 2 (EKOSOC-LV, 2018).

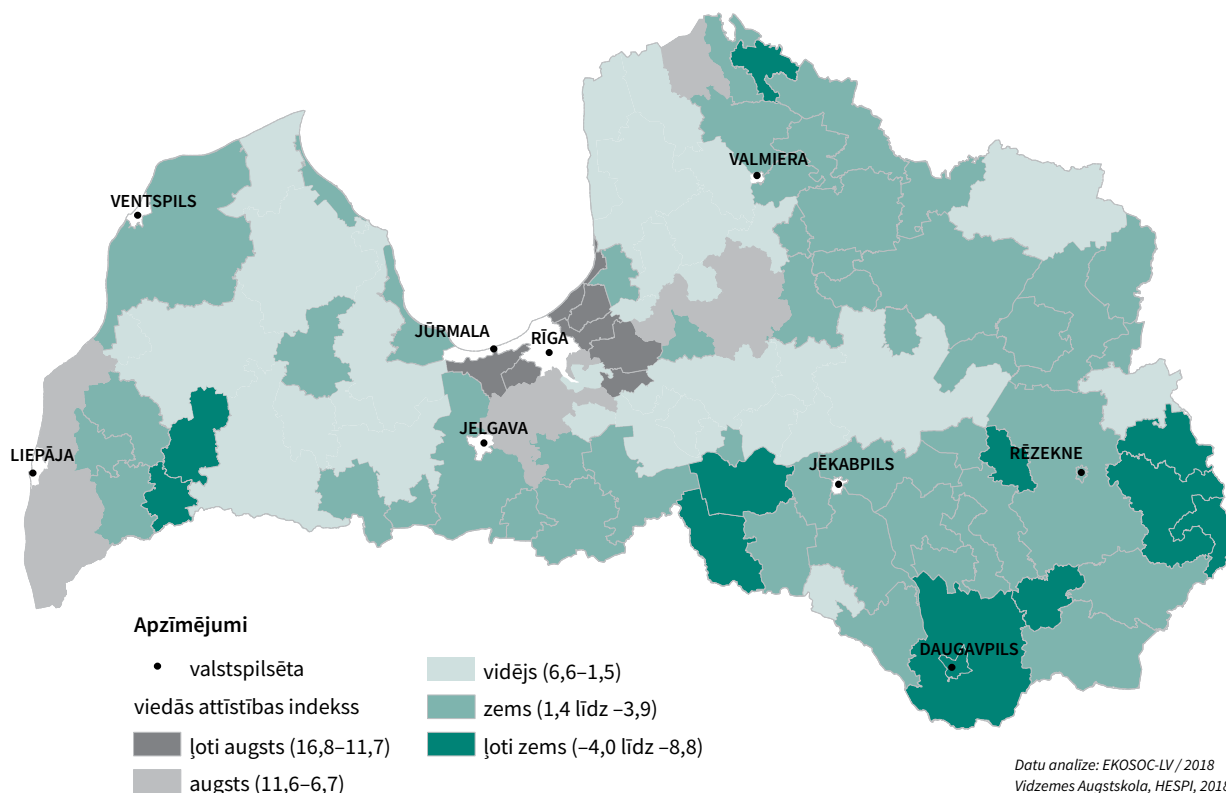
Saskaņā ar izstrādāto teritorijas viedās attīstības indeksu Latvijas lauku teritoriju veidojošās pašvaldības var iedalīt piecās grupās (3.6. attēls).

Maksimālā viedās attīstības indeksa vērtība ir Saulkrastu novadam (16,88), bet minimālā – Zilupes novadam (–8,75). Veicot datu novērtēšanas loģisko analīzi, ir vērojams, ka Strenču novada ekonomikas dimensijas standartizēto vērtību 80% apmērā ietekmē Strenču psihoneiroloģiskā slimnīca, kura pēc Eurostat klasifikācijas pieder pie zināšanu ietilpīgo pakalpojumu nozares, tādēļ tā tika izslēgta no Strenču novada datiem.

1. grupai (8 novadi ar vērtību 11,7–16,8) ir raksturīga vislabākā situācija no 110 pašvaldībām, un tajā ir Pierīgas novadi. Šajā grupā dominē iedzīvotāju un pārvaldības dimensija – iedzīvotāji ir izglītoti, kvalificēti un aktīvi, pašvaldība ir iekļaujoša un profesionāla attiecībā uz e-pakalpojumiem un informācijas un komunikāciju tehnoloģiju (IKT) izmantošanu.

2. grupa (12 novadi ar vērtību 6,7–11,6) liecina par labu situāciju, un tajā visvairāk ir Pierīgas un Kurzemes novadu. Šajā grupā dominē pārvaldības dimensija – pašvaldība ir iekļaujoša un profesionāla attiecībā uz e-pakalpojumiem un IKT izmantošanu, kā arī ekonomikas dimensija – nozīmīgā uzņēmējdarbības daļa darbojas zināšanu ietilpīgos pakalpojumos ar augstu tehnoloģiju intensitāti saistītās nozarēs.

3.6. attēls. Viedās attīstības indekss Latvijas lauku teritoriju pašvaldībās

Avots: EKOSOC-LV, 2018.

3. grupa (32 novadi ar vērtību 1,5–6,6) liecina par vidēju situāciju, un tajā visvairāk ir Pierīgas, Vidzemes un Kurzemes novadu. Šajā grupā dominē pārvaldības un resursu dimensija – pašvaldība ir iekļaujoša un profesionāla attiecībā uz e-pakalpojumiem un IKT izmantošanu un resursi tiek pārvaldīti efektīvi.

4. grupa (47 novadi ar vērtību –3,9 līdz 1,4) parāda situāciju zem mediānas: 40 pašvaldībās indekss ir < 0. Šajā grupā visvairāk ir Vidzemes, Zemgales un Latgales pašvaldību. Primārais sektors dominē nodarbinātības un uzņēmējdarbības jomā.

5. grupa (11 pašvaldības ar vērtību –4,0 līdz –8,8) parāda sliktu situāciju. Šajā grupā visvairāk ir Latgales novadu. Grupu raksturojošie rādītāji: dabas resursi tiek pārvaldīti neefektīvi, iedzīvotāju skaits samazinās, tie ir pasīvi, viņiem ir nepietiekama izglītība un nepietiekamas profesionālās iemaņas. Primārais sektors dominē nodarbinātības un uzņēmējdarbības jomā.

Rezultāti liecina, ka 60 novados ir pozitīvs teritoriālās attīstības līmenis, bet 50 novados – negatīvs.

Saskaņā ar viedās attīstības indeksa četru dimensiju vērtībām var noteikt indeksa struktūrā dominējošo dimensiju katram novadam (3.7.–3.10. attēls). Kopējā tendence rāda izteiktu pārvaldības dimensijas dominanti

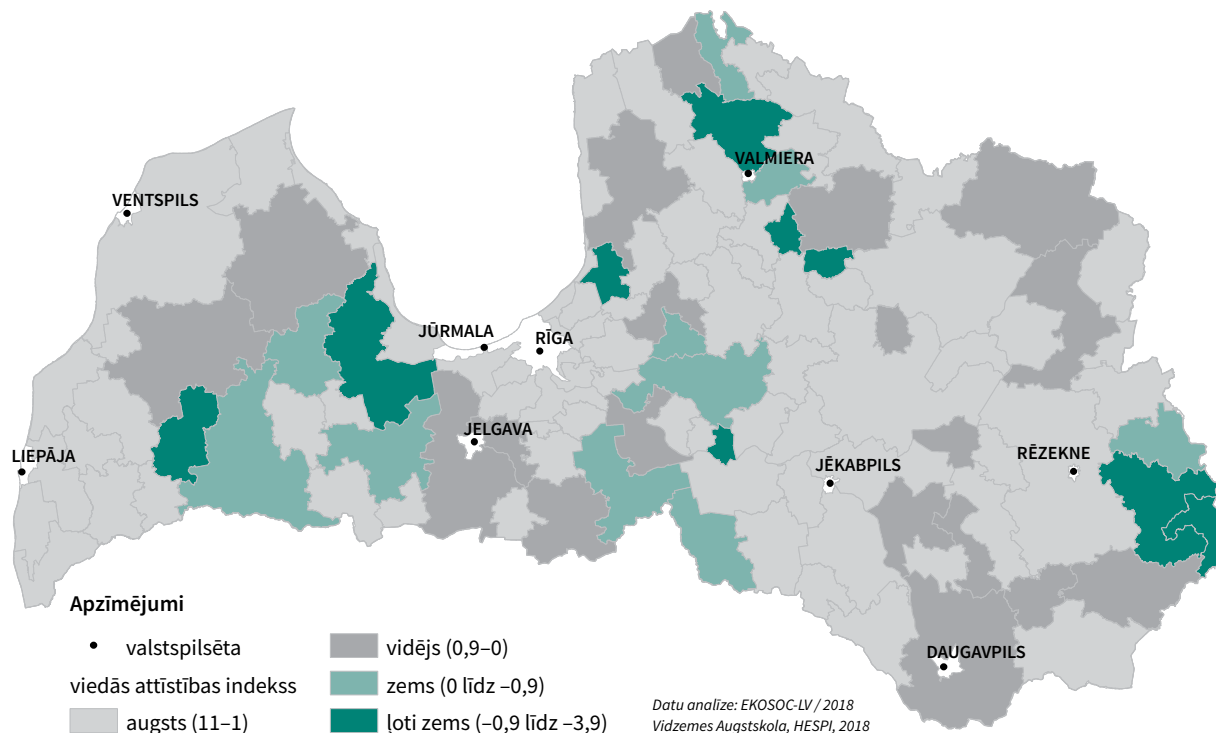
(3.7. attēls) novadiem gan ar pozitīvām, gan negatīvām viedās attīstības indeksa vērtībām. Kopumā 61 novadam pārvaldība ir dominējošā dimensija. Augstākā pārvaldības dimensijas vērtība ir Nīcas, Mērsraga, Ropažu, Stopiņu, Amatas novadam.

Iedzīvotāju dimensija dominē 21 novadā, pārsvarā Pierīgas reģionā. Augstākā iedzīvotāju dimensijas vērtība ir Garkalnes, Mārupes, Babītes novadam (3.8. attēls).

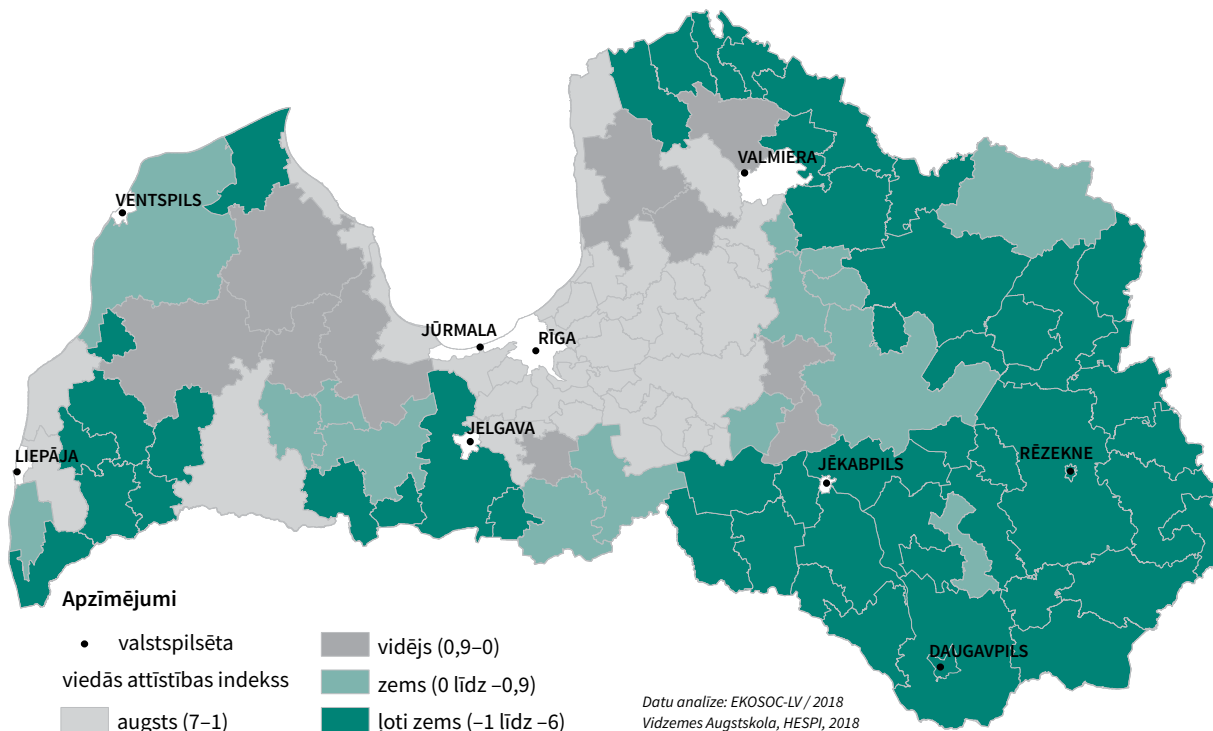
Resursu dimensija dominē 16 novados, pārsvarā Vidzemes un Kurzemes reģionā. Augstākā resursu dimensijas vērtība ir Cēsu, Pāvilostas, Talsu, Saldus novadam (3.9. attēls).

Ekonomikas dimensija dominē 13 novados, augstākā ekonomikas dimensijas vērtība ir Rucavas, Carnikavas un Olaines novadam (3.10. attēls).

Korelācijas koeficientu vērtības starp viedās attīstības indeksu un tā dimensijām parāda, ka viedajai attīstībai Latvijas reģionos ir atšķirīgi akcenti. Vidēji cieša un cieša sakarība ir novērojama starp viedās attīstības indeksu un iedzīvotāju, ekonomikas un pārvaldības dimensiju, savukārt resursu dimensija pārsvarā ir vāji saistīta ar viedo attīstību. Ciešākā sakarība ir vērojama starp viedās attīstības indeksu un iedzīvotāju dimensiju ($r = 0,778$). Vidēji cieša sakarība ir starp viedās attīstības

3.7. attēls. Viedās attīstības indeksa pārvaldības dimensijas novērtējums Latvijas lauku teritoriju pašvaldībās

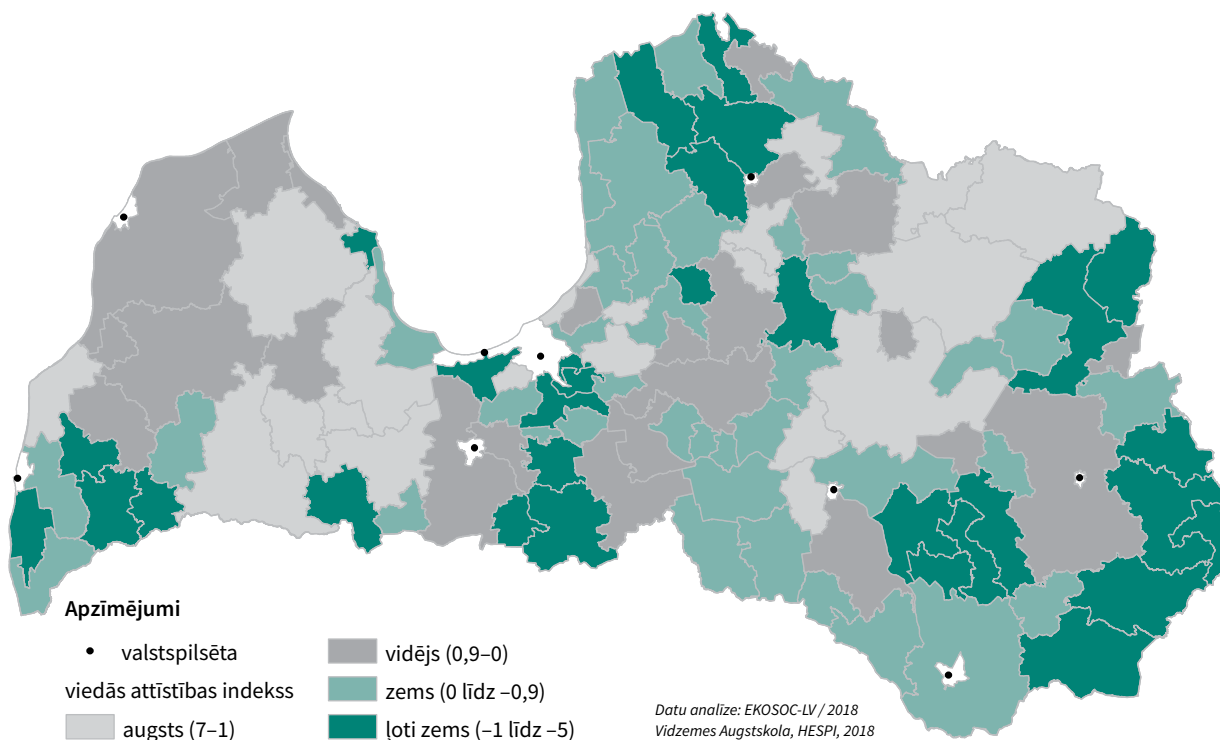
Avots: EKOSOC-LV, 2018.

3.8. attēls. Viedās attīstības indeksa iedzīvotāju dimensijas novērtējums Latvijas lauku teritoriju pašvaldībās

Avots: EKOSOC-LV, 2018.

3.9. attēls.

Viedās attīstības indeksa resursu dimensijas novērtējums Latvijas lauku teritoriju pašvaldībās

Avots: EKOSOC-LV, 2018.

indeksu un ekonomikas ($r = 0,590$) un pārvaldības dimensiju ($r = 0,456$). Viedās attīstības indeksa un resursu dimensijai ($r = 0,339$) ir visvājākā sakarība.

Korelācijas koeficients starp TAI indeksu un viedās attīstības indeksu parāda ciešu sakarību ($r = 0,758$). Tas liecina, ka abi indeksi nekonkurē, bet savstarpēji papildina viens otru. TAI indeksam ir visciešākā korelācija ($r = 0,896$) ar viedās attīstības indeksa ekonomikas dimensiju, bet ar pārējām dimensijām ir vāja sakarība.

Analizējot un apkopojot viedās teritorijas ietekmējošos aspektus, balstoties uz teorētiskām nostādnēm, iesaistīto pušu (pašvaldību, uzņēmēju, kopienu pārstāvju) ieteikumiem un ņemot vērā valsts stratēģiskos mērķus un EKOSOC-LV darba grupas viedokļus, tika izveidota viedās teritorijas veidošanās un attīstības faktoru hierarhija un analizēti Latvijas novadu ekspertu akcenti faktoru un attīstības vīziju izvērtējumā.

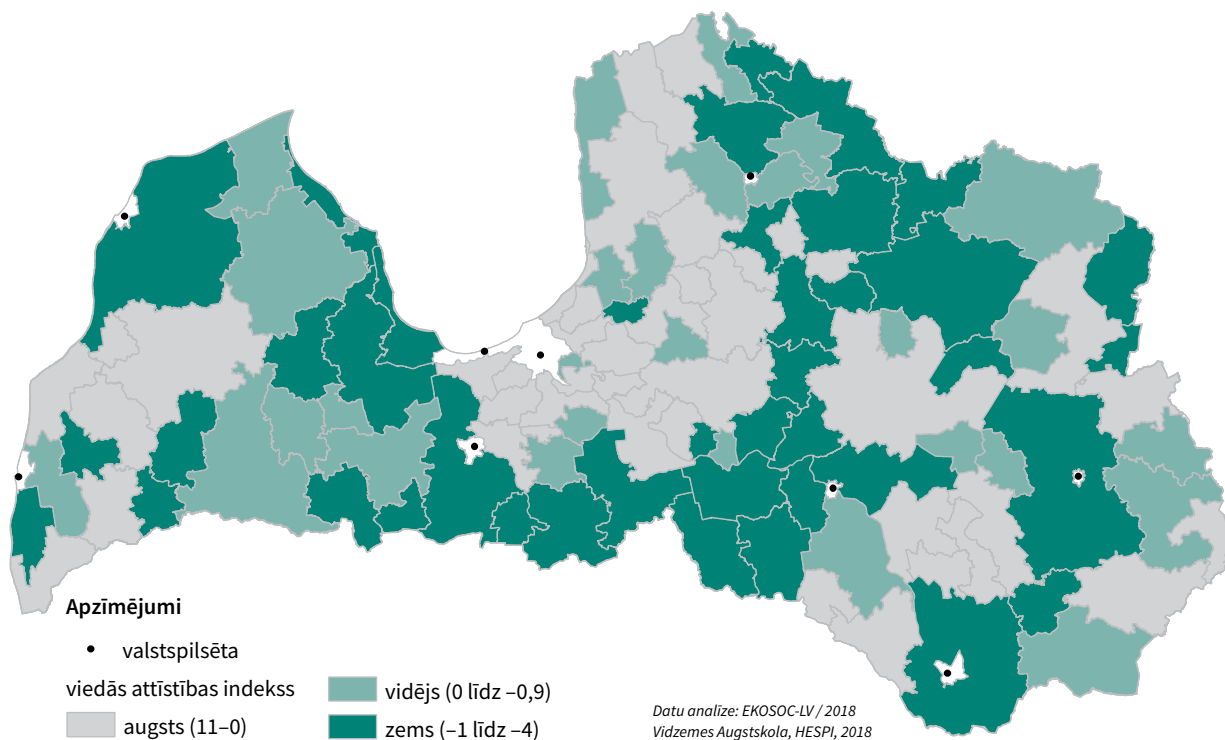
Viedās teritorijas veidošanās un attīstības scenāriju analīzē tika izmantota AHP metode. Tika izvēlēti 16 vērtējumu kritēriji, kurus sagrupēja atbilstoši mērķgrupu interesēm (iedzīvotāju, pašvaldību, valsts un ES interešu grupas).

Ekspertiem tika jautāts par viedās attīstības četrām dimensijām un to nozīmi Latvijas reģionu attīstībā, kā arī par iedzīvotāju, pašvaldības, valsts un ES ietekmi,

tādējādi nosakot dominējošos ietekmes faktoros, t. i., iedzīvotāju iniciatīvu un aktivitāti vai institucionālo vidi.

Ekspertu skatījumā Pierīgas, Kurzemes un Zemgales reģionam dominējošā dimensija ir ekonomika, Vidzemes reģionam – pārvaldība, bet Latgales reģionam – iedzīvotāji (3.1. tabula).

Vidzemes reģionam pārvaldības dimensija dominē gan statistiskajos novērtējumos, gan ekspertnovērtējumos. Pierīgas reģionam dominējošā ir iedzīvotāju dimensija pēc statistiskā novērtējuma, un tai ir visciešākā sakarība ar viedās attīstības indeksu, bet eksperti augstāk novērtējuši ekonomikas dimensiju. Latgales reģiona statistiskais novērtējums liecina par pārvaldības dimensijas dominantu, bet eksperti visaugstāk ir novērtējuši iedzīvotāju dimensiju. Kurzemes un Zemgales reģiona statistiskā dominante ir pārvaldība, bet eksperti visaugstāk novērtējuši ekonomikas dimensiju. Atšķirības statistiskajos un ekspertu vērtējumos ir skaidrojamas ar ekspertu aktuālo un nākotnes skatījumu, kamēr statistikas dati liecina par pagātnes notikumiem. Resursu dimensija nav sastopama starp dominējošām dimensijām ne statistiskajā, ne kvalitatīvajā novērtējumā, un tai ir visvājākā korelācija ar viedās attīstības indeksu. Tas liecina, ka vides un resursu potenciāls ir nepietiekami izmantots un novērtēts Latvijas lauku līdzsvarotajā attīstībā.

3.10. attēls. Viedās attīstības indeksa ekonomikas dimensijas novērtējums Latvijas lauku teritoriju pašvaldībās

Avots: EKOSOC-LV, 2018.

3.1. tabula. Dominējošā dimensija saskaņā ar kvantitatīvā un kvalitatīvā novērtējuma rezultātiem

Dimensija	Dominante viedās attīstības indeksā	Dominante pēc ekspertu vērtējuma	Sakarības ciešums ar VAI
Resursi			$r = 0,339$
Iedzīvotāji	Pierīga	Latgale	$r = 0,778$
Ekonomika		Pierīga, Kurzeme, Zemgale	$r = 0,590$
Pārvaldība	Kurzeme, Vidzeme, Latgale, Zemgale	Vidzeme	$r = 0,456$

Avots: S. Rozentāles apkopojums pēc EKOSOC-LV datiem.

SECINĀJUMI

Dzīve laukos ir paradokss, šeit ir mazāka vietējās izglītības un darba pieejamība, grūtāki dzīves apstākļi, ierobežotākas sociālās aktivitātes nekā pilsētā, un tomēr, par spīti tam, cilvēki sapņo par dzīvi laukos.

Pastāv vairākas reālas priekšrocības, kas piesaista cilvēkus dzīvei lauku apvidos: zemākas mājokļu un

dzīves izmaksas, mazāks piesārņojums, dabas tuvums, mierīgs dzīvesveids, mazāks stress.

Par laukiem var runāt no sociālekonomiskā skatu punkta – iedzīvotāju skaits, to blīvums, ekonomiskā aktivitāte, ienākumi, pakalpojumu pieejamība, kas ir sarūkoši, bet tikpat būtiski ir paturēt prātā idejisko panorāmu, kas ir saistīta ar teritorijas potenciālu – gan ar resursiem un vidi, gan ar spējām un aktivitātēm šos

resursus izmantot. Lauku telpa zināmā mērā ir sociāla konstrukcija, kur vairākas atšķirīgas sociālās telpas pārklājas ar ģeogrāfisko telpu.

Arvien biežāk lauku teritorija tiek uzlūkota par dzīvesvietu, kur veidojas dažādas darba un mobilitātes kombinācijas.

Ja lauki risina tikai tos jautājumus, kas ir nozīmīgi vienīgi to apkaimē un ir saistīti tikai ar ekonomiskiem jautājumiem, tie kļūst arvien perifērāki un mazāk svarīgi. Novads var būt relatīvi neliels, bet tajā var būt liela dažādība – dažādi dzīves stili, sociālās vai etniskās grupas, ideāli.

Priekšlikums politikas veidotājiem – sasniegt ANO ilgtspējas mērķus, kā arī

- padarīt pilsētas un apdzīvotas vietas iekļaujošas, drošas, pielāgoties spējīgas un ilgtspējīgas;

- nodrošināt ilgtspējīgus patēriņa paradumus un ražošanas modeļus;
- rīkot steidzamus pasākumus, lai cīnītos pret klimata pārmaiņām un to ietekmi;
- aizsargāt, atjaunot un veicināt sauszemes ekosistēmu ilgtspējīgu izmantošanu, ilgtspējīgi apsaimniekot mežus, apkarot pārtuksnešošanu un novērst zemes degradāciju, veicināt tās atjaunošanu un apstādināt bioloģiskās daudzveidības izzušanu;
- veicināt miermīlīgas un iekļaujošas sabiedrības ilgtspējīgu attīstību, izveidot efektīvas, atbildīgas un iekļaujošas institūcijas visos līmeņos;
- stiprināt globālās partnerības īstenošanas līdzekļus un atjaunot globālo partnerību ilgtspējīgai attīstībai. Nepieciešams informēt sabiedrību, arī ārvalstīs, ka Latvija ir ceļā uz ANO mērķu sasniegšanu.

Iedzīvotāju attieksmes un uzvedība vides un ekoloģijas problēmu kontekstā

Renārs Felcis, Elgars Felcis

Ievads

Kamēr zinātnieki publicē arvien bažīgākus “brīdinājumus cilvēcei” (Ripple et al., 2017) par pārsniegtām “planētas robežām” drošai rīcības telpai cilvēcei (Steffen et al., 2015b), klimata pārmaiņām (Rockstrom, 2017; IPCC, 2014; IPCC, 2018) un citām attīstības blaknēm (Beck, 2009), tas nav būtiski mazinājis ekonomikas kā svarīgākās nozares dominēšanu, kas lielā mērā ir šo problēmu cēlonis. Ir veikta šķietama ekonomisko procesu atsaiste no vides procesiem, panākot dažāda veida relatīvās efektivitātes, taču absolūtā mērogā ekonomiskā augsme un izplešanās ir cieši saistītas ar vides degradāciju (Fletcher & Rammelt, 2016; Ward et al., 2016; D’Alisa et al., 2014).

Sociālajās zinātnēs jēdziens “globālie ekoloģiskie traucējumi” (*global ecological rift*) raksturo pārrāvumu cilvēku mijiedarbībā ar dabu un dabas procesiem, kuru radījusi atsvešināta bezgalīgas kapitāla uzkrāšanas sistēma (Foster, York & Clark, 2011). Tāpēc ir svarīgi noskaidrot, vai un kā šī atsvešinātā kapitāla uzkrāšanas sistēma izpaužas sabiedrības attieksmēs un uzvedībā. Citiem vārdiem, kaut arī kapitāla uzkrāšana ir atkarīga no vides resursiem, šī atkarība bieži tiek ignorēta un ekonomiskā attīstība tiek uzlūkota kā neatkarīga no vides sistēmas. Līdz ar to vairākums ekonomistu un sociologu ir veicinājuši dabas un sabiedrības nošķirumu, ko atkal ir jāspēj vienot (Latour, 2005; Bowden, 2017), lai cerētu uz atjaunojošu, nevis katastrofisku antropocēna laikmetu¹ (Steffen et al., 2018; Waters et al., 2016; Marsden, 2018). Viens no veidiem, kā to veicināt, ir balstīties uz tādu starpdisciplināro zinātņu tradīcijām kā, piemēram, ekoloģiskā ekonomika (Daly & Farley, 2011), vides socioloģija (Hannigan, 2014; Harper & Snowden, 2017) un ilgtspējas zinātne (piem., Marsden, 2018; Becker, 2014).

Līdz ar to tautas attīstības pārskata kontekstā šajā nodaļā runa ir par attieksmēm un uzvedību attiecībā uz vidi un ekoloģiju kā kolektīvajiem resursiem (*common pool resources*), kas, atšķirībā no sabiedriskā labuma resursiem, ir izgūstami jeb konkurējoši. Nobela prēmijas laureātes Elinoras Ostromas (*Elinor Ostrom*) pētniecība

¹ Antropocēna laikmets tiek piedāvāts kā apzīmējums pašreizējai situācijai pasaulē, kur cilvēku kolektīvas rīcības rezultātā tiek visaptveroši mainīts klimats un ģeoloģija (Steffen et al., 2018; Waters et al., 2016; Crutzen, 2002; Steffen et al., 2015a).

(Ostrom, 1990; Dolšak & Ostrom, 2003; Ostrom, 2011; Ostrom, 2012) norāda uz veiksmīgu kolektīvu vides resursu pārvaldības iespējamību un uz to, ka privātīpašums nav obligāti nepieciešamā pārvaldības forma, lai novērstu “kopējo resursu traģēdiju” (Hardin, 1968).

Centrāleiropas un Austrumeiropas valstīs ir zemāks globālo ekoloģisko un ilgtspējības problēmu apzināšanās līmenis salīdzinājumā ar citām ES valstīm (skat., piem., European Union, 2017). Taču, runājot par ilgtspējības starpdisciplinārām problēmām, ir svarīgi saprast tendences Latvijas sabiedrības attieksmēs, uzskatos un uzvedībā. Tādēļ šajā nodaļā izmantosim 2017. gada beigās veiktās Latvijas iedzīvotāju aptaujas rezultātus (SUSTINNO, 2017) un salīdzināsim tos ar tendencēm pēdējo 18 gadu laikā kopš 2000. gada (ISSP Research Group, 2003; ISSP Research Group, 2012), tādējādi runājot par vides apzināšanās sociālo bāzi (Xiao & Dunlap, 2007).

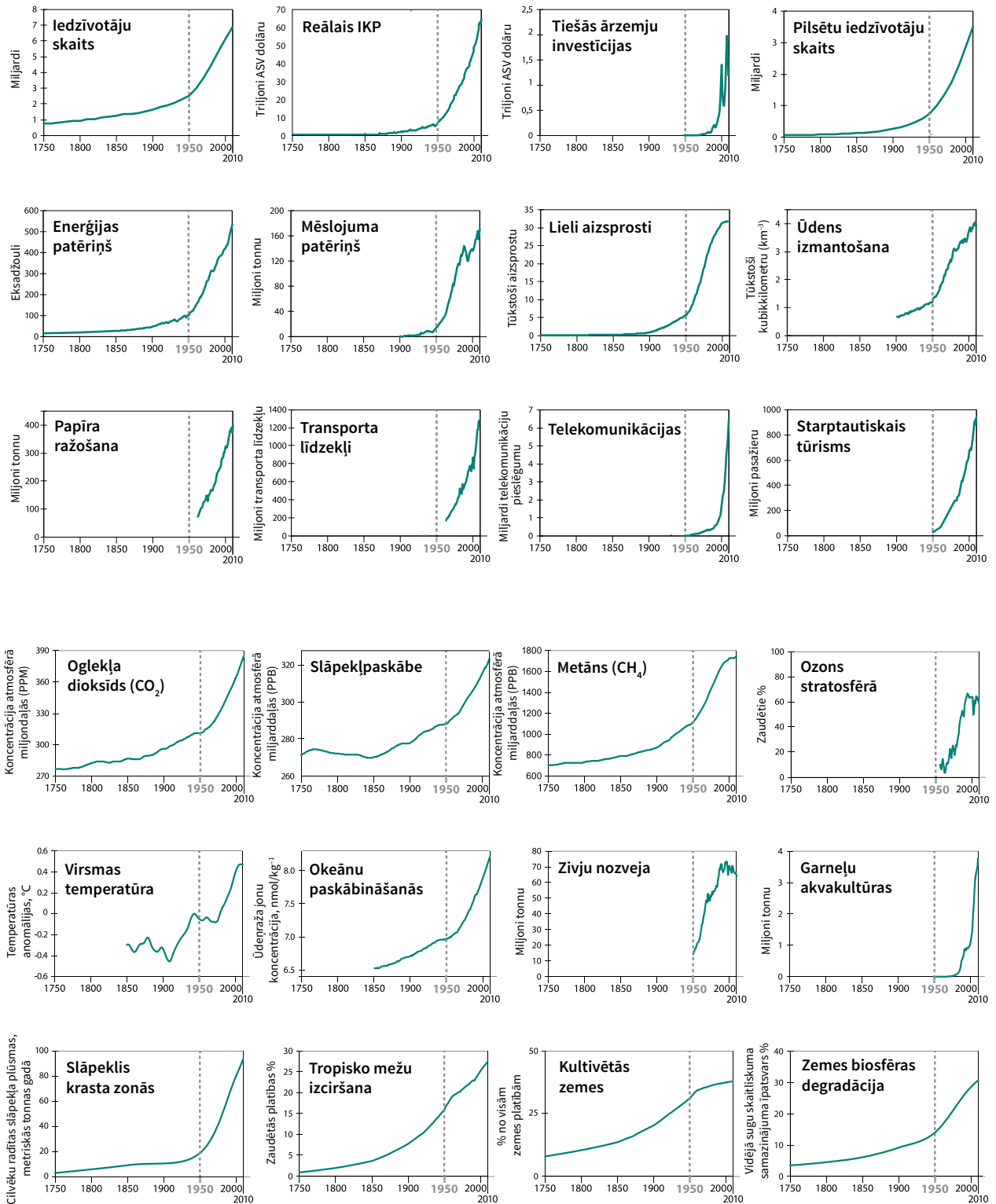
Ekonomisko un ekoloģisko sistēmu pieejas attieksmju un uzvedību skaidrojumā

Planētas robežu (Steffen et al., 2015b) un sociālās un ekoloģiskās vielmaiņas traucējumu (*social and ecological metabolic rift*) pieejas (Foster, York & Clark, 2011; Moore, 2011) labi skaidro ekonomisko un ekoloģisko sistēmu nosacījumus un dinamiku, ko var savukārt pielietot iedzīvotāju attieksmju un uzvedību skaidrojumā. Pirms pievēršanās jautājumu analīzei paskaidrosim dažus galvenos jēdzienus, kas saistīti ar vides un ilgtspējības problēmām.

Antropocēna laikmets

Šis jēdziens ir parādījies zinātniskajā literatūrā tikai ap tūkstošgades miju (Steffen et al., 2018; Waters et al., 2016; Crutzen 2002; Steffen et al., 2015a) un raksturo to, ka kolektīvas cilvēces ietekmes maina ne tikai planētas vizuālo izskatu, bet arī tās sistēmdinamiku, turklāt pārmaiņas notiek nepiedzīvotā ātrumā. Ģeoloģiskas pārmaiņas ir notikušas visas planētas Zeme vēsturē, bet nekad iepriekš tik strauji un ar tik skaidru galveno ietekmes avotu – cilvēku – darbību (IPCC, 2014; IPCC, 2018). Zinātniskais konsenss vēl joprojām ir tāds, ka planēta Zeme atrodas holocēna ērā, taču daudzi klimata un

3.11. attēls. Lielais pātrinājums – sociālekonomisko un Zemes sistēmu tendences

Avots: Steffen et al., 2015a.

ilgtspējas zinātnieki pievērš uzmanību novērojamām straujām pārmaiņām, kuras vairs nelīdzinās stabilitātei, kas raksturīga holocēna ērai. Dažādu sociālekonomisko un Zemes sistēmu tendenču eksponenciāls pieaugums ļoti labi vizualizē antropocēna laikmetam raksturīgo destabilizāciju un demonstrē sociālās un ekoloģiskās vielmaiņas pieaugumu, neskatoties uz dažādām tehnoloģiskām inovācijām, kas nereti tiek piesauktas kā svarīgākās ilgtspējības sasniegšanai.

Sociālā un ekoloģiskā vielmaiņa

Šī pieeja pievērš uzmanību daudzveidīgajām cilvēces darbības sekām plašāku procesu ietvarā (skat., piem., Daly & Farley 2011; Foster, York & Clark, 2011). Konvencionālā ekonomikas pieejā resursi, enerģijas avoti un piesārņojums tiek uzskatīti par ārējiem faktoriem (*externalities*), bet ekoloģiskajā ekonomikā un citās pieejās uzsvērts, ka nav iespējama ilgtermiņa ilgtspēja, ja ārējie faktori netiek ietverti, tas nozīmē, ka trūkst izpratnes par sabiedrisko vielmaiņu. Papildus tam ir svarīgi saprast kvantitatīvo un kvalitatīvo atšķirību starp laikmetu, kurā dzīvojam šobrīd, un visiem iepriekšējiem laikmetiem planētas Zeme vēsturē. Vienkāršiem vārdiem to var raksturot kā “pilnas planētas” problēmu. Tas nozīmē, ka nekad iepriekš vienas sugas dominēšana nav bijusi tik absolūta planētas mērogā. Līdz ar to, jo lielāka aug ekonomiskā apakšsistēma, jo vairāk tā dominē pār

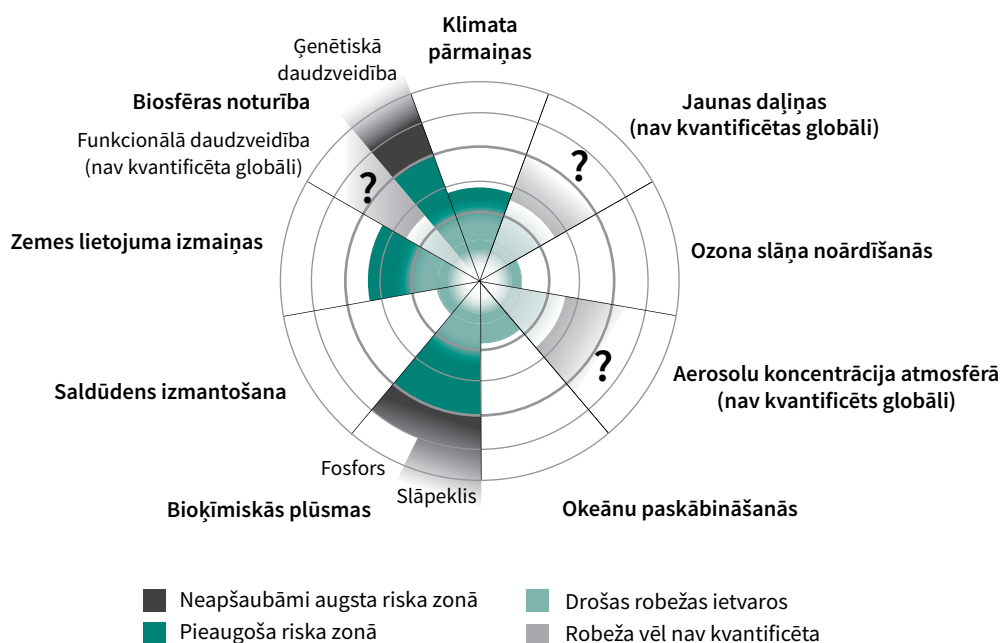
visiem procesiem planētā un “ārējie faktori” spiedienu vairs nespēj absorbēt.

Planētas robežas

Tas ir ietvars, kuru ir izstrādājusi starptautiska pētnieku grupa, lai raksturotu “drošu rīcības telpu cilvēcei”. Pētnieki publicēja pirmo versiju 2009. gadā (Rockstrom et al., 2009) un papildināto versiju žurnālā *Science* 2015. gadā (Steffen et al., 2018). Pētnieki secina, ka jau šobrīd ir pārsniegtas četras robežas – klimata pārmaiņas, biosfēras noturība, Zemes izmantojums un bioķīmiskās plūsmas (slāpekļa un fosfora pārsātinājums). Turklāt tās ir savstarpēji saistītas, kas nozīmē, ka, pieaugot dažām, tiek ietekmētas citas. Piemēram, cilvēku radītu klimata pārmaiņu tālāka norise ir saistīta ar skābuma palielināšanos okeānos, kas ir galvenais CO₂ absorbēšanas avots; savukārt tālāk tas ir saistīts ar koraļļu rifu (ne)spēju veidoties (skābākā okeāna ūdenī čaulas nespēj veidoties), kas savukārt var turpināt negatīvi ietekmēt biosfēras integritāti.

Kopš planētas robežu ietvara publicēšanas to ir citējuši un izmantojuši ļoti daudzi citi zinātnieki un mediji, ieskaitot 2017. gadā publicēto Oksfordas Universitātes pētnieces Keitas Ravortas (*Kate Raworth*) grāmatu *Doughnut Economics* (Raworth, 2017). Ravorta koncentrējas uz septiņiem veidiem, kā domāt kā ekonomistiem 21. gadsimtā, vērsot uzmanību uz to, ka šai disciplīnai ir akūta

3.12. attēls. Planētas robežas – droša rīcības telpa cilvēcei

Avots: Steffen et al., 2015b.

nepieciešamība pēc pārvērtēšanas un tās pamatnostādnes ir bīstamas cilvēces ilgtermiņa ilgtspējai. Keita Ravora papildus planētas robežām raksta par sociālajiem pamatiem un tādēļ nonāk līdz virtuļa formai kā metaforai par drošu un taisnīgu rīcības telpu cilvēcei. Satraucoši ir tas, ka 2018. gadā publicētajā pētījumā secināts, ka šajā brīdī neviena no pasaules valstīm neatrodas šādā drošā un taisnīgā rīcības telpā un ir nepieciešams dramatisks resursu un patēriņa samazinājums, lai nodrošinātu Zemes sistēmu procesus, no kuriem galu galā ir atkarīga tālākā attīstība un labklājība (O'Neill et al., 2018). Citiem vārdiem, bezgalīgas izplešanās virzīta attīstība un izaugsme rada riskus tālākai cilvēces attīstībai.

Iedzīvotāju vides un ekoloģijas attieksmju izzināšanas metodoloģiskie priekšnosacījumi

Neraugoties uz iepriekš raksturotajām planētas robežām un jautājumiem par ekosistēmu izturētspēju pēc pārmaiņām jeb rezilienci (*resilience*) (Folke, 2006), daudzviet pasaulē vides sociālās zinātnes virzījās ekoloģiskās modernizācijas virzienā. Tā ir biznesa vadības pieeja, kas uzskata, ka ilgtspējīgas tehnoloģijas, ilgtspējīgs patēriņš un uz tirgus nosacījumiem balstīti risinājumi (faktiski ilgtspējīgs kapitālisms) var sniegt risinājumus (Foster, York & Clark, 2011, loc. 200). Ekoloģiskās modernizācijas gara izplatību iedzīvotāju pozīcijās

var labi formulēt ar piekrišanu (vai nepiekrišanu) jautājumam “lai aizsargātu vidi, Latvijai jāattīsta ekonomika” jeb ekonomikas attīstība vides aizsardzībai, kā arī jautājumam “cilvēki pārāk daudz uztraucas par to, ka cilvēces progress kaitē videi” jeb uztraukumam par progresu kaitēšanu videi un citiem. Attieksmi pret ekoloģiskajiem priekšnosacījumiem cilvēku sistēmu un ekosistēmu funkcionēšanai (Constanza, Low, Ostrom, & Wilson, 2001) savukārt var formulēt ar tādiem jautājumiem kā, piemēram, “gandrīz viss, ko mēs darām mūsdienās, kaitē videi”, “daba pati spēj neitralizēt industriālo valstu radīto piesārņojumu” un “bioloģiskā daudzveidība ir nepieciešama, lai turpmāk nodrošinātu pārtikas, degvielas un medicīnas preces”.

Šie un citi jautājumi iekļauti socioloģiskās aptaujas projekta “Inovācija un ilgtspējīga attīstība: Latvijas pēckrīzes procesi globālā kontekstā (SUSTINNO)” instrumentārijā (SUSTINNO, 2017). Anketā iekļauti jautājumi no starptautiskās pētījumu programmas ISSP (*International Social Survey Programme*)² aptaujas anketas par vides un ekoloģijas jautājumiem. ISSP pētījumi par vidi un ekoloģiju Latvijā notika 2000. gadā (ISSP Research Group, 2003) un 2010. gadā (ISSP Research Group, 2012). Pētījumu anketās iekļauto jautājumu apkopojums redzams 3.2. tabulā. Tāpēc iespējams gan

² The International Social Survey Programme jeb ISSP ir starptautiska pētījumu programma, kurā ik gadu tiek veiktas aptaujas par nozīmīgām sociālo zinātņu tēmām (The International Social Survey Programme, b.g.).

3.2. tabula. Dažādos pētījumos iekļautie apgalvojumi par iedzīvotāju attieksmi vides un ekoloģijas jautājumos

Apgalvojums ISSP anketā	Iekļauts pētījumos		
	ISSP 2000	ISSP 2010	SUSTINNO 2017
Mēs pārāk daudz uztraucamies par apkārtējās vides nākotni un nepietiekoši par cenām un darbavietām šodien	Jā, 4.1.	Jā, N10.a	Jā, RES3.1.
Gandrīz viss, ko mēs darām mūsdienās, kaitē videi	Nē	Jā, N10.b	Jā, RES3.2.
Cilvēki pārāk daudz uztraucas par to, ka cilvēces progress kaitē videi	Jā, 5.1.	Jā, N10.c	Jā, RES3.3.
Lai aizsargātu vidi, Latvijai jāattīsta ekonomika	Jā, 5.2.	Jā, N11.a	Jā, RES4.1.
Ekonomikas attīstība vienmēr kaitē videi	Jā, 5.4.	Jā, N11.b	Jā, RES4.2.
Es rīkojos tā, kā ir labāk videi, pat ja tas maksā dārgāk vai prasa vairāk laika	Jā, 12.2.	Jā, N13.b	Jā, RES4.3.
Man ir grūti pateikt, vai mans dzīvesveids palīdz vai kaitē videi	Nē	Jā, N13.f	Jā, RES4.4.
Bioloģiskā daudzveidība ir nepieciešama, lai turpmāk nodrošinātu pārtikas, degvielas un medicīnas preces	Nē	Nē	Jā, RES6.1.
Daba pati spēj neitralizēt industriālo valstu radīto piesārņojumu	Nē	Nē	Jā, RES6.2.
Lai aizsargātu dabas vērtības, Latvijā būtu jāveido jaunas aizsargājamās dabas teritorijas	Nē	Nē	Jā, RES6.3.
Mūsu veselība un labsajūta ir atkarīga no dabas un bioloģiskās daudzveidības	Nē	Nē	Jā, RES6.4.

analizēt pašreizējās iedzīvotāju attieksmes un uzvedību vides un ekoloģijas jautājumos (2017), tostarp izzinot līdzības un atšķirības sociāldemogrāfiskajās grupās, gan arī salīdzināt iedzīvotāju attieksmju izmaiņas laika gaitā (2000–2017). Līdzšinējos pētījumos norādīts, ka iedzīvotāju attieksmes pret vidi un ekoloģiju galvenokārt nosaka individuālie raksturojumi, nevis makrolīmeņa konteksts (Franzen & Meyer, 2010). Līdz ar to starpvalstu salīdzinājums nav tik būtisks kā noteiktu sociālo grupu salīdzinājums atsevišķu valstu, šajā gadījumā Latvijas, ietvaros.

Analizējot iedzīvotāju attieksmi pret vidi un ekoloģiju un izzinot dažādu sociāldemogrāfisko grupu uzvedību vides un ekoloģijas problēmu kontekstā, ir iespējams uz zināt, vai un kā Latvijas iedzīvotāji apzinās vidi un ekoloģiju un izturas pret tām, kā arī to, vai un kā izpaužas vides uzvedība (diskusijas par šo jautājumu skat., piem., Franzen & Meyer, 2010; Spaargaren, Weenink & Lamers, 2016).

Iedzīvotāju attieksmes pret vidi un ekoloģiju

2017. gada nogalē veiktās Latvijas iedzīvotāju aptaujas (SUSTINNO, 2017) dati rāda, ka vēl joprojām ekonomiskuma dominēšanas perspektīva³ ir noteicošā, – vairāk nekā puse piekrīt apgalvojumam “Lai aizsargātu vidi, Latvijai jāattīsta ekonomika” un 18% nepiekrīt. Tomēr laika gaitā tas ir mazinājies, jo 2000. gadā

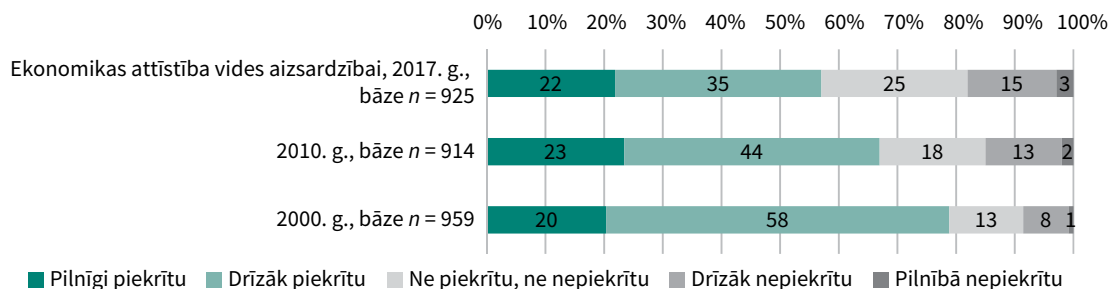
³ Problēma, ka ekonomiskā attīstība tiek uzskatīta par priekšnosacījumu vides aizsardzībā, nevis otrādi, ka tieši ekonomiskā attīstība ir atkarīga no funkcionālām ekosistēmām. Ekonomiskās attīstības paradigmas problemātiskumu vides jautājumos var skaidrot arī ar ekonomikas teorijās lietoto diskontēšanas jēdzienu (Foster, York & Clark, 2011). Diskontēšana nozīmē, pirmkārt, to, cik lielā mērā mēs pieņemam, ka nākamās paaudzes dzīvos labklājīgāk un atļausies ieguldīt līdzekļus vides aizsardzības jautājumos, piemēram, klimata pārmaiņu mazināšanā, otrkārt, to, cik lielā mērā mēs prioritējam pašlaik dzīvojošo paaudžu vajadzības un nepieciešamības salīdzinājumā ar nākamajām paaudzēm.

tam piekrita 78% un 2010. gadā 67% respondentu. Cerīgi ir tas, ka šajā jautājumā ir vislielākās un statistiski nozīmīgas izmaiņas (ārpus rezultātu interpretācijas kļūdas robežām) kopš 2000. gada – salīdzinoši īsā laikā ir būtiski mainījusies iedzīvotāju attieksme pret vides aizsardzību kā vērtību: būtiski mazāk cilvēku uzskata, ka tā ir tikai pakārtota ekonomiskajai attīstībai.

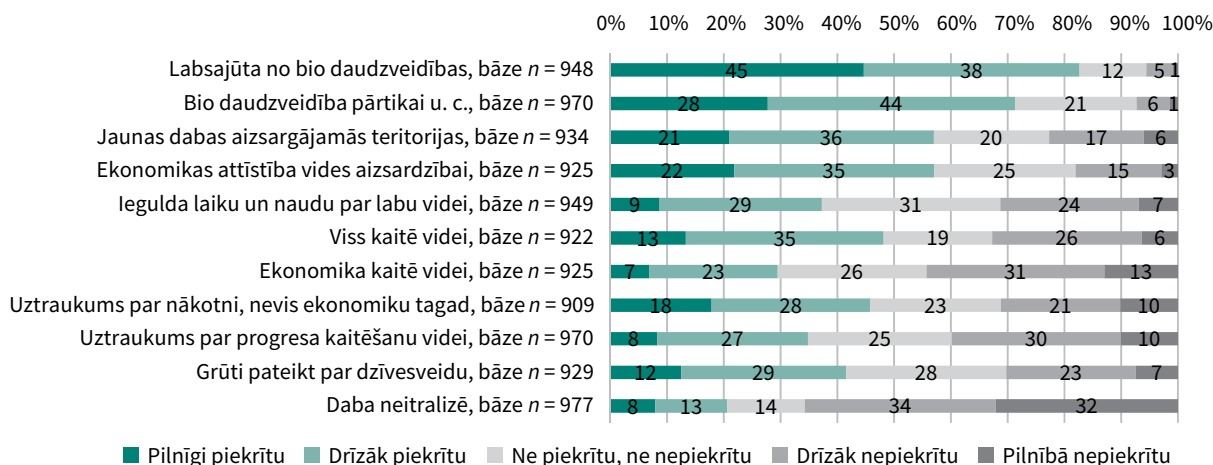
Lai arī citos jautājumos kopš 2000. gada nav tik lielu izmaiņu, gandrīz visos tajos ir vērojamas pozitīvas tendences no vides, resursu un ekoloģijas nozīmes apzināšanās viedokļa. Vēl viens piemērs tam ir apgalvojums “Gandrīz viss, ko mēs darām mūsdienās, kaitē videi”, kuram 2010. gadā piekrita 39%, bet 2017. gadā jau 48% iedzīvotāju. Vēl kritiskākam apgalvojumam par ekonomiskās attīstības blaknēm – “Ekonomikas attīstība vienmēr kaitē videi” – 2000. gadā piekrita 21%, 2010. gadā 24% un 2017. gadā jau 30% Latvijas iedzīvotāju. Ekoloģisko risku plašāka sabiedriska apzināšanās parādās arī jautājumos, kas bija uzdoti tikai 2017. gadā (SUSTINNO, 2017), kur lielākajai daļai ir izpratne to, cik liela nozīme ir bioloģiskajai daudzveidībai labsajūtas nodrošināšanā (pilnīgi vai drīzāk piekrīt 83%) un pārtikas, enerģijas un medicīnas preču nodrošināšanā (72%). Tāpat 66% pilnīgi vai drīzāk nepiekrīt, ka “Daba pati spēj neitralizēt industriālo valstu radīto piesārņojumu”, – tātad sabiedrība apzinās, ka attīstība un industrializācija ir saistītas ar blaknēm piesārņojuma veidā, ko vide nespēj absorbēt vai neitralizēt.

Tajā pašā laikā tikai katrs trešais Latvijas iedzīvotājs (30%) uzskata klimata izmaiņas par vienu no galvenajām vides problēmām Latvijā (jautājuma formulējums: “Lūdzu, nosauciet, Jūsaprāt, galvenās vides problēmas Latvijā?”), lai gan klimata pārmaiņas ir globāla problēma, par kuru ir pasaules zinātnieku vienprātība, un klimata pārmaiņas ietekmē visas pasaules valstis (IPCC, 2014; IPCC, 2018). Atsevišķās sociāldemogrāfiskajās grupās ir nosakāmas atšķirības šajā jautājumā. Būtiskas ir reģionālās atšķirības šajā jautājumā. Tikai 25% rīdzinieku to uzskata par vides problēmu pretstatā 37% respondentu, kas dzīvo Latvijas reģionos (ārpus Rīgas un Pierīgas), un pat 39% aptaujāto tajās vietās, kur iedzīvotāju skaits ir

3.13. attēls. Ekonomikas attīstība vides aizsardzībai (SUSTINNO, 2017; ISSP, 2012; ISSP, 2003)

3.14. attēls. Ekonomiski-ekoloģiskās attieksmes 2017. gadā (SUSTINNO, 2017)

mazāks par 5000 iedzīvotāju. Nelielas atšķirības vērojamas nodarbinātības statusā – no visām galvenajām vides problēmām Latvijā klimata izmaiņas nedaudz biežāk piemin strādājošie (34% no publiskajā sektorā strādājošajiem un 33% no privātajā sektorā strādājošajiem) salīdzinājumā ar nestrādājošajiem (25% no nestrādājošajiem klimata izmaiņas uzskata par vienu no galvenajām vides problēmām)⁴. Statistiski nozīmīgas atšķirības starp dažāda vecuma un izglītības līmeņa cilvēkiem nav konstatējamas.

Tikai 27% Latvijas iedzīvotāju uzskata, ka klimata izmaiņas viņus skar personīgi (jautājums: “Kuras no šīm vides problēmām skar Jūs un Jūsu ģimeni?”). Klimata izmaiņas tiek uzskatītas par vienu no galvenajām vides problēmām Latvijā tāpēc, ka šī problēma skar arī personīgi (statistiski nozīmīga saistība). Turklāt lielas ģimenes ar bērniem (33% 4 cilvēku mājsaimniecībā, 32% ģimenes ar bērniem līdz 18 gadiem), kā arī publiskajā sektorā strādājošie (36%) un algoti darbinieki (31%) ar augstākiem personīgajiem ienākumiem, kā arī citos reģionos (ārpus Rīgas un Pierīgas) dzīvojošie (31%) un respondenti, kas dzīvo vietās, kur ir mazāk par 10 000 iedzīvotāju (35%), uzskata, ka klimata pārmaiņas viņus skar personīgi (SUSTINNO, 2017).

Tātad var secināt, ka, atšķirībā no citiem pētījumiem, kuros uzsvērtā augstākās izglītības un lielpilsētās dzīvojošo augstāka kopējā vides apziņa (Xiao & Dunlap, 2007; Xiao, Dunlap, & Hong, 2012), algoti darbinieki un cilvēki reģionos uzskata, ka klimata izmaiņas ir būtiska problēma un viņus ietekmē. Šīs atbildes norāda uz to, ka pilsētvide veicina cilvēku atsvešināšanos no biosfēras un tās procesiem (vides un sabiedrības nošķirumu, kā minēts ievadā), – klimata pārmaiņu seku acīmredzamība līdz ar to ir salīdzinoši mazāka Rīgā nekā lauku reģionos, kur tās jau sāk ietekmēt lauksaimniecību, kā, piemēram,

2017. gada vasaras plūdi Rēzeknes apkārtnē ar dramatiskām sekām, kuras izjuta zemnieki.

Vienlaicīgi tie respondenti, kuri norādījuši, ka klimata izmaiņas ir viena no galvenajām vides problēmām Latvijā, biežāk piekrīt apgalvojumam, ka “cilvēki pārāk daudz uztraucas par to, ka cilvēces progress kaitē videi”. Tātad var secināt: **lai gan daļai cilvēku rūp vides situācija un viņi apzinās, ka klimata izmaiņas ir būtiska problēma, tomēr “ekoloģiskās modernizācijas” garā līdzīgi citiem tic tam, ka pastāvošā ekonomiskā sistēma spēs atrisināt tās problēmas, kuras pati šī sistēma lielā mērā ir radījusi.**

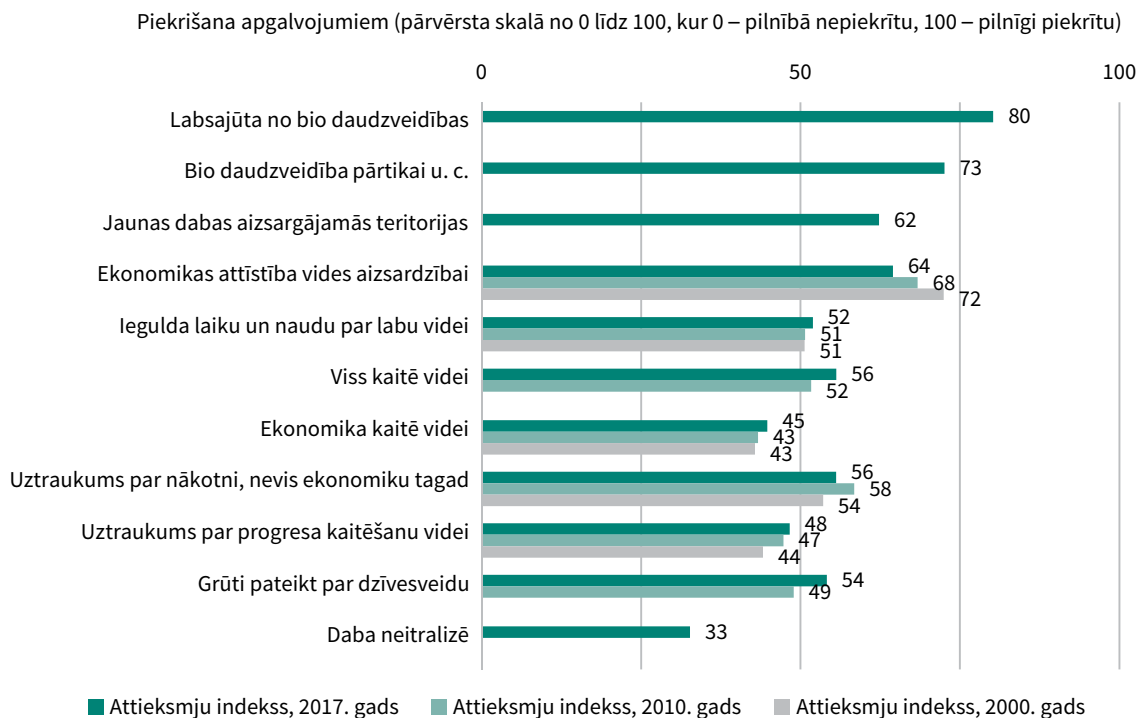
Lai labāk salīdzinātu ekonomiski-ekoloģiskās attieksmes, ir izveidots *ekonomiski-ekoloģisko attieksmju indekss*⁵. Salīdzinājumā ar 2000. un 2010. gada ISSP pētījumiem tikai vienā gadījumā attieksmes pret ekonomisko izaugsmi vides aizsardzībā ir mainījušās tik strauji, ka tās ir noteikti ārpus iespējamās statistiskās kļūdas intervāla (no 72 uz 68 un 64 indeksa punktiem 2017. gadā). Kā minēts iepriekš, kopš 2000. un 2010. gada piekrišana ir pieaugusi arī citiem apgalvojumiem, kas norāda uz cilvēku vides apziņas veidošanos un ekonomikas paradigmas dominances mazināšanos, taču par daļu izmaiņu pagaidām nevar izdarīt statistiski viennozīmīgus secinājumus, ņemot vērā rezultātu interpretācijas statistisko kļūdu⁶ (+/- 3 punkti).

⁵ Šajā indeksā “piekrišanas-nepiekrišanas” atbilžu skala pārvērsta rādītājos no 0 līdz 100, kur 100 – pilnīgi piekrītu; 75 – drīzāk piekrītu; 50 – ne piekrītu, ne nepiekrītu; 25 – drīzāk nepiekrītu; 0 – pilnībā nepiekrītu. Indeksa rādītājs ir vidējais aritmētiskais visu respondentu vērtējums attiecīgajā apgalvojumā.

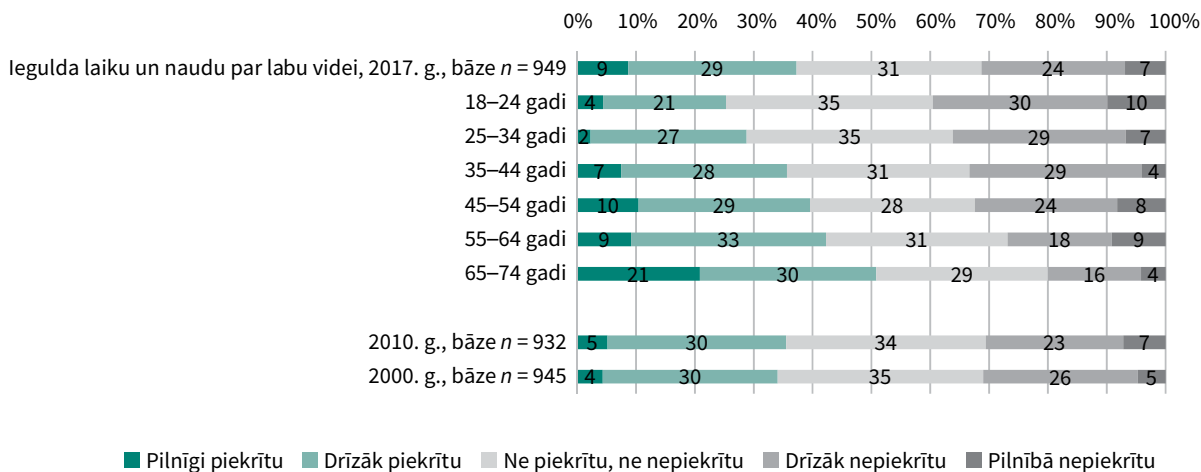
⁶ $w - \Delta_w \leq W \leq w + \Delta_w$, kur W – vidējais rādītājs vai indekss ģenerālkopā, w – vidējais rādītājs vai indekss izlasē, Δ_w – robežkļūda izlasē. $\Delta_w = t * s_w$, bet $s_w = \sqrt{\frac{w(1-w)}{n}}$, kur t ir varbūtības koeficients (pie 95% varbūtības un 1000 respondentu izlases $t = 1,96$), n – respondentu skaits izlasē (formulas no: Krastiņš, 1998).

⁴ Visas šīs atšķirības ir statistiski nozīmīgas.

3.15. attēls. Ekonomiski-ekoloģisko attieksmju indekss 2017. gadā (SUSTINNO, 2017)

3.16. attēls. Gatavība ieguldīt laiku un naudu ekoloģiskiem mērķiem vecumgrupās (SUSTINNO, 2017)

3.15. attēlā demonstrēta dažādu jautājumu savstarpējā saistība pēc klasteru analīzes – atbildes ir grupētas pēc tā, kuri apgalvojumi saistās savā starpā, piemēram, trīs apgalvojumi par bioloģiskās daudzveidības nozīmi un dabas aizsargājamo teritoriju veidošanas nepieciešamību.

Attieksmes pret ieguldījumu vides aizsardzībā laika gaitā nav būtiski mainījušās. Tās bijušas robežās no 51 līdz 52 punktiem no 100 un arī kompozīcijas ziņā saglabā līdzīgu piekrišanas/nepiekrišanas sadalījumu – 38% piekrīt apgalvojumam, ka “rīkojas tā, kā ir labāk videi, pat ja tas maksā dārgāk vai prasa vairāk laika”,

31% ne piekrīt, ne nepiekrīt, bet 31% (katrs trešais) tā nerīkojas.

Visos pētījumos kopš 2000. gada Latvijas iedzīvotāju aptauja norāda uz statistiski nozīmīgu, bet vāju korelāciju starp vecumu un laika un naudas ieguldījumu par labu videi (2000. gada pētījumā Pīrsona korelācijas koeficients 0,186 pie $p < 0,01$, 2010. gadā 0,122 pie $p < 0,01$, 2017. gadā 0,174 pie $p < 0,01$). Tā ir vienīgā ekonomiski-ekoloģiskā attieksme, kur visos pētījumos ir statistiski nozīmīgas korelācijas ar vecumu. Puse senioru vecumā no 65 līdz 74 gadiem ir gatavi "rīkoties tā, kā ir labāk videi, pat ja tas maksā dārgāk vai prasa vairāk laika", kamēr tikai katrs ceturtais jaunietis vecumā no 18 līdz 24 gadiem ir gatavs tā rīkoties. Tā nav daudzsološa iezīme, ja vecāko paaudžu iedzīvotāji, kuriem ir mazāki gan personīgie, gan ģimenes ienākumi, ir gatavi ieguldīt vairāk laika un naudas, lai rīkotos tā, kā būtu labāk videi. Personīgie ienākumi nav saistīti ar gatavību ieguldīt vairāk vides aizsardzībā, bet ģimenes ienākumu gadījumā ir vāja, bet statistiski nozīmīga korelācija (Pīrsona korelācijas koeficients 0,09 pie $p < 0,05$).

Vides uzvedība

Lai saprastu saistības starp attieksmes apgalvojumiem un praktisko rīcību, SUSTINNO (2017) aptaujā iekļauti jautājumi par ekoloģisku apsvērumu ietekmi uz ikdienas uzvedību. Uzvedība konceptualizēta kā ikdienas aktivitāšu biežums (vienmēr-bieži-dažreiz-nekad). Visos gadījumos pastāv statistiski nozīmīgas atšķirības starp piekrišanu apgalvojumam, ka "es rīkojas tā, kā ir labāk videi, pat ja tas maksā dārgāk vai prasa vairāk laika", un aktivitāšu biežumu šādās aktivitātēs:

- Izvairāties pirkt kādas preces ekoloģisku apsvērumu dēļ.
- Cenšaties pirkt augļus un dārzeņus, kas audzēti bez pesticīdiem un ķīmikālijām.
- Atsakāties no braukšanas ar personisko automašīnu vides aizsardzības apsvērumu dēļ.
- Samazināt enerģijas vai kurināmā patēriņu mājās ekoloģisku apsvērumu dēļ.
- Cenšaties šķirot stiklu, metālu, plastmasu, papīru utt. atkritumu pārstrādei.
- Izvēlaties taupīt vai atkārtoti lietot ūdeni ekoloģisku apsvērumu dēļ.
- Nodarbojaties ar biokompostēšanu.

Tātad vides apziņa labi izpaužas gatavībā rīkoties saistībā ar vides uzvedības izpausmēm – preču piršana ekoloģisku apsvērumu dēļ, atteikšanās braukt ar auto vides aizsardzības apsvērumu dēļ u. tml. Tas liecina par to, ka pastāv ne tikai visaptverošāka piekrišana apgalvojumam par bioloģiskās daudzveidības nozīmību cilvēku sistēmu funkcionēšanā, bet noteikta sabiedrības grupa ir gatava arī rīkoties videi draudzīgi.

Tendences no 2010. līdz 2017. gadam diemžēl norāda uz to, ka, izņemot centību atkritumu šķirošanā, nevienā citā ekoloģiski orientētā rīcībā nav vērojami uzlabojumi. Turklāt atkritumu šķirošanas aktivitāte

pieaug lielākoties tāpēc, ka pēdējo septiņu gadu laikā ir uzlabojusies atkritumu šķirošanas un konteineru pieejamība. Šie rezultāti saskan ar Latvijas sabiedrībā bieži novērojamo tendenci pievērsties galvenokārt atkritumu šķirošanai, kad tiek diskutēts par ekoloģiju un ilgtspējību, nereti neizvēršot diskusiju par nepieciešamību pēc ambiciozākām videi draudzīgām dzīvesveida pārmaiņām. **No vienas puses, cilvēki tiek iedrošināti sākt ar nelieliem dzīvesveida ekoloģiskiem uzlabojumiem, bet, no otras puses, pētījuma dati norāda, ka lielākā daļa arī apstājas pie nelielām pārmaiņām, neskatoties uz ekoloģisko un ilgtspējas tendenču pasliktināšanos,** par ko ziņo gan akadēmiskās publikācijas, gan arvien vairāk Latvijas masu mediji. Iedrošināšana uz praktisku rīcību ir sarežģīts jautājums, jo psiholoģiski ir svarīgi mudināt ar pozitīviem piemēriem, nevis iebaidīt ar globālām vides problēmām, taču tas rada risku, ka netiek apzināts problēmu mērogs un attiecīgi nepieciešamība pēc lielākām dzīvesveida pārmaiņām.

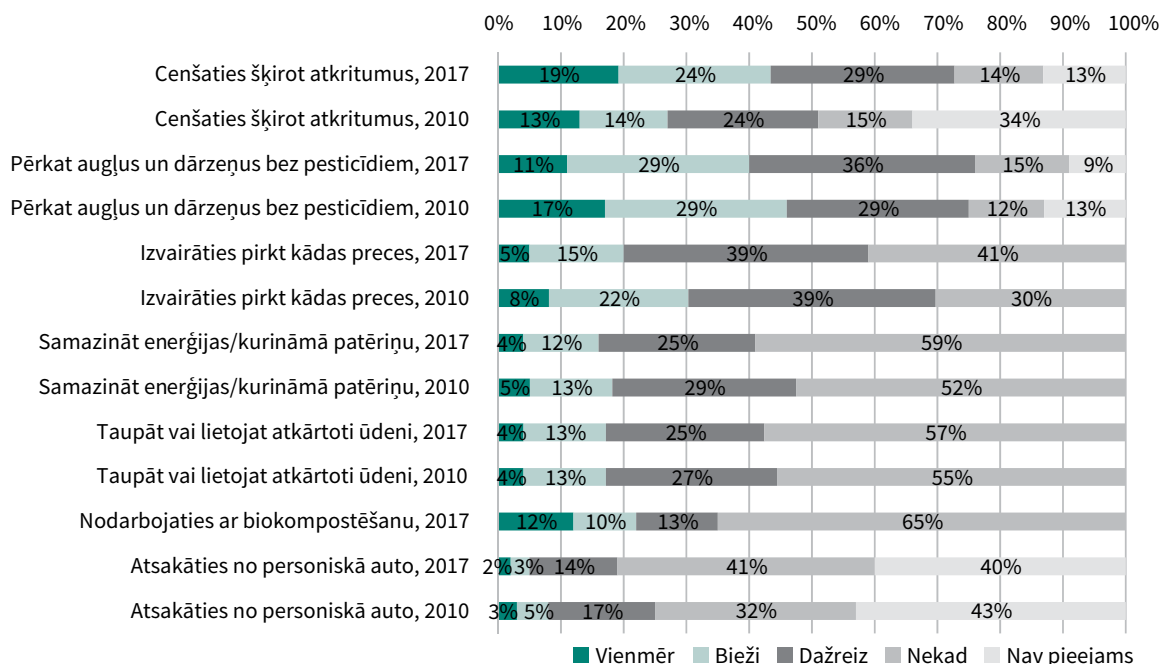
Latvijas iedzīvotāju biežākās ekoloģiski orientētās aktivitātes ir tādu augļu un dārzeņu piršana, kuri audzēti bez pesticīdiem un ķīmikālijām, – 40% respondentu cenšas tos pirkt vienmēr vai bieži. 2010. gadā tādu respondentu bija 46%, neskatoties uz to, ka no 2010. gada ir strauji pieaugusi dažādu lauku tirdziņu popularitāte un "Tiešās piršanas kustība", kas sākās 2009. gadā, bet 2018. gadā aptvēra jau vairāk nekā 1000 mājāsražotājus. Biežāk ekoloģisku pārtiku cenšas pirkt sievietes un cilvēki ar augstāko izglītību.

2017. gadā 20% aptaujāto izvairījās pirkt kādas preces ekoloģisku apsvērumu dēļ, bet 2010. gadā tā rīkojās 30% Latvijas iedzīvotāju. Sievietes biežāk nekā vīrieši izvairās no kādiem pirkumiem ekoloģisku apsvērumu dēļ. Interesanti, ka šāds samazinājums ir, neskatoties uz Latvijā pieaugošo *Zero Waste* kustības popularitāti. Pēc atkritumu hierarhijas svarīgākās rīcības ir 1) nepirkt, 2) pirkt mazāk, 3) lietot atkārtoti, 4) nodot pārstrādāšanai, un tikai kā pēdējais solis ir 5) nodošana izģāztuvēm (*refuse-reduce-reuse-recycle*). Acīmredzot vēl ir nepieciešams neatlaidīgs darbs, lai izvērtētu pirkumu nepieciešamību un atkārtotu lietošanu un turpinātu iedrošināt šķirot atkritumus, bet tas ir tikai pirmais un mazākais solis, kas varētu tikt veikts.

Nevienā no šiem jautājumiem nav būtiskas korelācijas starp ienākumiem un ekoloģiski orientētām darbībām, tātad ekoloģiska rīcība nav atkarīga no ekonomiskās attīstības un ienākumiem. Savukārt augsta patēriņa dzīvesveids rada spiedienu uz visām sabiedrības grupām un, iespējams, ekonomiskās aktivitātes un ienākumu pieaugums kopš pēckrīzes 2010. gada ierobežo videi draudzīgu rīcību.

Uzticēšanās un savstarpējība kopīgo resursu pārvaldībā

Deivids Boljērs (*David Bollier*), atsaucoties uz dažādu disciplīnu nozaru (smadzeņu neiroloģijas zinātnes,

3.17. attēls. Ekoloģiski orientētu aktivitāšu biežums 2010. un 2017. gadā

Ģenētikas zinātne, attīstības un evolucionārā psiholoģija, bioloģija, organizāciju socioloģija un salīdzinošā antropoloģija) atziņām, norāda, ka “sociālā savstarpējība (*reciprocity*) un uzticēšanās ir dziļi iesakņoti cilvēces principi” (Bollier, 2014, loc. 1025). Dzīvās būtnes dzīvo savstarpējā saistībā, lai veicinātu savu grupu pielāgošanos (*fitness*). Tāpēc iedzīvotāju labklājību veicina nevis šķietama racionalitāte, bet sadarbība.

No SUSTINNO (2017) aptaujas var secināt, ka iedzīvotāju vidū vērojama izteikta paļaušanās uz to, ka vides aizsardzības prasības nosaka valsts aparāts, nevis atsevišķi cilvēki (66% piekrīt tam, ka “valdībai būtu jāpieņem likumi, lai liktu vienkāršajiem cilvēkiem aizsargāt vidi, pat ja tas ir pretrunā ar cilvēku tiesībām pašiem pieņemt lēmumus”, bet 34% – tam, ka “valdībai būtu jāļauj vienkāršajiem cilvēkiem pašiem izlemt, kā viņiem aizsargāt vidi, pat ja tas nozīmē, ka viņi ne vienmēr visu dara pareizi”), vai it sevišķi valsts aparāts uzņēmumu vietā (83% piekrīt tam, ka “valdībai būtu jāpieņem likumi, lai liktu uzņēmumiem aizsargāt vidi, pat ja tas ir pretrunā ar uzņēmumu tiesībām pašiem pieņemt lēmumus”, bet tikai 17% – tam, ka “valdībai būtu jāļauj uzņēmumiem pašiem izlemt, kā viņiem aizsargāt vidi, pat ja tas nozīmē, ka viņi ne vienmēr visu dara pareizi”). Normatīvisms un regulatīvā pieeja labi skaidro iedzīvotāju paļaušanos uz to, ka atbildīgie darbinieki un speciālisti spēs noteikt tādas nosacījumus, kurus citādi, iespējams, personas vai uzņēmumi nepildītu brīvprātīgi.

38% Latvijas iedzīvotāju uzskata, ka dabas resursu apsaimniekošana jāpārvalda un jāorganizē tikai valstij

(atbilde: “noteikumu un likumu ievērošanu jāuzrauga un jākontrolē tikai atbildīgajām valsts institūcijām un to pārstāvjiem”), bet kopīgai apsaimniekošanai (t. i., gan valsts, gan privāti, gan sabiedriski pārvaldītai un organizētai dabas resursu apsaimniekošanai) piekrīt 62% Latvijas iedzīvotāju (atbilde: “noteikumu un likumu ievērošanu uzrauga un kontrolē arī šo noteikumu ievērotāji (piemēram, mežsaimnieki, maksšķerņieki)”).

Vai piekrišana kopīgai apsaimniekošanai atšķiras sociāldemogrāfiskajās grupās? Atšķirības identificējam atsevišķos reģionos dzīvojošo vidū (it sevišķi Zemgalē, kur kopīgu apsaimniekošanu atbalsta 81%, un Pierīgā – 65%, Latvijā kopumā 62%). Ģimenes ienākumi šajā gadījumā arī ir nozīmīgs faktors, un kopīgu apsaimniekošanu biežāk atbalsta bagātākās māsaimniecības, nevis vidējais slānis.

Ūdeņu apsaimniekošanā labāk izpaužas savstarpējība jeb kopīga apsaimniekošana, kur maksšķerņieki ir noteikumu un likumu uzraudzītāji un ievērotāji. No pastāvīgajiem maksšķerņiekiem pat 77% piekrīt gan valsts, gan privāti, gan sabiedriski pārvaldītai un organizētai dabas resursu apsaimniekošanai. 67% no nepastāvīgajiem maksšķerņiekiem piekrīt kopīgai apsaimniekošanai. Salīdzinājumam var teikt, ka 58% iedzīvotāju, kuri nemaksšķerē, piekrīt, ka noteikumu un likumu ievērošanu uzrauga un kontrolē arī šo noteikumu ievērotāji (piem., mežsaimnieki, maksšķerņieki).

Savstarpējību kopīgo resursu pārvaldībā var veicināt vairākos veidos. Pirmkārt, diskusijā par daudzveidīgu sociālekonomisko prakšu leģitimizēšanu (Felcis, 2019)

ir runa par to, ka tās ir saistītas ar mērogošanas problēmu, jo neoliberālajā ekonomikā, kas raksturīga dominējošai kapitālisma funkcionēšanas sistēmai, veiksmīga uzņēmējdarbība kapitālismā nozīmē pastāvīgu mēroga paplašināšanu. Tomēr teorētiski un praktiski kopīgo resursu pārvaldībā leģitīmi var pastāvēt arī dažādas dabas resursu apsaimniekošanas formas, kas nepretendē uz kapitālisma diktētu mēroga paplašināšanu. Otrkārt, kopīgā apsaimniekošana dažādās dabas resursu apsaimniekošanas situācijās nozīmē gan kopīgus resursus, gan kopīgu rīcību resursu pārvaldībā, lai sasniegtu kopīgo labumu (*common good*), kā to raksturo, piemēram, Boljērs (Bollier, 2014). Kopīga rīcība ne obligāti nozīmē kādu rezultatīvu mērķi vai mērķi, uz kuru tiek ties. Kopīga rīcība drīzāk ir process un darbības veids, kas ir savstarpēji labvēlīgs sociālajām grupām gan iekšēji, gan ārēji sadarbībā ar citām sociālajām grupām. Savstarpēji labvēlīgs tādēļ, ka nevienlīdzību radošu savtīgumu un konkurenci tirgus attiecību diktētā ietvarā papildina vienlīdzīgāku sabiedrību veidojošas attiecības, kurās ir savstarpēji kompromisi, lēmumu pieņemšanas iespējas, tiesības un pienākumi.

SECINĀJUMI

Raksturojot šobrīd sasniegto, iezīmējas vairākas tendences iedzīvotāju attieksmēs un uzvedībā vides un ekoloģijas problēmu kontekstā.

Kopumā lielākā daļa sabiedrības izprot, kāda nozīme labsajūtas radīšanā un pārtikas un enerģijas nodrošināšanā ir bioloģiskajai daudzveidībai, kā arī divas trešdaļas nepiekrīt tam, ka “Daba pati spēj neitralizēt industriālo valstu radīto piesārņojumu”, – cilvēki saprot, ka attīstība un industrializācija ir saistīta ar blaknēm piesārņojuma veidā, ko vide nespēj absorbēt vai neitralizēt.

Vecāko paaudžu iedzīvotāji, reģionos dzīvojošie un mazāku apdzīvoto vietu iedzīvotāji ir tās grupas, kuras cilvēku un ekoloģisko sistēmu attiecības izjūt tiešāk un niansētāk. Tātad sociālekoģiskie vielmaiņas pārrāvumi skaidrāk izpaužas vietās, kur iedzīvotāji ikdienā mazāk izjūt biofizikālās realitātes izpausmes.

Kaut arī pakāpeniski mazinās ekonomiskās izaugsmes perspektīvas dominēšana, pēc cilvēku ikdienas praksēm ir redzams, ka, izņemot atkritumu šķirošanu, kopš 2010. gada neviena cita ekoloģiski orientēta rīcība nav plašāk praktizēta Latvijā. Cilvēki tiek iedrošināti sākt ar nelieliem dzīvesveida ekoloģiskiem uzlabojumiem, bet pētījuma dati rāda, ka lielākā daļa arī apstājas pie nelielām pārmaiņām un neizprot nepieciešamību pēc ambiciozākām un videi draudzīgām dzīvesveida pārmaiņām, neskatoties uz ekoloģisko un ilgtspējas tendenču pasliktināšanos.

Kaut arī aptaujas rezultāti liecina, ka sabiedrība apzinās attīstības blaknes, tomēr vairākums iedzīvotāju ekoloģiskās modernizācijas garā tic tam, ka pastāvošā ekonomiskā sistēma bez fundamentālām pārmaiņām spēs atrisināt tās problēmas, kuras pati šī sistēma lielā mērā ir radījusi (Beck, 2009). Par to liecina tas, ka joprojām ekonomiskuma dominēšanas perspektīva ir noteicošā, tomēr laika gaitā no 2000. līdz 2017. gadam tā ir mazinājusies. Vai tas norāda uz to, ka sabiedrībā pieaug vilšanās par solījumiem, kas tika sagaidīti pārejā uz liberālu brīvā tirgus ekonomiku? Komunisms mūs pievīla, bet vai arvien vājāk regulēts kapitālisms, kas rada nevienlīdzības pieaugumu un vides degradāciju, mūs arī pievil?

Klimata pārmaiņas kā būtiska vides un ilgtspējības problēma, kas katru no mums skar personīgi, Latvijas sabiedrībā šķiet būtiska tikai mazāk nekā katram trešajam iedzīvotājam, kaut gan dažādu zinātņu pārstāvji pievienojas viedoklim, ka svarīgākie uzdevumi ir ekonomikas un sabiedrības organizēšanas pārveidošana tā, lai mazinātu katastrofālu klimata pārmaiņu sekas, nevis diskusijas par to, cik liela problēma šķiet klimata pārmaiņas (Fazey et al., 2017; Rockstrom, 2017; IPCC, 2014; IPCC, 2018).

Ar Zemes sistēmdinamikas skatījumu ir cieši saistīts uzdevums – pārstāt izvirzīt ekonomikas un IKP kvantitatīvu augsmi kā sabiedrības attīstības pašmērķi, bet balstīties uz zinātniskajiem pierādījumiem, ka ilgtermiņa labklājības nodrošināšanai ir nepieciešama attīstība ar resursu un enerģijas patēriņa – sabiedriskās vielmaiņas – samazinājumu (O'Neill et al., 2018). Latvijas sabiedrības apziņā ļoti augstu tiek vērtēta vide un rūpes par vidi, bioloģisko daudzveidību un dabas resursiem. Laikā, kad vairāk nekā 15 000 pasaules zinātnieku ir ļoti norūpējušies par planētas ilgtspēju (Ripple et al., 2017), arī Latvijas iedzīvotājiem jārada iespējas mazināt kognitīvo disonansi starp problēmām un viņu rīcības iespējām. Viens no veidiem tā mazināšanas virzienā ir *Zero Waste* hierarhijas realizēšana gan sistēmiski, gan individuālu izvēļu līmenī. Turklāt atkritumu šķirošana bez šīs hierarhijas ievērošanas nav rūpes par vidi un ekoloģiju. Galu galā pārmaiņām jābūt dažādos līmeņos, jo nedrīkst noteikt tikai individuālu atbildību par sistēmiskām problēmām, ar kurām šobrīd saskaramies. Iedzīvotāju aptaujas rezultāti liecina, ka sabiedrība sagaida aktīvu un būtisku valsts rīcību vides aizsardzībā un sistēmisko problēmu risināšanu.

Latvijā ir iespējas samazināt sociālos un ekoloģiskos traucējumus, veicināt ekonomisko vienlīdzību, atvērtu relokalizāciju, reģeneratīvas lauksaimniecības attīstību, samazināt atkarību no fosilajiem resursiem un izmantot atjaunīgos resursus, un tā ir nevis ierobežojoša vai uzspiesta rīcība, bet gan iespēja nodrošināt lielāku attīstības neatkarību un labklājību nākotnē. Tā nav radikāla izvēle, bet biofizikāla nepieciešamība, no kuras ar katru gadu kļūst arvien grūtāk izvairīties.

4. nodaļa

Sociālās tehnoloģijas un sabiedriskais labums

Kolektīvā pašorganizācija sociālo tīklu platformās

➤ **Visvaldis Valtensbergs, Līva Brice**

Ievads

Laikmetā, kurā diskutējam par tradicionālo politiskās līdzdalības formu norietu, mūsu uzmanību biežāk piesaista jaunās informācijas un komunikācijas tehnoloģijas (IKT), un jo īpaši dažādu sociālo tīklu platformu sniegtās iespējas, iedzīvotāju savstarpējās sadarbības un līdzdalības veicināšanai. Šīs platformas pierādījušas sevi dažādās jomās – pilsoniskajā un politiskajā aktīvismā, t. sk. pilsoniskajā žurnālistikā, dažādās kolektīvās organizācijas formās, piemēram, līdzekļu vākšanā, datu ievākšanā un analizē, kartēšanā, monitoringā, iedibinot jaunu kolektīvās darbības formu – pūļa iesaisti jeb pūļa darbu (angl. *crowdsourcing*). Sociālo tīklu platformas ļauj īstenot arī maza mēroga pašorganizācijas formas, kurām var būt dažādi mērķi – palīdzēt, atbrīvoties no lietām vai dalīties ar tām, uzraudzīt notiekošo apkaimē, konsultēties par labākajiem risinājumiem u. tml.

Lai arī sociālo tīklu platformu ietekme uz iedzīvotāju līdzdalību ir samērā daudz pētīta, joprojām maz zināms par pašiem līdzdalības mehānismiem, līdzdalību pastiprinošiem faktoriem un apkārtējā konteksta ietekmi uz līdzdalību. Kurā brīdī izolēto sociālo tīklu kopienas aktivitāšu uzplaisnījumi aizraus līdzīgi sekotāju lavīnu, un kurā brīdī tiešsaistes aktivitātes pārtop arī konkrētās rīcībās ārpus tiešsaistes komunikācijas? Skeptiķi apgalvo, ka tas, kas tiek apspriests sociālajos tīklos, lielākoties arī paliks tajos (Morozov, 2011). Neraugoties uz komunikatīvajām aktivitātēm sociālo tīklu platformās, individualizētais, fragmentētais saziņas pārvalks noslāpēs viskarstāko diskusiju garaiņus, neļaujot tiem uzliesmot. Tomēr interneta optimisti neskoposies ar piemēriem, kuros sociālo tīklu platformu aktivitātes izlauzušās ārpus virtuālās telpas un rosinājušas plašākas sabiedriskās pārmaiņas. To apliecina politiskās un protestu kustības Spānijā, Grieķijā, Turcijā, Azerbaidžanā, Singapūrā, Dienvidāfrikā un ASV, un citās valstīs (Bocsh, 2017; Bruns et al., 2016; Gerbaudo, 2017; Karpf, 2012; Penney & Dadas, 2013).

Iedzīvotāju aktivitātes sociālo tīklu platformās savā ziņā var uzskatīt par kolektīvās rīcības paradoksu, jo tās pamatā ir individualizētas un neprasa lielu piepūli, piemēram, ierakstu veikšana, bilžu, video ievietošana, tēmturu (*hashtag*) izmantošana (Halupka, 2014; Rotman et al., 2011). **Tajā pašā laikā kolektīvā labuma sasniegšana plašākā sabiedriskā un politiskā**

kontekstā nav iedomājama bez lielas piepūles, laika, naudas un personiskiem pūļiem (Kiesler & Sproull, 1992). Rodas jautājums, vai indivīdu rīcību internetā var vērst uz noteiktu kolektīvu mērķu sasniegšanu un kādi faktori to veicina? Kāda loma ir indivīdiem, to savstarpējam attiecību tīklojumam un organizācijām? Kāda nozīme ir izvēlētajam komunikācijas vēstījumam, un kāda ir sociālā, ekonomiskā un politiskā konteksta loma? Šajā ziņā dažas atbildes palīdz rast kolektīvās mobilizācijas teorijas, kuras iespējams adaptēt arī mūsdienu līdzdalības formu pētniecībā.

Kolektīvās mobilizācijas skaidrojumi informācijas komunikācijas tehnoloģiju laikmetā

Pastāv dažādi redzējumi par komunikācijas tehnoloģiju ietekmi uz kolektīvās mobilizācijas procesiem. Interneta optimisti apgalvo, ka interneta komunikācija mazina barjeras, kas parasti attur kolektīvos pasākumos iesaistīties perifērus indivīdus un grupas vai t. s. outsiderus, bet, raugoties no organizāciju skatu punkta, sociālo tīklu platformas ļauj piesaistīt kustībai indivīdus, kuriem simpatizē noteikta jautājuma aizstāvība, taču viņi nevēlas kļūt par daļu no kādas kustības vai grupas (Halupka, 2014; Rotman et al., 2011). Šajā ziņā sociālo tīklu platformas demokratizē līdzdalību, padarot izteikšanās iespējas un viedokļu dažādību daudz pieejamāku plašākiem sabiedrības segmentiem (Neumayer, Svensson, 2014).

Sociālpsiholoģiskās pieejas sabiedrības kolektīvo mobilizāciju skaidro ar iedzīvotāju nepiepildītajām gaidām un radīto vilšanos (Gurr, 1970). Internets ļauj efektīvi izplatīt konkurējošus naratīvus politiskajam režīmam vai oficiālajai valdības pozīcijai (Kuebler, 2011). Individuāli sašutuma uzplaisnījumi var arī ātri eskalēties dažādās kolektīvās tiešsaistes izpausmēs caur t. s. virālo efektu (Postmes, Brunsting, 2002). *Racionālās izvēles pieejas* norāda, ka, pieņemot lēmumu par līdzdalību, iedzīvotāji vispirms vērtē savas līdzdalības izmaksas un ieguvumus. Iedzīvotājiem jāzina skaidri ieguvumi no līdzdarbošanās, lai izsvērtu, vai ar līdzdalību saistītas izmaksas (laiks, līdzekļi, enerģija u. c. apsvērumi) ir viņu piepūles vērtas (Olson, 1965; Tullock, 1971). Raugoties no šīs perspektīvas, internets un sociālo tīklu platformas var mazināt

iedzīvotāju neskaidriību par līdzdalību. Pirmkārt, dažādu sabiedrības līdzdalības formu atspoguļojums var iedvesmot iedzīvotājus iesaistīties personiski. Otrkārt, tiešsaistes reģistrācija noteiktu pasākumu apmeklēšanai rada aptuvenu priekšstatu par to, cik daudzi un kādi cilvēki piedalīsies pasākumā. *Resursu mobilizācijas pieejas* uzsver nevalstisko organizāciju un neformālo grupu nozīmi iedzīvotāju kolektīvās mobilizācijas veicināšanā (Coleman, 1988; Putnam, 2000; Dalton, van Sickle, 2005). Nevalstisko organizāciju un pilsoniskās pašorganizēšanās potenciāls ir noteicošs faktors iedzīvotāju sekmīgai mobilizācijai arī tiešsaistē. Līdzīgu skaidrojumu piedāvā arī t. s. *tīklu mobilizācijas teorijas*, kuras sociālo mobilizāciju saista ar iedzīvotāju personīgo tīklojuma nozīmi informācijas izplatīšanā (tā var būt informācija par gaidāmajām sabiedriskajām aktivitātēm – protestiem, piketi, sapulcēm). Svarīga nozīme noteiktas informācijas, normu un uzvedību izplatīšanā ir noteiktiem indivīdiem vai organizācijām, kuriem ir centrāla loma sociālajā tīklā. Turklāt jāņem vērā, ka ne vienmēr ietekme sociālajos tīklos būs saistīta ar indivīda formālo statusu vai varas pozīciju (Freidman, McAdam, 1992).

Laikmetā, kur organizācijas un to formālie līderi ne reti zaudē savas pozīcijas, ir svarīgi apzināt alternatīvus sociālās mobilizācijas kampaņu mehānismus un to dinamiku. Lai labāk analizētu tīklveida komunikācijas radītos mobilizācijas fenomenus pretstatā tradicionālajai kolektīvās rīcības tradīcijai (*collective action*), kuru jau 1965. gadā bija formulējis slavenais ekonomists un sociālais teorētiķis Mankūrs Olsons (*Mancur Olson*), 2012. gadā Lānss Benets (*Lance Bennett*) un Aleksandra Segerberga (*Alexandra Segerberg*) piedāvāja īpašu jēdzienu – “savienojošā rīcība” (*connective action*). Saskaņā ar L. Benetu un A. Segerbergu savienojošajai rīcībai piemīt divas būtiskas iezīmes. Pirmkārt, personālās komunikāciju tehnoloģijas ļauj iedzīvotājiem dalīties ar uzziņu resursiem un izplatīt tos sociālajos tīklos bez oficiālām saiknēm vai saistībām ar organizācijām vai citām kolektīvās dalības formām. Otrkārt, politisko informāciju ir viegli personalizēt un parādīt problēmu izpausmes dažādos kontekstos (Bennett, Segerberg, 2012).

Tiešsaistes aktīvisms

Sociālie mediji ir kļuvuši par kolektīvā aktīvisma rašanās un izpausmju telpu (Thorson et al., 2013). Pētījumi liecina, ka sociālie mediji ietekmē dalību kolektīvās rīcībās un ir kļuvuši par nozīmīgu alternatīvu citām līdzdalības struktūrām. Arābu pavasaris, *Occupy Wall Street*, *#BlackLivesMatter* ir tikai dažas sociālās kustības, kuras ir parādījušas, cik liela nozīme ir sociālajiem medijiem kā koordinatoriem ne tikai kā individuālās dalības veicinātājiem, bet arī kā kolektīvā aktīvisma platformām (Velasquez, LaRose, 2014).

Tiešsaistes aktīvisms attiecināms uz sociālajām kustībām, kuras izmanto digitālās komunikācijas rīkus, lai saglabātu, mainītu vai uzlabotu konkrētu lietu un

palielinātu sabiedrības informētību par kādu jautājumu. Šādu aktīvismu var izmantot indivīds vai grupas, kuriem ir piekļuve internetam un tehnoloģijām. Digitālā vide var palīdzēt aktivizēt kampaņas, koordinēt darbības, izplatīt informāciju, aicināt parakstīt iniciatīvas un tieši iesaistīties idejas aizstāvībā un lobēšanā (Pickerill, 2000).

Uz digitālo vidi balstītais aktīvisms ietver dažādus līdzdalības veidus, sākot ar pilsonisko nepakļaušanos (*civil disobedience*) – kā informācijas nopludināšanas un hakeru darbības – un beidzot ar aktivitātēm, kas tiek dēvētas par *slaktīvismu* (*slactivism*) (Morozov, 2011) un *klikšķtīvismu* (*clicktivism*) (White, 2010), – kā “patīk” nospiešana ierakstam vai satura radīšana ar tēmturi. Vienkāršības un mazā riska dēļ šīs līdzdalības formas tiek uzskatītas par egoistiskām darbībām, lai veicinātu personīgo labsajūtu, atbalstot kādu jautājumu vai sociālu problēmu. Šādu aktīvismu mēdz dēvēt arī par tīkliem bez mērķa, norādot, ka digitālās vides klātesamība sociālu problēmu risināšanā veicina informācijas apriti, bet reālas darbības fiziskā vidē notiek reti (Lovink, 2011).

No otras puses, šādu klikšķtīvismu var arī aplūkot kā politiskās un sociālās identitātes paušanu. Piemēram, “patīk” nospiešana kādai *Facebook* lapai var tikt salīdzināta ar nozīmītes nēsāšanu – aktīva līdzdalība nenotiek, bet ar darbību tiek pausta nostāja.

Slaktīvisma vērtējums nav vienprātīgs, jo, no vienas puses, veiktās darbības prasa minimālu indivīda iesaisti un bieži vien tās arī paliek tikai digitālajā vidē, no otras puses, šādas darbības arī veicina informācijas izplatīšanos un vēstījums var sasniegt plašākas auditorijas.

Piemēram, viens no slaktīvisma veidiem ir tēmturu aktīvisms. Pēdējais redzamākais tēmturu aktīvisma piemērs ir 2017. gadā aizsāktā kustība *#MeToo*, kur aktrise Alisa Milāno (*Alyssa Milano*) savā tvitera kontā aicināja atsaukties citas sievietes, kuras ir cietušas no seksuālas vardarbības. Šajā gadījumā tēmturu aktīvisms aktualizēja ilgstoši ignorētu problēmu, rosinot diskusijas, meklējot risinājumus un veidojot atbalsta biedrības un organizācijas. Arī Latvijas vidē šis tēmturis rosināja diskusijas par sievietes vietu sabiedrībā un dažādām vardarbības formām, ar kurām sievietei nākas saskarties. Latvijas tvitera vidē tika piedāvāts izmantot arī latviskoto tēmturi *#EsArī*, tomēr jānorāda, ka viena no tēmtura būtiskākajām īpašībām ir iekļaut vēstījumu kopējā diskursā, tāpēc, veidojot paralēlu lokālu telpu, vēstījums var zaudēt arī sasaisti ar tā sākotnējo izcelsmi.

#MeToo ASV kontekstā no tēmturu aktīvisma izauga līdz kustībai, Latvijas gadījumā tas aktualizēja jautājumu sociālo mediju vidē, iekļūstot arī tradicionālo mediju dienaskārtībā, tomēr tālāk ideja neattīstījās. Šī iemesla dēļ *#MeToo* Latvijas kontekstā var tikt uzskatīts par slaktīvisma piemēru.

Pie slaktīvisma veidiem tiek pieskaitīta arī dažādu petīciju un priekšlikumu parakstīšana tiešsaistē, to saistot ar faktu, ka pēc iniciatīvas parakstīšanas interneta lietotājs par to aizmirst. Latvijā kopš 2011. gada darbojas platforma *Manabalss.lv*. Tā ir sabiedrības iniciatīvu

platforma, kurā ikviens Latvijas pilsonis var ievietot savu iniciatīvu un vākt parakstus tās nogādāšanai Saeimā. Platformas pastāvēšanas laikā var atrast daudzas iniciatīvas, kuras palikušas vien tiešsaistes vidē kā iniciatīvas, bet tajā pašā laikā ir arī vairāki veiksmīgi gadījumi, kad bezsaistes darbības ir ļāvušas tiešsaistes iniciatīvas virzīt tālāk. Jāuzsver, ka *Manabalss.lv* panākumi Latvijā neļauj to ierindot starp tipiskiem slaktīvisma piemēriem. Saskaņā ar platformas uzturētāju apkopoto informāciju laika posmā no 2011. līdz 2018. gadam 26 iniciatīvas (68%) veicinājušas izmaiņas likumdošanā. Visvairāk parakstu bija savāks par tādām iniciatīvām kā “Nekustamā īpašuma nodokļa atcelšana vienīgajam īpašumam”, “Atcelt pastāvošo ceļa nodokļa ieviešanas modeli, ieviest pēc Igaunijas parauga”, “Atbildība par Saeimas deputāta zvēresta laušanu”. Arī iniciatīvas, kas savākušas mazāk parakstu, var veicināt izmaiņas lēmumu pieņemšanā. Portālā tiek publicētas arī vietēja mēroga iniciatīvas, kas tiek iesniegtas pašvaldībai. Tā, piemēram, iniciatīva “Par Āgenskalna tirgus glābšanu” (2447 paraksti uz 2019. g. februāri) un dažādas ar to saistītas kopienas aktivitātes veicināja Āgenskalna tirgus attīstības plāna izveidi, palīdzot to saglabāt pašreizējā funkcionalitātē.

Latvijas sociālo tīklu platformu lietotāji

Latvijā interneta lietojums ir augsts, pēc aptaujas datiem, 83% Latvijas iedzīvotāju (Sustinno, 2017) to ir izmantojuši pēdējā mēneša laikā (pēc “TNS Pavasaris 2018” datiem, 86% Latvijas iedzīvotāju izmanto internetu vismaz reizi mēnesī). Tomēr 17% respondentu internetu pēdējā mēneša laikā nav lietojuši, tāpēc viņi pieder pie kategorijas, kam līdzdalības iespējas digitālā vidē un tiešsaistes aktīvisms nav pieejami. 75% iedzīvotāju bija lietojuši kādu no sociālo tīklu platformām, bet 26% tās nebija lietojuši (Sustinno, 2017).

Sociālo tīklu platformas nedaudz mazāk lieto arī krievu tautības iedzīvotāji un nepilsoņi, nestrādājošie un iedzīvotāji ar zemiem ienākumiem (Sustinno, 2017). Būtiskas atšķirības dažādu reģionu vidū nav novērojamas, to var skaidrot ar interneta samērā plašo izplatību visā Latvijā.

Analizējot sociālo tīklu platformu lietotāju un nelietotāju grupas,¹ iezīmējas zināmas tendences šo grupu attieksmēs un uzvedībā, kas saistītas ar politiskajām un sociālajām vērtībām, līdzdalību vēlēšanās

Šīs tendences var iedalīt vienādojošajās un pastiprinošajās. Uz vienādojošajām var attiecināt attieksmes un uzvedības (sociālo tīklu platformu lietotāju vērtības, līdzdalība vēlēšanās, spēja ietekmēt pašvaldības, vides līdzdalība, attieksme pret nodokļu maksāšanu,

uzskati par valsts lomu, līdzdalība politiskās un sociālās akcijās), kuras būtiski neatšķiras no sociālo tīklu platformu nelietotāju attieksmēm un uzvedības. Savukārt pastiprinošās tendences liecina par to, ka sociālo tīklu platformu lietotāju vidū biežāk izteiktas prosociālas attieksmes un uzvedība, kas varētu veicināt sabiedrisko labumu. 4.1. tabulā atspoguļotas nozīmīgākās tendences sociālo platformu lietotāju un nelietotāju grupu attieksmē un uzvedībā, pamatojoties uz 2018. gada beigās veiktās aptaujas rezultātiem.

Lai arī daudzos jautājumos sociālo tīklu platformu lietotāju atbildes būtiski neatšķiras no sociālo platformu nelietotāju atbildēm, tiem raksturīga izteiktāka piederības sajūta dažādām kopienām, kā arī specifiskas apkaimes līdzdalības, vides un sociālās līdzdalības aktivitātes.

Pašorganizēšanās un aktīvisma piemēri Latvijā

Aktīvisms tiešsaistē un sabiedriskā labuma veidošana sociālo tīklu platformās ir cieši saistīti ar līdzdalības kultūru (Jenkins, Ito & Boyd, 2015), kuru radīja tehnoloģiskās un sociālās izmaiņas tīmeklī. No indivīda, kas patērē mediju radīto saturu, interneta dalībnieki kļuva par lietotājiem, kas paši var radīt, mijiedarboties un aktualizēt saturu. Jaunās sociālās tīklošanās iespējas slēpjas “tiešajā sociālā aktīvisma manifestācijā” un spējā atvērt jaunas sociālās telpas, lai atvieglotu spontānu izteikšanos un līdzdalību.

Aktīvismu tiešsaistē var aplūkot no dažādiem skatu punktiem. Mediju jomā tiešsaistes aktīvisms vairāk saistīts ar pilsonisko žurnālistiku, kurai raksturīga izteiktā brīvība, amatieru radīts saturs un blogi. Tiešsaistes aktīvisms var būt saistīts ar pūļa iesaisti (*crowd sourcing*), kur indivīdi vai organizācijas apvienojas, lai iegūtu kopīgu labumu. Šis labums var būt gan pakalpojums, gan idejas, gan finanses projekta īstenošanai. Savukārt politiskajā jomā tiešsaistes aktīvisms vairāk aplūko protestus un organizēšanos tiem digitālajā vidē.

Dažādas sociālo tīklu platformas piedāvā dažādas līdzdalības iespējas. Piemēram, *YouTube* kā sociālais medijs nepiedāvā tīkla veidošanas iespējas, šeit organizēšanās notiek ap konkrētām satura vienībām komentāru veidā zem tām, arī *Instagram* pēc savas uzbūves nav piemērots grupu vai kopīgu iniciatīvu veidošanai, tomēr šajā gadījumā kopīga tēma var tikt aplūkota, izmantojot konkrētu tēmturi. Sociālo tīklu platformās, kuru pamatā ir kontaktu saraksts un mijiedarbība ar tiem, kā *Facebook* un *Draugiem.lv*, līdzdalības iespējas ir plašākas un lietotāju iespējas iesaistīties dažādākas.

TNS katru gadu veiktais pētījums rāda, ka Latvijā visvairāk izmantotā sociālo tīklu platforma ir *Facebook*, tāpēc arī tuvāk tiks aplūkotas līdzdalības iespējas tajā (4.1. attēls).

Facebook tīkla arhitektūra nodrošina dažādas iespējas, lai lietotāji varētu pašorganizēties un līdzdarboties

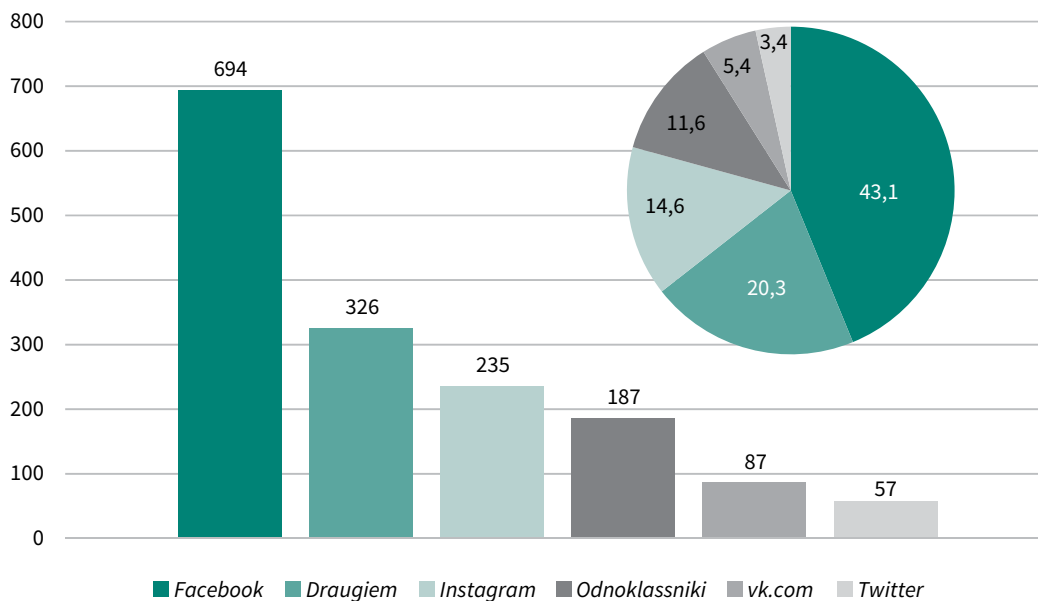
¹ Pie sociālo tīklu platformu nelietotājiem tika pieskaitīti arī tie iedzīvotāji (26%), kuri pēdējā mēneša laikā nebija izmantojuši internetu. Internetu bija izmantojuši 75% iedzīvotāju.

4.1. tabula. Vienādojošās un pastiprinošās tendences sociālo tīklu platformu lietotāju un nelietotāju attiekmē un uzvedībā

	Vienādojošās tendences	Pastiprinošās tendences
Vērtību fons	Sociālo tīklu platformu lietotāju un nelietotāju starpā nepastāv būtiskas atšķirības starppersonu uzticības līmenī, kā arī abu grupu vērtējumos par to, vai citi cilvēki krāpjas vai ir izpalīdzīgi	Sociālo tīklu platformu lietotāju vidū kopumā ir izteikts augstāks apmierinājums ar dzīvi. Sociālo tīklu platformu lietotāji biežāk uzskata, ka jūtas kā savas dzīves noteicēji Sociālo tīklu platformu lietotāji kopumā jūtas piederīgāki pie dažādām kopienām, jo īpaši pie ģimenes, draugiem, darba biedriem, studiju biedriem, savas profesijas pārstāvjiem u. c.
Līdzdalība vēlēšanās	Sociālo tīklu platformu lietotāju vidū nav vērojama augstāka līdzdalība Saeimas un pašvaldību vēlēšanās kā sociālo tīklu platformu nelietotājiem	Tomēr salīdzinoši vairāk sociālo tīklu platformu lietotāju uzskata, ka piedalīsies nākamajās vēlēšanās
Vērtējums par savu spēju ietekmēt pašvaldības lēmumus	Sociālo tīklu lietotāju vērtējums par savu spēju ietekmēt pašvaldību lēmumus kopumā nav būtiski augstāks kā sociālo tīklu nelietotājiem Apkaimes līdzdalībā kopumā nav vērojamas būtiskas atšķirības sociālo tīklu platformu lietotāju un nelietotāju grupās	Tomēr sociālo tīklu platformu lietotāju vidū biežāk izplatīts uzskats, ka viņi var ietekmēt lēmumus, kas skar tieši viņu dzīvi un apkaimi, un to, ka viņi ir labāk informēti par pašvaldības lēmumiem nekā citi iedzīvotāji Sociālo tīklu platformu lietotāji biežāk atzinuši, ka pazīst vairākumu savu kaimiņu, palīdzējuši tiem ikdienas problēmu risināšanā, ir piedalījušies apkārtnes sakārtošanā, labiekārtošanā, biežāk apmeklējuši publiskos svētkus, pasākumus savā apkaimē, pēdējā gada laikā mēģinājuši ietekmēt savas pašvaldības lēmumus
Vides līdzdalība	Nav vērojamas būtiskas atšķirības uz vides uzlabošanu vērstu darbību īstenošanā sociālo tīklu platformu lietotāju un nelietotāju vidū	Tomēr sociālo tīklu platformu lietotāji salīdzinoši biežāk iesaistījušies kādā no vides aizstāvības pasākumiem (parakstījuši petīciju), kā arī salīdzinoši biežāk izvēlējušies pirkt preces ekoloģisku apsvērumu dēļ, nodarboties ar biokompostēšanu
Attieksme pret nodokļu nemaksāšanu un ēnu ekonomiku	Kopumā sociālo tīklu platformu lietotāju vidū vērojams lielāks atbalsts dažādām ar ēnu ekonomikas veicināšanu saistītām darbībām (nodokļu nemaksāšanai, pakalpojumu saņemšanai, zinoņ, ka par tiem netiek maksāti nodokļi, mājokļa izīrēšanai, neregistrējoties VID, u. c.)	Arī sociālo tīklu platformu lietotāji pārsvarā uzskata, ka ir attaisnojami nemaksāt nodokļus Latvijā, taču nedaudz mazākā mērā nekā sociālo tīklu platformu nelietotāji
Uzskati par valsts lomu	Kopumā sociālo tīklu platformu lietotāju un nelietotāju vērtējums par valsts un indivīda atbildības sadalījumu būtiski neatšķiras	
Līdzdalība politiskās un sociālās akcijās	Sociālo tīklu platformu lietotāji kopumā mazāk piedalījušies demonstrācijā, mītiņā, mēģinājuši pārliecināt paziņas un draugus par noteiktas politiskas izvēles izdarīšanu	Sociālo tīklu lietotāji vairāk parakstījuši petīcijas, apzināti pirkuši preces, biežāk kontaktējušies ar ierēdņiem, biežāk ziedojuši naudu un vākuši līdzekļus, sazinājušies ar plašsaziņas līdzekļiem, pauduši uzskatus internetā, brīvprātīgi darbojušies kampaņā vai iniciatīvas grupā

Piezīme: analīze veikta, balstoties uz hī kvadrāta (*chi-square*) testu un t-testu un nosakot, vai rādītāji būtiski atšķiras sociālo tīklu platformu lietotāju un nelietotāju grupā.

4.1. attēls. Sociālo tīklu platformu vidēja dienas auditorija (tūkst.) un īpatsvars (%) no kopējās vidējās dienas auditorijas

Avots: Kantar TNS Digital, pavasaris, 2017.

dažādās aktivitātes. Tās var būt slēgtas vai atvērtas grupas, kurās pulcējas lietotāji ar kopīgām interesēm, diskutē, meklē padomus.

Ārpus grupām un lapām, kurām indivīds izvēlas sekot ilgstoši, saņemot informāciju, vai ar kurām grib mijiedarboties, sociālo tīklu platformas piedāvā arī citus veidus, kā izteikt savu atbalstu aktuālām lietām, piemēram, vai nu atzīmējot savu ierakstu ar tēmturi un tā iekļaujot to plašā informācijas plūsmā ārpus sava sekotāju loka, vai arī apstiprinot dalību kādā pasākumā, akcijā, notikumā, tādā veidā uz noteikto laiku iekļaujoties līdzīgi domājošo grupā.

Sociālo tīklu platformu funkcijas piedāvā dažāda līmeņa iesaisti, savukārt to specifika ļauj piedalīties un iesaistīties tik daudzās interešu grupās, cik lietotājs vēlas.

Līdzdalības kultūras aktivitāti digitālā vidē var saistīt ar pilsonisko aktivitāti ārpus tās – ņemot vērā, ka Latvijas vēsture nav bagāta ar plašiem protestiem vai aktīvu pilsonisko sabiedrību, arī digitālajā vidē līdzdalības iespējas tiek izmantotas mazāk, tomēr arī Latvijā vidē aizvien biežāk vērojami pozitīvi pašorganizēšanās un aktīvisma piemēri. Tālāk aplūkoti daži no pēdējos gados aktuālākajiem.

Pūlis kā resurss: pūļa iesaiste un pūļa finansējums

Pūļa iesaiste ir saistīta ar indivīdu vai organizāciju kopīgu darbību labumu vai pakalpojumu iegūšanai. Pūļa finansējums ir galvenokārt materiāls atbalsts, un

galvenais mērķis ir nevis zināšanas vai to apkopošana, bet gan finansiāls labums. Pūļa finansēšanas piemērs ir dažādi projekti, kas atrodami gan starptautiskā vidē *Kickstarter*, *Indiegogo* vai Latvijas projektiem – *projektubanka.lv*. Kamēr pūļa finansēšanas kampaņas aizvien biežāk palīdz realizēt dažāda apjoma un mērķa projektus, pūļa iesaiste Latvijā vidē izmantota maz.

2012. gada janvārī Baltijas pētnieciskās žurnālistikas centrs *Re: Baltica* uzsāka līdz šim veiksmīgāko un redzamāko pūļa iesaistes akciju Latvijā “Karstie rēķini”. Pūļa iesaiste kļuva par pamatu pētījumam, kas aplūkoja iedzīvotājiem piegādātās apkures izmaksas. Iedzīvotāji tika aicināti sūtīt savus apkures (apsaimniekošanas) rēķinus, izmantojot e-pastu, pastu vai tālruni. Iegūtie rēķini tika sadalīti konkrētās cenu kategorijās, un tika izveidota interaktīva karte, kas ļāva iedzīvotājiem salīdzināt apkures cenas. Akcijas laikā tika saņemts vairāk nekā 2200 rēķinu, kas sniedza plašu datu apjomu pētījuma realizēšanai un analīzei. Dati no kartes bija pieejami jebkuram medijam, tā ļaujot arī informācijai un problēmām nokļūt dažādās vidēs.

Pētījuma “Karstie rēķini” norisē sabiedrības iesaiste bija galvenais datu ieguves veids, veiksmīga pētījuma norise balstījās tieši uz iedzīvotāju līdzdalību un atsaucību.

Pūļa iesaiste arī ir veids, kā vairot sabiedrisko labumu, jo visbiežāk tiek aktualizēta un lūgta pūļa palīdzība sabiedrībai svarīgos jautājumos (kā minētajā gadījumā – izskaidrot, kā veidojas apkures

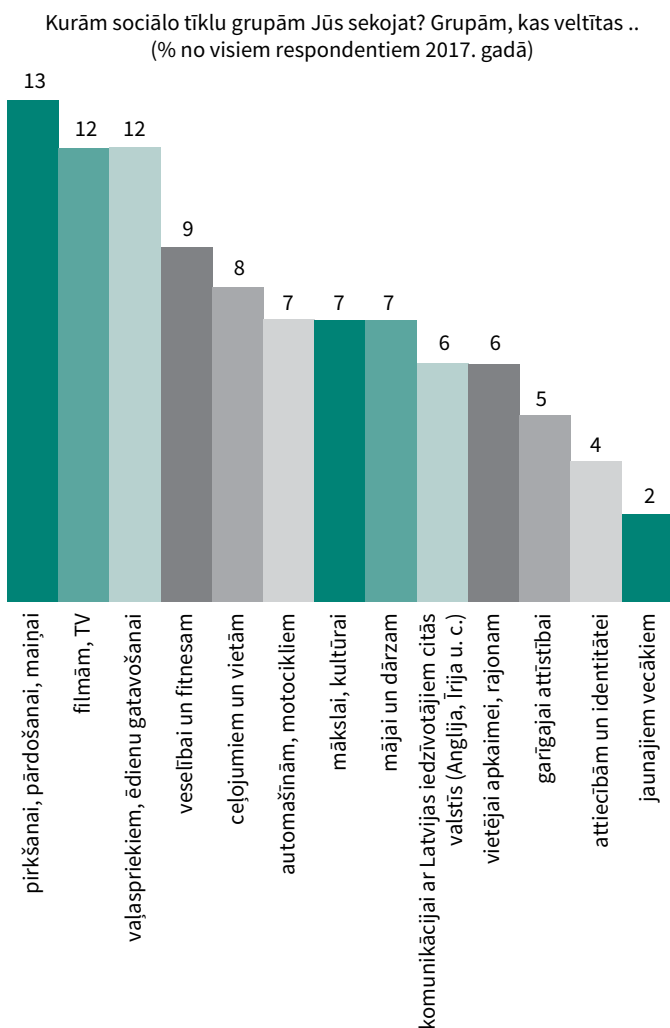
rēķinu summa, un meklēt pamatojumus, kāpēc tās ir tik dažādas).

Pūļa iesaiste no pūļa finansējuma atšķiras ar materiālo ieguldījumu projektu realizācijā. Latvijas vidē veiksmīgi darbojas pūļa finansēšanas platforma *projek-tubanka.lv*. Tās darbības laikā (no 2015. gada) finansējumu izdevies iegūt 36 projektiem, un kā redzamāko var minēt filmu “Kriminālās ekselences fonds”, kuras mērķis bija iegūt 10 000 EUR, lai nodrošinātu dažādas ar filmas uzņemšanu saistītās izmaksas. Pēdējais finansiāli apjomīgākais un redzamākais Projektu bankas projekts bija pirmā beziepakojuma veikala (Rīgā) “Turza” izveide, kur aktīvu lomu komunikācijā un sabiedrības iesaistīšanā spēlēja sociālo tīklu platformas – *Instagram influenseri* un lietotāji, kurus uzrunā dabai draudzīgs dzīvesveids,

tāpat arī *Facebook* grupas, kurās pulcējas līdzīgi domājošie. Veikala “Turza” *Facebook* lapai jau ir vairāk nekā 1700 sekotāju, lai gan pats veikals darbu vēl nav uzsācis, tas arī liecina par grupēšanos ap kopīgām interesēm kopīgu mērķu sasniegšanai.

Projektu bankas izveides sākumā tās vadītājs Māris Cīrulis kā iemeslu minējis, ka “nav jāgaida valsts, pašvaldības vai Eiropas atbalsts, mūsdienu tehnoloģijas paver lieliskas iespējas pašorganizēties un atbalstīt vienam otru kopīgu mērķu sasniegšanā”. Būtiskākais pūļa finansēšanas kampaņām ir to dažādība – blakus apjomīgiem projektiem var atbalstīt projektus, kuriem nepieciešami daži simti eiro, piemēram, lai iegādātos gredzenus putnu pētījumiem, grāmatu vai izdotu mūzikas disku.

4.2. attēls. Sociālo tīklu platformu interešu grupas

Avots: SUSTINNO, 2017 ($n = 2214$ atbildes).

Pašorganizācija sociālo tīklu platformu grupās

Aptauja parādīja, ka visbiežāk sociālo tīklu platformu lietotāji izvēlas sekot grupām, kurās notiek pirkšana, pārdošana un maiņa, bet otrajā un trešajā vietā viņi ievieto grupas, kas saistītas ar izklaidi, – filmas un TV, vaļasprieki un ēdienu gatavošana. Tātad lielākoties grupas tiek izmantotas, lai apmainītos ar precēm un pakalpojumiem. Kā veiksmīgu piemēru šādai nosacīti pārdošanas-pirkšanas grupai var minēt kopā braukšanas grupas sociālo tīklu platformās, kuru galvenais mērķis ir “savest kopā” braucējus kādā konkrētā maršrutā, piemēram, Liepāja–Rīga–Liepāja vai Saldus–Rīga–Saldus. Šo grupu funkcionalitāte slēpjas to spējā piedāvāt alternatīvu transportlīdzekli starppilsētu autobusiem, kā arī visbiežāk – zemākas cenas, nekā mērojot to pašu maršrutu ar autobusu. Šīs grupas sākotnēji izveidojās sociālā tīkla platformā *Draugiem.lv*, to popularitāti tajā sasaistot ar lokālo aspektu, – tur bija ērtāk un veiksmīgāk šādas grupas veidot. Ņemot vērā to popularitāti platformas lietotāju vidū, *Draugiem.lv* domubiedru sadaļā ir izveidota atsevišķa izvēlne “Braucam kopā”, kurā vienuviet pieejamas visas izveidotās kopā braukšanas domubiedru grupas. Sadaļā aplūkojamas 116 grupas (60 grupās ir pieteikušies vairāk nekā 100 biedru) ar visdažādākajiem galamērķiem – Varakļāni, Gulbene, Baltinava, Ērgļu u. c., tāpat ir arī vispārīgas grupas, piemēram “Autostopi” vai “Tiem, kam interesē motocikli”.

Draugiem.lv zaudējot savu aktualitāti Latvijas iedzīvotāju vidū, šādas grupas ir izveidotas arī *Facebook* vidē. *Facebook* pieejamā statistika liecina, ka, piemēram, grupā “Rīga-Liepāja; Liepāja-Rīga” (11 803 dalībnieku, salīdzinājumam: *Draugiem.lv* grupai “Liepāja-Rīga, Rīga-Liepāja” ir 8427 biedri) vidēji dienā tiek pievienoti 46 ieraksti, mēneša laikā pievienojot 1386 ierakstus, tātad vienā maršrutā ļoti regulāri notiek komunikācija un pašorganizēties var iegūt labumu.

Blakus šādām praktiskām grupām, kuru mērķis ir pakalpojumu apmaiņa, ir grupas, kuru darbības pamatā ir līdzīgi domājošo apvienošanās kopīgu mērķu sasniegšanai.

“Gribu palīdzēt bēgļiem” ir slēgtā grupa sociālo tīklu platformā *Facebook*. Tā izveidota 2015. gada septembrī, un tās mērķis ir “palīdzēt nelaimē nokļuvušajiem bēgļiem” un apvienot aktīvus līdzdomātājus. 2016. gadā grupa tika reģistrēta kā biedrība, tādā veidā sociālo tīklu platformā izveidoto palīdzības tīklu un kontaktus lietojot arī bezsaistes vides darbībās.

Grupai *Facebook* vietnē 2018. gada maijā bija pieteikušies 3026 biedri. Šīs *Facebook* grupas darbības balstās uz tās dalībnieku komunikāciju, praktisku padomu un palīdzības sniegšanu patvēruma meklētājiem. Grupu dalībnieki dalās ar aktuālu informāciju gan par citu valstu pieredzi, gan par Latvijas institūciju ieteikumiem, aicinājumiem un aktualitātēm. Tā ir organizējusi ziedošanas akcijas, kuru rezultātā patvēruma meklētāji ir saņēmuši ēdienu, drēbes un citas nepieciešamas lietas, kā

arī veidojusi klātienēs tikšanās, sniedzot konsultācijas un risinot problēmas.

Grupu administrācijas izplatītajā aptaujā 2018. gada 5. maijā, lai izvērtētu, vai un kādā veidā šī *Facebook* grupa nepieciešamības gadījumā spētu mobilizēties un palīdzēt, lielākā daļa respondentu izvēlējās ziedošanu (drēbes (50 respondenti), naudu (31 respondents)), tādā veidā saglabājot pasīvu līdzdalību. Aktīvas bezsaistes dalībai – pasākumu organizēšana (18) vai ikmēneša tikšanās ar bēgļiem (20) – atbalsts bija mazāks.

Facebook grupa tās pastāvēšanas laikā, jo īpaši sākumā, nodrošinājusi praktisku un ātru palīdzību patvēruma meklētājiem, tās biedriem organizējoties, saskaņojot darbības un meklējot risinājums tiešsaistes vidē. Šobrīd, pēc *Facebook* datiem, mēnesī vidēji tiek veikti 14 ieraksti, saglabājot savu pamatmērķi – meklēt patvēruma meklētājus Latvijā un palīdzēt tiem.

Facebook lapa kā informācijas rīks

Facebook lapas savā arhitektūrā atšķiras no grupu iespējām – lapas ir publiskas, vairāk ir veidotas kā komunikācijas kanāli par konkrētu tēmu, kur parasti ir viens vai vairāki informācijas plūsmas veidotāji, lietotājiem kļūstot par aktīvu dalībnieku, kamēr grupu funkcijas piedāvā visiem dalībniekiem būt vienlīdz svarīgiem informācijas vides veidošanā. Tieši tāpēc, ka lapā var veidot savu vēstījumu, lietotājus atstājot kā sekundāros saturā veidotājus, lapas izvēlas uzņēmumi, organizācijas un biedrības.

Tiešās pirkšanas kustības pamatā ir pircēju-entuziastu kopīgi radīta un organizēta domubiedru grupa, kas kopīgi iegādājas produktus no zemnieku saimniecībām. Šādu kustību veido daudzi mazi pulciņi, kuros brīvprātīgi pēc dežūru principa katrs tās dalībnieks uzņemas visus ar produktu pasūtīšanu un izdali saistītos darbus. Pulciņi darbojas uz dalībnieku iniciatīvas pamata, un vienīgais, kas no dalībniekiem tiek prasīts, ir laiks.

Pamatinformācija par pulciņu darbību, kontaktpersonām un sadarbības partneriem tiek publicēta mājaslapā, bet sociālo tīklu platformas lapu “Tiešā pirkšana” kopiena izmanto aktīvai komunikācijai ar interesentiem. Tiek publicēta informācija par jaunām zemnieku saimniecībām, aktuāliem pasākumiem, kā arī nodota informācija sekotājiem, ja kādā no pulciņiem atbrīvojusies vieta. Lapas veidotāji ir vienīgie satura radītāji, bet komentēt saturu un paust reakciju var jebkurš lapas sekotājs.

Kā vēsta kustības mājaslapa, šobrīd darbojas 15 tiešās pirkšanas pulciņi Rīgā un vēl vairāki citās Latvijas pilsētās. Pati mājaslapa ir informācijas ieguves vieta ar soli un pamācībām, bet tiešās pirkšanas kustības *Facebook* lapā rakstīts: “Savstarpējās uzticības un informācijas sajūtu vairosim arī šeit – par bioloģiski audzētas pārtikas iegādi tieši no ražotāja jeb zemnieka.” *Facebook* lapai seko 6387 cilvēki.

Lai arī informācija par šo kustību tiek izklāstīta gan mājaslapā, gan sociālo tīklu platformā, pašu pulciņu darbība un organizēšanās notiek neatkarīgi no šīm vietām.

Sākotnējai saziņai tiek izmantots telefons, un tālāk komunikācija, darbu dalīšana, plānošana un organizēšanās notiek atbilstoši katra pulciņa vēlmēm. Facebook lapa ir vieta, kur paust piederību konkrētajai kustībai, izrādīt interesi un sekot aktualitātēm. Šajā gadījumā pastāv iespēja, ka sekotājs nav neviena pulciņa dalībnieks, bet viņam pati ideja liekas aktuāla un kādreiz izmantojama.

Tēmturu aktīvisms – #ParCilvēcīguCirku

Latvijas kontekstā par veiksmīgu tēmturu aktīvismu var minēt #ParCilvēcīguCirku. Lai arī kampaņas “Par cilvēcīgu cirku” pirmsākumi meklējami 2014. gada 19. aprīlī, kad “Dzīvnieku brīvība” realizēja pirmo protestu pie Rīgas cirka ēkas Merķeļa ielā un kad arī tālākajos gados kampaņas virzīšana un temata aktualizēšana bija organizācijas pārraudzībā, tēmturis darbojās kā aktīvisma veids, kas apvienoja sociālo tīklu platformu lietotājus, kuri iestājās pret dzīvnieku izmantošanu cirkā.

Tēmturis visaktīvāk tika izmantots 2017. gada maijā, aicinot citus sociālo tīklu platformas lietotājus vai nu izziņāt šo jautājumu, vai doties un parakstīt iniciatīvu portālā *Manabalss.lv*. Tēmtura izmantošana izvēlēto informācijas vienību ne tikai iekļauj kopējā notikuma diskursā, bet arī ļauj lietotājam piederēt pie konkrētās kustības un iniciatīvas.

Tēmturu aktīvisma gadījumā pats tēmturis ir galvenais informācijas nesējs, piedāvājot gan aplūkot jautājuma hronoloģisku attīstību, gan identificēt tos sabiedrības locekļus, kas domā līdzīgi. Ar konkrēto tēmturi

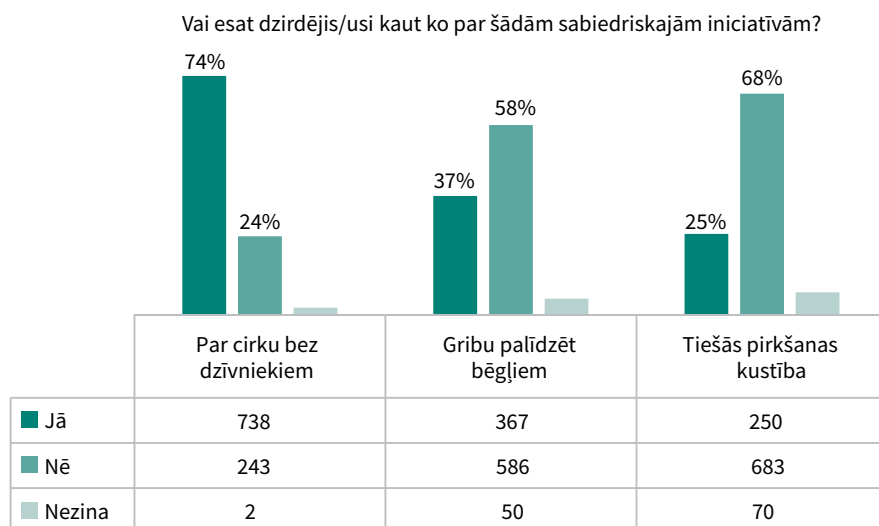
tika publicēti gan aicinājumi, gan skaidrojoši attēli un video. Tēmtura lielākā priekšrocība bija tā, ka satura radīšanā piedalījās ikviens lietotājs, kurš to izmantoja. Līdz ar to pašai biedrībai jautājums bija tikai jāaktualizē, informācijas izplatīšanu atstājot idejas piekritēju ziņā.

Tiešsaistes aktīvisms un iniciatīvas ir pakļautas riskam palikt sociālo tīklu burbulī – ar aktīviem grupas biedriem, komentāros ar līdzīgi domājošiem, nemaz neizvērtējot, ka visi, kam jautājums ir aktuāls, pulcējas konkrētajā grupā/lapā un ka sabiedrības attieksme vai informētība ir atšķirīga. Respondentiem tika uzdots jautājums par trīs iniciatīvām Latvijas digitālajā vidē, kur katru no tām var raksturot kā cita veida aktīvismu. Kā iepriekš aplūkots, visas trīs iniciatīvas ir atrodamas sociālajā tīklā *Facebook*, tās izmantoja atšķirīgus organizēšanās paņēmienus un tiešsaistes aktivitāti realizēja arī bezsaistes vidē.

Pēc aptaujas datiem redzams, ka viszināmākā iniciatīva ir “Par cirku bez dzīvniekiem”, kuras organizēšanās notika, izmantojot tēmturi. Jāņem gan vērā fakts, ka šī iniciatīva ir arī nesenākā kampaņa no trijām un ka tās publicitāte izpaudās ne tikai sociālo tīklu platformās, bet arī tradicionālajos medijos. Attiecīgi abas pārējās iniciatīvas, kuru pamatā ir līdzīgi domājošo apvienošanās digitālajā vidē grupas vai lapas veidā, norāda uz informācijas veidošanos un svarīgumu burbuļos.

Tāpat, aplūkojot grafiku (4.3. attēls), jāņem vērā arī katras grupas/organizācijas sekotāju skaits (“Gribu palīdzēt bēgļiem” – 3026, “Tiešā pirkšana” – 6387; “Dzīvnieku

4.3. attēls. Iedzīvotāju informētība par iniciatīvām

Avots: SUSTINNO, 2017.

Bāze: visi respondenti, $n = 1003$.

brīvība”² – 18 849). Lai gan nevar veidot tiešas sakarības starp atpazīstamību un sekotāju skaitu, tomēr sociālo tīklu platformu galvenā iespēja ir dalīšanās ar saturu. Tas nozīmē, ka, sasniedzot vairāk lietotāju, pastāv lielāka iespēja, ka kāds no saņēmējiem ar to dalīsies un informācija tiks nodota tālāk. Ja komunikācija norisinās grupas ietvaros, tad šāda dalīšanās ar saturu “uz āru” ir apgrūtināta platformas funkciju dēļ, bet lapu gadījumā saturam ir jābūt vērtīgam un interesantam, lai lietotājs to vēlētos nodot citiem. Tāpat būtisks aspekts, runājot par tiešsaistes iniciatīvām, ir personīgā interese un tēmas aktualitāte.

SECINĀJUMI

Latvijas tiešsaistes vidē ir sastopami dažāda veida pašorganizēšanās un tiešsaistes aktīvisma piemēri. Tur, kur valsts vai pašvaldība nenodrošina pietiekamu atbalstu vai palīdzību, kā alternatīva veidojas pašu iedzīvotāju iniciētas grupas sociālo tīklu platformās. Lai aktualizētu kādu problēmu un mēģinātu to risināt valstiskā līmenī, iedzīvotāji var parakstīties un iesniegt iniciatīvas portālā *Manabalss.lv* vai, izmantojot sociālo tīklu platformu iespējas, – tēmturus, pasākumu izveidi un dalīšanos, virzīt šīs tēmas ārpus tiešsaistes vides. Aizvien aktuālāka kļūst pūļa finansēšana, kas ļauj īstenoties dažāda mērķa un apjoma projektiem, tā risinot nepietiekamo finansējumu dažādu ieceru īstenošanai.

Ņemot vērā, ka iedzīvotāju skaits, kas patērē internetu, katru gadu palielinās, tiešsaistes vide arī turpmāk

būs papildu vieta, kur lietotājiem pašorganizēties un aktualizēt sabiedrībai svarīgus jautājumus.

Vērtējot kolektīvo pašorganizēšanos sociālo tīklu platformās, jāņem vērā divas būtiskākās problēmas – pirmā saistāma ar digitālo plaisu, kas, aplūkojot digitālās vides izmantojumu, veidojas gan vecuma, gan izglītības un ienākumu līdzekļu atšķirību dēļ. Plaisa liedz visiem sabiedrības locekļiem vienlīdz aktīvi iesaistīties, kā arī būt vienādi informētiem par iespēju iesaistīties. Vecāka gadagājuma cilvēkiem iespēja izmantot sociālo tīklu platformas pašorganizācijas mērķiem ir ierobežotāka digitālās pratības dēļ.

Otra problēma saistāma ar tiešsaistes aktīvisma salīdzinoši pasīvo pusi – dalīšanās ar ierakstiem, tēmturu izmantošana, iniciatīvu parakstīšana, “patīk” nospiešana lapai, pieteikšanās tiešsaistes grupās – un līdzīgām tiešsaistes darbībām ar zemu piepūli. Lai arī šāda veida darbības tiek uzskatītas par līdzdalības kultūras veidu un tās var vairojot kopīgo labumu, tomēr to ietekme uz bezsaistes dzīves notikumiem var būt neliela, jo bieži vien tās paliek tikai sociālo tīklu platformās un interneta komentāros.

Tīmekļa funkcionālo iespēju radītā līdzdalība ir ļāvusi tā lietotājiem iegūt skaļāku balsi un veidot dienaskārtību sociāliem jautājumiem, pievēršot sabiedrības uzmanību aktualitātēm. Svarīgākais uzdevums – iedzīvotājiem pašiem būt aktīviem tiešsaistes vidē un šīs idejas paust arī bezsaistes vidē, jo jebkurā aktīvisma veidā tieši sociālo tīklu platformu lietotājs ir tas, kurš var veidot labāku sabiedrību. Ne mazāk svarīgs uzdevums ir radīt un atbalstīt platformas, kurās tiešsaistes lietotāji var izteikties un īstenot savas idejas. *Manabalss.lv*, *Projektubanka.lv* ir redzamākās iespējas šobrīd, tomēr ir nepieciešams meklēt un atbalstīt veidus, kā tiešsaistes aktīvisms var kļūt par Latvijas pilsoniskās sabiedrības izpausmes līdzekli.

² Tā kā iniciatīvas “Par cirku bez dzīvniekiem” kampaņu organizēja biedrība “Dzīvnieku brīvība”, minēts šīs lapas sekotāju skaits.

Pielikumi

Sabiedrības aptauja Tautas attīstības pārskata vajadzībām: tehniskā informācija

Pētījuma mērķis: iegūt socioloģiskas aptaujas datus par iedzīvotāju attieksmi un vērtībām zinātniskiem pētījumiem valsts pētījumu programmas SUSTINNO vajadzībām.

Pētījuma veicējs: tirgus un sociālo pētījumu aģentūra “Latvijas Fakti” (Bruņinieku iela 8a–5, Rīga, LV-1010. Tālrunis: +371 67314002; <http://www.latvianfacts.lv>)

Mērķgrupa: Latvijas Republikas pastāvīgie iedzīvotāji vecumā no 18 līdz 74 gadiem.

Informācijas ieguves metode: tiešās datorizētās intervijas respondenta dzīvesvietās latviešu vai krievu valodā.

Pētījuma instrumentārijs: pasūtītāja sagatavota un apstiprināta aptaujas anketa latviešu un krievu valodā.

Plānotās izlases lielums: 1000 respondentu (ģenerālajam kopumam reprezentatīva izlase).

Sasniegtās izlases lielums: 1003 respondenti.

Izlases metode: nejaušā stratificētā daudzpakāpju izlase.

Ģeogrāfiskais pārklājums: visi Latvijas reģioni (134 izlases punkti).

Aptaujas veikšanas laiks: no 2017. gada 2. decembrim līdz 2017. gada 20. decembrim.

Izlases apraksts un aptaujas izlases punktu veidošana

Pētījuma izlase: reprezentatīva Latvijas sabiedrības izlase, kas veidota pēc daudzpakāpju nejaušās stratificētās atlasēšanas principa un nodrošina reprezentatīvu visu svarīgāko sociāli demogrāfisko grupu pārstāvētību (ir reprezentatīva Latvijas iedzīvotāju kopumam). Izlases stratifikācijas pazīmes:

- a) ģeogrāfiskā (administratīvi teritoriālā),
- b) nacionālā.

Aptaujas izlase tiek aprēķināta un stratificēta, balstoties uz Latvijas Republikas Centrālās statistikas pārvaldes publicēto informāciju par Latvijas iedzīvotāju skaitu Latvijas pilsētās un pagastos uz 2017. gada 1. janvāri.

Izlases aprēķināšanā un ģeogrāfiskajā izklaidē tiek izmantota nejaušā maršruta metode (*random route procedure*).

Daudzpakāpju nejaušās izlases metodes veidošanas principi

1. pakāpe

Lai veiktu 1000 intervijas, no Latvijas apdzīvoto vietu saraksta tika izvēlēti 134 aptaujas punkti, balstoties uz apdzīvotās vietas iedzīvotāju skaitu. Pirms tam apdzīvotās vietas tika sašķīrotas pēc reģioniem, novadiem un urbanizācijas pakāpes, lai izlasē saglabātu attiecīgās proporcijas. Visi izlases sākumpunkti tika noteikti, izmantojot Latvijas pilsētu un citu apdzīvoto vietu kartes, kurās norādītas dzīvojamās ēkas. Izlases punktu blīvums katrā apdzīvotajā vietā, kur notiek aptauja, bija proporcionāls iedzīvotāju skaitam tajā. Katrā aptaujas punktā tika veiktas vidēji 8 intervijas.

2. pakāpe

Izlasē iekļuvušajos aptaujas punktos – pilsētās, pagastos – intervētājam tika dota starta adrese – konkrēta iela, māja, dzīvoklis.

3. pakāpe

Tālāko maršrutu intervētājs veidoja pēc maršruta metodes nosacījumiem: intervēšanas soļa garums katrā apdzīvotā vietā ir +3, kas paredz to, ka pirmā intervija tiek veikta konkrētā intervētājam norādītā adresē, bet katra nākamā intervijas adrese tiek iegūta, iepriekšējās adreses numuram pieskaitot skaitli 3. Mājas, kuras iekļautas izlasē, tiek izvēlētas abās ielas pusēs.

1. *piemērs*: pirmā intervija notiek daudzdzīvokļu ēku rajonā Ozolu ielā 3, dzīvoklis 4, tātad nākamā intervija notiks Ozolu ielā 3, dzīvoklis 7; nākamā – Ozolu ielā 3–10. Tad, kad vienā daudzdzīvokļu ēkā ir iegūtas 3 intervijas, solis +3 stājas spēkā attiecībā uz ēkas numuru, tātad ceturrtā intervija notiek Ozolu ielā 6, dzīvoklis 13;

2. *piemērs*: pirmā intervija notiek privātmāju rajonā Jūras ielā 6, otrā intervija – Jūras ielā 9, trešā intervija – Jūras ielā 12, ceturrtā – Jūras ielā 15.

Savukārt lauku apvidos ar lielu dzīvojamo vienību izkliedi intervijas tiek veiktas katrā tuvākajā viensētā.

4. pakāpe

Katrā dzīvoklī/privātmājā vai viensētā respondentu izvēlējās intervētājs, izmantojot “pēdējās dzimšanas dienas metodi”. Vienā mājsaimniecībā tika intervēts tikai viens respondents bez citu šī mājokļa iemītnieku klātbūtnes. Ja pirmajā intervētāja vizītē potenciālā respondenta nebija mājās vai arī viņš atteica interviju aizņemtības dēļ, “Latvijas Faktu” metodoloģija paredzēja divas papildu vizītes respondentam pieņemamā laikā (šis paņēmieni nodrošināja precīzu maršruta metodes ievērošanu).

Lauka darba apraksts

Lauka darba laiks: aptaujas lauka darbs notika laika posmā no 2017. gada 2. decembrim līdz 2017. gada 20. decembrim.

Interviju ilgums: intervijas vidējais garums 58 minūtes (īsākā intervija – 43 minūtes, garākā intervija – 2 stundas un 13 minūtes).

Plānotās un realizētās izlases raksturojums

	Respondentu skaits izlasē (%) pirms svēršanas	Respondentu skaits izlasē (%) pēc svēršanas	Statistika (CSP, 2017) (%)*
KOPĀ:	100,0	100,0	100,0
DZIMUMS			
Vīrieši	42,1	46,8	45,9
Sievietes	57,9	53,2	54,1
VECUMS			
18–24 gadi	11,6	9,8	9,7
25–34 gadi	17,5	19,6	19,7
35–44 gadi	20,2	18,1	18,3
45–54 gadi	18,5	19,1	19,2
55–64 gadi	17,5	19,3	19,1
65–74 gadi	14,7	14,1	14,0
TAUTĪBA			
Latvieši	69,3	62,1	62,0
Cits	30,7	37,9	38,0
REĢIONS			
Rīga	32,5	33,0	32,9
Pierīga	17,6	18,7	18,7
Vidzeme	9,6	9,2	9,8
Kurzeme	12,5	11,7	12,6
Zemgale	12,4	12,4	12,1
Latgale	15,4	15,0	13,9

*Avots: Centrālās statistikas pārvaldes dati uz 2017. gada 1. janvāri.

Datu tabulas

JN 3. Cilvēki var piedalīties dažādās politiskās un sociālās akcijās. Lūdzu, norādiet par katru no minētajām aktivitātēm, vai jūs esat to darījis šajā gadā, esat to darījis agrāk, nekad neesat to darījis, bet varētu izdarīt vai arī jūs nekad neesat to darījis un arī nedarītu?

(% no respondentiem, kuri iesaistījās dažādās politiskās un sociālās akcijās)

Akcija	Esmu to darījis šajā gadā	Esmu to darījis agrāk	Nekad neesmu to darījis, bet varētu izdarīt	Nekad neesmu to darījis un nekad nedarītu	N (resp. skaits)
1. Parakstījis petīciju (piem., papīra formātā vai elektroniski)	7,6	19,2	30,8	42,4	984
2. Boikotējis vai labprātīgi pircis kādus produktus politisku, ētisku vai ekoloģisku apsvērumu dēļ	8,6	11,9	25	54,5	974
3. Piedalījies demonstrācijā, mītiņā vai manifestācijā	2,2	16,4	27,1	54,3	984
4. Kontaktējies vai mēģinājis kontaktēties ar politiķi vai iestādes ierēdni, lai izteiktu savu viedokli vai atrisinātu kādu problēmu	8,9	15,5	29,6	46,0	990
5. Ziedojis naudu vai vācis līdzekļus sociālam vai politiskam pasākumam	14,2	14,9	18,7	52,2	979
6. Sazinājies ar plašsaziņas līdzekļiem vai parādījies tajos, lai paustu savu viedokli	5,6	9,2	24,0	61,2	989
7. Paudis politiskus uzskatus internetā (piem., komentāros sociālajos medijos, ziņu portālos)	10,5	9,6	17,6	62,3	991
8. Mēģinājis pārliecināt radnieku, draugu vai paziņu balsot par konkrētu partiju vai kandidātu	11,0	15,0	15,7	58,3	976
9. Brīvprātīgi (bez atlīdzības) darbojies priekšvēlēšanu kampaņā kādas partijas vai kandidāta labā	2,7	5,0	13,4	78,9	990
10. Darbojies grupā, kas nāca klajā ar kāda lēmuma pieņemšanas iniciatīvu	3,2	6,5	25,3	65,0	979

IA 4. Cik lielā mērā ir attaisnojami nemaksāt nodokļus šodienas Latvijā?

(% no respondentiem; N = 904)

Nemaz nav attaisnojami	40,0
Mazliet attaisnojami	32,4
Lielā mērā attaisnojami	20,2
Pilnībā attaisnojami	7,4
N	904

IA 5. Kā jums šķiet, kāda būs biežākā atbilde, ko cilvēki Latvijā izvēlēties, lai atbildētu uz šo jautājumu?

(% no respondentiem; N = 851)

Nemaz nav attaisnojami	17,0
Mazliet attaisnojami	36,8
Lielā mērā attaisnojami	37,1
Pilnībā attaisnojami	9,1
Bāze, resp. skaits	851

IA 6. Kā jums šķiet, kāda būs biežākā atbilde, ko jūsu draugi un radi izvēlēties, lai atbildētu uz šo jautājumu?

(% no respondentiem; N = 813)

Nemaz nav attaisnojami	27,9
Mazliet attaisnojami	40,2
Lielā mērā attaisnojami	24,9
Pilnībā attaisnojami	7,0
N (resp. skaits)	813

IA 7. Cik lielā mērā, jūsuprāt, ir attaisnojami ...

(% no respondentiem)

	Nekad nav attaisnojami	Pārsvārā gadījumu nav attaisnojami	Reizēm ir, bet reizēm nav attaisnojami	Pārsvārā gadījumu ir attaisnojami	Vienmēr ir attaisnojami	N (resp. skaits)
Izīrēt mājokli, neregistrējoties Valsts ieņēmumu dienestā un nemaksājot par izīrēšanu nodokļus	18,2	17,9	30,3	21,9	11,7	922
Par ārzemēs pirktām mantām nesamaksāt attiecīgās muitas nodevas (piem, ja ir pārsniegts valsts noteiktais limits, kas netiek aplūkts ar nodokli)	27,5	18,2	26,3	19,0	9,0	859
Saņemt pakalpojumus, zinot, ka par tiem netiek maksāti nodokļi	21,5	19,4	32,3	20,3	6,5	902

IA 8. Tagad es jums nolasišu iespējamos iemeslus tam, kāpēc cilvēki Latvijā maksā nodokļus. Cik lielā mērā katrs no tiem ir nozīmīgs iemesls, lai maksātu nodokļus?

(% no respondentiem)

	Nenozīmīgs	Diezgan nenozīmīgs	Ne nozīmīgs, ne nozīmīgs	Diezgan nozīmīgs	Ļoti nozīmīgs	N (resp. skaits)
Lai noteiktos gadījumos (piem., bezdarbs, bērna piedzimšana utt.) paši varētu saņemt pabalstus un vecumdienās – pensiju	0,7	0,9	3,0	23,0	72,4	992
Lai nodrošinātu līdzcilvēkus, kas paši sev nevar nopelnīt (veci cilvēki, slimie utt.), jo no tā ir atkarīgs pensijas un pabalstu (bezdarbnieka, maternitātes u. c.) apjoms	0,7	1,9	6,4	28,7	62,3	989
Apziņa, ka nodokļu nauda tiek iztērēta valstij svarīgu funkciju veikšanai (izglītība, veselības aizsardzība, sabiedriskā kārtība, drošība utt.)	3,2	4,9	8,5	34,0	49,4	978
Tāpēc, ka likumi ir jāievēro (pat ja tie nepatīk)	5,3	6,7	17,9	38,1	32,0	980
Tāpēc, ka nav iespēju izvairīties no nodokļu nomaksas par savu algu/ienākumiem (piem., strādājot valsts darbā utt.)	4,6	6,8	18,1	32,5	38,0	966
Bailes, ka attiecīgās iestādes (piem., VID) pieķers, sodīs	8,5	10,5	21,5	33,7	25,8	954
Tāpēc, ka maksāt nodokļus ir savas valsts patriota pienākums	13,4	13,9	22,0	27,4	23,4	966
Tāpēc, ka izvairīties no nodokļu nomaksas ir sarežģīti	10,6	16,5	27,8	32,4	16,7	925
Tas, ka citi nodokļu maksātāji godīgi deklarē un maksā nodokļus	15,2	16,6	23,7	25,0	19,5	966

IA 9. Tagad es jums nolasišu iespējamus iemeslus tam, kāpēc cilvēki Latvijā nemaksā nodokļus. Cik lielā mērā, jūsūprāt, katrs no tiem ir nozīmīgs iemesls, lai nemaksātu nodokļus?

	Nenozīmīgs	Diezgan nenozīmīgs	Ne nozīmīgs, ne nenozīmīgs	Diezgan nozīmīgs	Ļoti nozīmīgs	N (resp. skaits)
Nodokļi ir pārāk lieli	1,8	4,0	6,8	31,9	55,5	980
Daudziem uzņēmumiem iet grūti. Ja nomaksā visus nodokļus, tie nevar izdzīvot	2,1	4,3	8,7	36,3	48,6	964
Cilvēku ienākumi/alga tāpat ir zema. Ja nomaksātu visus nodokļus, nevarētu izdzīvot	1,6	4,0	7,4	31,5	55,5	988
Nodokļos iekasētā nauda tiek izšķiesta, tērēta nelietderīgi	2,2	5,5	12,2	29,3	50,8	955
Nodokļi nav godīgi (tas, cik lieli ir dažādi nodokļi un kam tie ir jāmaksā, nav noteikts taisnīgi)	2,1	6,1	17,9	31,4	42,5	922
No valsts tiek maz saņemts pretī, piemēram, pakalpojumi ir nekvalitatīvi, pašiem ir jāmaksā par daudziem pakalpojumiem, kas pienāktos no valsts, pensijas/pabalsti ir mazi u. tml.	2,2	4,9	11,0	30,8	51,1	969
Daudzi cilvēki pēc savas dabas ir negodīgi	9,7	15,9	31,3	25,5	17,6	942
Dusmas uz valsti, nevēlēšanās tai maksāt, uzturēt to	10,1	15,3	23,3	28,9	22,4	957
Sabiedrības attieksme pret nodokļu nemaksāšanu ir iecietīga, apkārtējie to nenosoda	7,3	12,3	27,9	32,2	20,3	947
Nav īpaši liela riska tikt pieķertam un sodītam	11,8	21,5	30,5	23,1	13,1	922

IA 10.1. Kādi ir jūsu un jūsu ģimenes ieguvumi no ēnu ekonomikas Latvijā?

(N = 466)

Zaudējumi	32,0
Nav ne zaudējumu, ne ieguvumu	57,5
Ieguvumi	10,5

IA 10.2. Kādi ir jūsu un jūsu ģimenes zaudējumi no ēnu ekonomikas Latvijā?

(N = 418)

Zaudējumi	32,5
Nav ne zaudējumu, ne ieguvumu	60,5
Ieguvumi	17,0

IA 11. Domājot par tuvo nākotni un zinot savus paradumus, nodarbošanos u. tml., kādā apjomā jūs 2017. gadā samaksāsit visus tos nodokļus, kas jums būtu jāmaksā? Vērtējumu, lūdzu, sniedziet procentos

(N = 868)

0-25%	3,93
26-50%	4,15
51-75%	5,08
76-99%	11,07
100%	75,81

IA 12. Kādā apjomā 2017. gadā cilvēki Latvijā, jūsuprāt, vidēji ņemot, samaksās visus tos nodokļus, kas viņiem būtu jāmaksā? Vērtējumu, lūdzu, sniedziet procentos (N = 745)

0-25%	2,56
26-50%	24,7
51-75%	37,44
76-99%	29,81
100%	5,5

IA 13. Kādā apjomā 2017. gadā jūsu radi un draugi, jūsuprāt, samaksās visus tos nodokļus, kas viņiem būtu jāmaksā? Vērtējumu, lūdzu, sniedziet procentos

(N = 751).

0-25%	2,41
26-50%	8,12
51-75%	12,78
76-99%	41,28
100%	35,42

II 1. Cik lielā mērā jūs atbalstāt vai neatbalstāt ...

	Pilnībā neatbalstu	Drīzāk neatbalstu	Ne atbalstu, ne neatbalstu	Drīzāk atbalstu	Pilnībā atbalstu	N (resp. skaits)
Valsts izdevumu samazināšanu	3,7	9,7	19,1	31,6	35,9	895
Valsts izdevumus jaunu darbavietu radīšanai	2,4	4,5	6,1	32,6	54,4	982
Mazāku valsts iesaisti biznesa regulēšanā	5,2	14,5	27,4	32,4	20,5	870
Valsts izdevumus jaunu produktu radīšanai	6,2	11,8	22,8	34,2	25,0	924
Valsts atbalstu pagrimušām nozarēm, lai aizsargātu darbavietas	6,3	15,2	18,1	27,4	33,0	961
Saīsinātu darba nedēļu, lai būtu vairāk darbavietu	25,4	25,3	20,8	13,1	15,4	932

II 2. Tagad es jums nolasišu dažādas valsts izdevumu pozīcijas. Kā jums liekas, vai valdībai tām būtu jātērē vairāk naudas, mazāk naudas vai tikpat, cik jau tērē?

	Daudz mazāk	Mazāk	Tikpat, cik tagad	Vairāk	Daudz vairāk	N (resp. skaits)
Vides aizsardzībai	4,6	9,6	52,3	24,9	8,6	943
Veselības aprūpei	0,8	1,4	7,4	40,6	49,8	981
Policijai un likuma varas nodrošināšanai	3,4	10,2	43,7	30,4	12,3	946
Izglītībai	1,1	1,5	22,7	46,7	28,4	975
Armijai un aizsardzībai	13,8	15,6	37,5	22,1	11,0	960
Pensijām	0,3	0,7	5,6	44,2	49,2	989
Bezdarbnieku pabalstiem	3,6	8,2	38,7	33,2	16,3	941
Kultūrai un mākslai	4,9	11,2	51,9	25,5	6,0	961

II 3. Pastāv dažādi priekšstati par to, kas ir vai nav valdības atbildība. Sakiet, lūdzu, vai, jūsuprāt, valdības atbildība ir ...

	Noteikti nav	Nav	Ir	Noteikti ir	N (resp. skaits)
Nodrošināt katru cilvēku ar darbu	6,3	24,8	24,6	34,3	975
Kontrolēt cenas	2,7	15,4	47,2	34,7	965
Nodrošināt veselības aprūpi slimajiem	0,6	1,4	35,1	62,9	988
Nodrošināt pienācīgu dzīves līmeni veciem cilvēkiem	0,3	2,3	33,7	63,7	986
Veicināt ražošanas attīstību	1,0	3,7	41,2	54,1	981
Samazināt ienākumu atšķirības starp bagātajiem un nabagajiem	3,5	13,5	41,7	41,2	932
Palīdzēt studentiem	1,2	9,8	56,9	32,1	977
Nodrošināt piedienīgu mājokli	6,5	30,1	41,0	22,4	952
Ieviest likumus vides aizsardzībai	1,1	7,9	56,6	34,4	956
Nodrošināt vīriešu un sieviešu vienlīdzību	7,2	25,4	41,4	26,0	911

II 4. Kam, jūsuprāt, galvenokārt ir jāsedz izmaksas par šiem pakalpojumiem?

	Ģimenei un radniekiem	Bezpeļņas organizācijām, labdarības biedrībām, kooperatīviem	Privātiem uzņēmumiem	Valdībai/ pašvaldībai	N (resp. skaits)
Veselības aprūpe	2,8	1,6	1,4	94,2	974
Vecu cilvēku aprūpe	16,1	3,2	1,6	79,1	973
Skolas izglītība	4,9	1,0	0,7	93,4	990

RES1. Sarakstā minētas dažādas vides problēmas. Lūdzu, nosauciet, jūsuprāt, galvenās vides problēmas Latvijā?

RES 2. Kuras no šīm vides problēmām skar jūs un jūsu ģimeni?

(N = 1003)

	Galvenās vides problēmas Latvijā, % minējušo	Problēmas, kas skar respondenta ģimeni, % minējušo
Atkritumu pieaugums	54,3	31,6
Bioloģiskās daudzveidības zudums (sugu iznīkšana, dzīvnieku un biotopu izzušana)	12,0	6,9
Cilvēku izraisītas lielās nelaimes (ražošanas avārijas, liela naftas noplūdes u. c.)	15,6	3,3
Dabas katastrofas (zemestrīces, plūdi, viesuļvētras u. c.)	18,8	6,6
Dabas resursu noplicināšana (intensīva, neilgtspējīga resursu ieguve, to izmantošana)	16,0	7,3
Gaisa piesārņojums	43,5	35,8
Ģenētiski modificētu organismu izmantošana lauksaimniecībā	27,7	23,8
Ikdienā lietojamajos produktos izmantoto ķīmisko vielu ietekme uz mūsu veselību	42,7	41,5
Klimata izmaiņas	30,7	27,2
Lauksaimnieciskais piesārņojums (pesticīdu, mēslojuma izmantošana u. c.)	28,8	25,5
Lielpilsētu problēmas (satiksmes sastrēgumi, piesārņojums, zaļo platību trūkums u. c.)	21,9	15,9
Mūsu patēriņa ieradumi	18,8	19,2
Pašreizējo transporta veidu izmantošanas sekas (pieaugošs auto un autoceļu skaits u. c.)	14,6	12,3
Trokšņa piesārņojums	7,7	10,1
Ūdens piesārņojums (jūras, upes, ezeri un avoti)	40,4	33,2
Neviena no minētajām	0,00	6,18
Grūti pateikt / NA (nav atbildes)	0,00	0,00

RES 3. Cik lielā mērā jūs piekrītat vai nepiekrītat katram no šiem apgalvojumiem?

	Pilnīgi piekrītu	Drīzāk piekrītu	Ne piekrītu, ne nepiekrītu	Drīzāk nepiekrītu	Pilnīgi nepiekrītu	N (resp. skaits)
Mēs pārāk daudz uztraucamies par apkārtējās vides nākotni un nepietiekoši – par pašreizējām cenām un darbavietām	17,5	27,5	23,1	21,4	10,5	948
Gandrīz viss, ko mēs darām mūsdienās, kaitē videi	13,1	34,7	19,3	26,4	6,5	970
Cilvēki pārāk daudz uztraucas par to, ka cilvēces progress kaitē videi	7,9	26,0	25,6	30,0	10,5	934

RES 4. Cik lielā mērā jūs piekrītat vai nepiekrītat katram no šiem apgalvojumiem?

	Pilnīgi piekrītu	Drīzāk piekrītu	Ne piekrītu, ne nepiekrītu	Drīzāk nepiekrītu	Pilnīgi nepiekrītu	N (resp. skaits)
Lai aizsargātu vidi, Latvijai jāattīsta ekonomika	21,2	35,2	25,4	15,1	3,1	925
Ekonomikas attīstība vienmēr kaitē videi	6,7	22,7	25,8	31,9	12,9	949
Es rīkojos tā, kā ir labāk videi, pat ja tas maksā dārgāk vai prasa vairāk laika	8,8	28,6	31,5	24,4	6,7	922
Man ir grūti pateikt, vai mans dzīves veids palīdz vai kaitē videi	12,3	28,8	27,9	23,6	7,4	925

Tautas attīstības indekss un statistisko rādītāju tabulas

Pirmo reizi tautas attīstības indekss (TAI) tika publicēts Tautas attīstības ziņojumā (*Human Development Report*) 1990. gadā. Kopš tā laika TAI ir izraisījis lielu interesi politiķu, žurnālistu un zinātnieku vidū – tiek diskutēts par tā sastāvdaļām, kā arī par aprēķina metodi. TAI aprēķina metode un indikatoru izvēle arvien tiek pilnveidota un kopš 1990. gada ir mainījusies.

2010. gadā – TAI publicēšanas 20 gadadienā –, apkopojot kritiku par indeksa aprēķina metodēm, tika mainīti indikatori, kas veido indeksu, un arī indeksa aprēķināšanas metode. Detalizēta informācija par izmaiņām TAI aprēķinos atrodama šeit: <http://hdr.undp.org/en/humandev>

TAI ir salikts rādītājs, kas ļauj novērtēt ilgtermiņa progresu tautas attīstības trīs galvenajos virzienos – veselība, izglītība un ienākumi. TAI uzskatāmi parāda, ka attīstība ir kas vairāk nekā ekonomiskā izaugsme.

Detalizēta informācija par TAI aprēķināšanas metodi norādīta šeit: http://hdr.undp.org/sites/default/files/2018_statistical_annex.pdf

Tabulā redzams, kā laika gaitā mainījusies TAI aprēķināšanas metode.

1. tabula

TAZ	Indikatori			Aprēķina metode
	veselība	izglītība	ienākumi	
1990	Jaundzimušo paredzamais mūža ilgums	Lasītpratēju īpatsvars vecumgrupā 25 gadi un vairāk	Reālais IKP uz vienu iedzīvotāju PPP \$ (log)	Aritmētiskais vidējais
1991–1994		(2/3) Lasītpratēju īpatsvars pieaugušo vidū (1/3) Vidējais gadu skaits izglītības ieguvei	Reālais IKP uz vienu iedzīvotāju PPP \$ (pielāgots)	
1995–1998		(2/3) Lasītpratēju īpatsvars pieaugušo vidū (1/3) Visu līmeņu izglītības iestāžu apmeklētāju īpatsvars		
1999		(2/3) Lasītpratēju īpatsvars pieaugušo vidū (1/3) Visu līmeņu izglītības iestāžu apmeklētāju īpatsvars		
2000–2009		(2/3) Lasītpratēju īpatsvars pieaugušo vidū (1/3) Visu līmeņu izglītības iestāžu apmeklētāju īpatsvars		
2010–2017		(2/3) Vidējais gadu skaits izglītības ieguvei (1/3) Paredzamais gadu skaits izglītības ieguvei	Reālais NKP uz vienu iedzīvotāju PPP & (ln)	Ģeometriskais vidējais

Līdz 2010. gadam TAI tika aprēķināts kā vienkāršs aritmētiskais vidējais no indikatoriem, kas raksturo veselību, izglītību un ienākumus. 2010. gadā, saglabājot indeksa trīsdimensiju struktūru, TAI aprēķināšanā tika izvēlēti jauni indikatori ienākumu un izglītības jomā un indeksa aprēķina metode tika mainīta no aritmētiskā vidējā uz ģeometrisko vidējo. Aritmētiskā vidējā indeksa aprēķina metode ļauj zemus sasniegumus vienā dimensijā kompensēt ar augstiem sasniegumiem citā. Ģeometriskā vidējā aprēķina metode samazina aizstāšanas iespējas starp indeksu veidojošām dimensijām un adekvātāk atspoguļo reālo situāciju.

Kopš 2013. gada Tautas attīstības ziņojumos publicētais TAI nav salīdzināms ar iepriekšējos ziņojumos publicētajiem indeksiem atšķirīgās aprēķina metodoloģijas dēļ.

Nemot vērā izmaiņas TAI aprēķina metodē un indikatoru izvēlē, pārpublicējam Latvijas TAI no 2018. gada “Globālā tautas attīstības ziņojuma” (*Human Development Indices and Indicators 2018*). Ziņojuma pilns teksts atrodams šeit: <http://report.hdr.undp.org/>

2. tabula. Tautas attīstības indekss: Latvija

	Vieta pēc tautas attīstības indeksa HDR 2015, HDR 2016, <i>Human Development Indices and Indicators 2018</i>	Tautas attīstības indekss	Jaundzimušo paredzamais mūža ilgums, gadi	Vidējais gadu skaits izglītības ieguvei	Paredzamais gadu skaits izglītības ieguvei	Reālais NKP uz vienu iedzīvotāju (2011 PPP \$)
2014	46	0,819	74,2	11,5	15,5	22 281
2015	44	0,830	74,3	11,5	15,2	22 589
2017	41	0,847	74,7	12,8	15,8	25 002

TAI aprēķināšanā tiek izmantoti starptautiski salīdzināmi dati no šādiem informācijas avotiem:

- nacionālais kopprodukts uz vienu iedzīvotāju – no Pasaules Bankas (2018b) Pasaules attīstības indikatoru datubāzes;
- vidējais gadu skaits izglītības ieguvei un paredzamais gadu skaits izglītības ieguvei – no UNESCO Statistikas institūta datubāzes (2018);
- jaundzimušo paredzamais mūža ilgums – no 2011. gada revīzijas datiem par Pasaules iedzīvotāju perspektīvu 1950.–2050. gadam (UNDESA 2017a).

2018. gada Globālajā tautas attīstības ziņojumā (*Human Development Indices and Indicators 2018*) publicētā informācija rāda, ka Latvijas TAI vērtība laika posmā no 1990. gada līdz 2017. gadam ir augusi katru gadu no 0,693 līdz 0,847, ierindojošot Latviju 41. vietā starp 189 pasaules valstīm.

Nākamajā tabulā redzams, kā mainījusies katra TAI indikatora vērtība. Minētā informācija ņemta no publikācijas *Human Development Indices and Indicators 2018* un nav salīdzināma ar Centrālās statistikas pārvaldes rīcībā esošo informāciju. Paredzamais mūža ilgums palielinājies par 5,7 gadiem, vidējais gadu skaits izglītības ieguvei – par 5,3 gadiem, bet paredzamais gadu skaits izglītības ieguvei – par 3,1 gadu.

3. tabula

	Jaundzimušo paredzamais mūža ilgums, gadi	Paredzamais gadu skaits izglītības ieguvei	Vidējais gadu skaits izglītības ieguvei	Reālais NKP uz vienu iedzīvotāju (PPP 2011 \$)	Tautas attīstības indekss
1990	69,0	12,7	7,5	10 081	0,693
1995	68,6	11,6	8,8	6 147	0,673
2000	70,6	14,2	9,4	8 518	0,732
2005	71,8	15,6	10,4	12 870	0,784
2010	73,0	15,0	11,5	13 793	0,802
2011	73,3	15,0	11,5	14 293	0,805
2012	73,6	14,8	11,5	14 724	0,814
2013	72,2	15,5	11,5	22 186	0,808
2014	74,2	15,2	11,5	22 281	0,819
2015	74,3	16,0	11,7	22 589	0,830
2017	74,7	15,8	12,8	25 002	0,847

Tautas attīstības rādītāju tabulas sagatavotas saskaņā ar ANO Attīstības programmas (UNDP) definētajiem indikatoriem. Nākamās 18 statistikas tabulas ietver informāciju par galvenajiem tautas attīstības aspektiem. Tabulās atspoguļoti nozīmīgākie rādītāji sociālo procesu raksturošanā: veselība, izglītība, apkārtējā vide, nodarbinātība u. tml. Izmantota Centrālās statistikas pārvaldes informācija un, ja nepieciešams, arī papildu dati, kas iegūti no ministrijām, iestādēm, Eiropas Savienības Statistikas biroja (*Eurostat*) un citām starptautiskajām organizācijām.

Statistiskā informācija, kas atrodama tabulās, ir iegūta pēc starptautiski lietotas metodoloģijas. Kopš 2000. gada dažiem tabulās minētajiem rādītājiem ir mainījušās gan definīcijas, gan metodoloģija un klasifikācija. Līdz ar to informācija ir pārskatīta un dati koriģēti par visu periodu. Datu tabulās izmantoti arī Centrālās statistikas pārvaldes un citu institūciju izlases veida apsekojumu dati. Tabulās, kurās aprēķini veikti saistībā ar iedzīvotāju skaitu, informācija par periodu no 2000. gada līdz 2010. gadam ir pārrēķināta pēc 2011. gada tautas skaitīšanas rezultātiem. Informācija tabulās sniegta, balstoties uz datiem, kuri bija Centrālās statistikas pārvaldes rīcībā uz 2018. gada 1. septembri.

4. tabula. Tautas attīstības raksturojums

	Jaundzimušo paredzamais mūža ilgums, gadi	Mātes mirstība		Iedzīvotāju skaits uz vienu ārstu	Visu līmeņu mācību iestāžu apmeklētāji, % no 7–23 g. v. iedzīvotāju skaita (bruto)	Studenti augstākajā izglītības pakāpē, % no 19–23 g. v. iedzīvotāju skaita (bruto)		Iekšzemes kopprodukts uz vienu iedzīvotāju pēc pirktpējas līmeņa ²
		uz 100 000 dzīvi dzimušo	gadījumu skaits			kopā	sievietes	
2000	70,2	24,8	5	289	86,3	62,4	79,8	...
2001	69,9	25,4	5	300	88,2	68,3	85,4	...
2002	70,2	5,0	1	290	89,6	73,0	91,7	...
2003	70,7	14,3	3	289	90,9	76,2	96,6	...
2004	71,0	9,8	2	278	91,6	76,4	98,3	5200
2005	70,7	4,6	1	271	91,1	75,7	97,8	6100
2006	70,6	13,5	3	267	90,0	73,7	96,3	7800
2007	70,8	25,8	6	270	89,3	72,1	95,0	10 300
2008	72,0	12,5	3	257	89,2	71,0	92,7	11 200
2009	72,7	46,1	10	266	88,1	65,6	84,4	8700
2010	73,1	26,1	5	262	88,5	63,7	79,4	8500
2011	73,7	5,4	1	259	89,0	63,5	77,4	9800
2012	74,0	20,5	4	255	90,3 ¹	64,9	78,7	10 800
2013	74,2	24,7	5	250	91,4	65,6	77,6	11 300
2014	74,3	14,0	3	251	93,4	67,9	83,0	11 800
2015	74,7	55,2	12	250	96,2	72,9	88,7	12 300
2016	74,8	23,1	5	287	98,9	79,3	94,6	12 700
2017	74,8	4,9	1	289	100,8	86,7	103,7	13 900

¹ Dati pārrēķināti pēc 2011. gada tautas skaitīšanas rezultātiem.

² Dati no Eiropas Savienības Statistikas biroja mājaslapas: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tec00001&plugin=1>

5. tabula. Sabiedrībai nevēlamas parādības

	Bezdarbnieki, % no ekonomiski aktīvajiem iedzīvotājiem ¹	Bezdarbnieki ar pamatskolas vai zemāku izglītību vecumgrupā 25-64 gadi, % ²	20% bagātāko un 20% nabadzīgāko iedzīvotāju ienākumu attiecība	Inflācija gadā, % pret iepriekšējo gadu ³	Satiksmes negadījumos bojāgājušie uz 100 000 iedzīvotāju	Šķirtas laulības, % no noslēgtajām laulībām	Neregistrēta laulībā dzimuši bērni, % no dzimušo kopskaita	Pašnāvības uz 100 000 iedzīvotāju		Sēra dioksīda (SO ₂) izplūde no stacionāriem avotiem, kg uz vienu iedzīvotāju ⁴	Slāpekļa (NOx) izplūde no stacionāriem avotiem, kg uz vienu iedzīvotāju ⁴
								vīriēši	sievietes		
2000	7,8	...	5,5	102,6	25	66,6	40,4	56,3	11,8	5,1	3,5
2001	7,7	102,5	22	62,0	42,1	52,3	11,2	3,8	3,7
2002	8,5	101,9	22	61,1	43,1	49,0	12,0	3,3	4,0
2003	8,6	102,9	22	48,3	44,3	45,8	9,8	2,6	4,5
2004	8,5	15,9	6,7	106,2	23	50,8	45,3	43,7	8,6	2,0	3,9
2005	7,4	14,2	7,8	106,7	20	50,6	44,7	43,1	9,8	1,4	4,3
2006	6,5	12,7	6,4	106,5	18	49,6	43,8	39,9	6,7	0,9	4,8
2007	4,9	9,4	7,3	110,1	19	47,8	43,2	35,3	7,9	0,8	4,7
2008	7,0	13,0	7,4	115,4	15	48,0	43,2	42,4	8,4	0,5	3,7
2009	16,0	26,5	6,8	103,5	12	51,4	43,5	41,9	8,5	0,5	3,4
2010	14,3	29,1	6,5	98,9	10	53,1	44,4	39,1	5,4	0,7	4,0
2011	11,5	27,5	6,5	104,4	9	77,2	44,6	38,8	6,7	0,5	4,1
2012	10,5	22,9	6,3	102,3	9	65,0	45,0	39,6	6,6	0,5	4,5
2013	9,5	22,6	6,5	100,0	9	61,5	44,6	34,8	5,6	0,3	4,4
2014	8,5	23,6	6,5	100,6	11	50,1	44,0	34,0	6,6	0,3	4,1
2015	8,7	22,4	6,2	100,2	10	37,8	41,5	33,6	7,6	0,2	4,4
2016	8,4	19,8	6,3	100,1	8	46,6	40,9	31,9	7,3	0,2	4,4
2017	6,8	18,3	...	102,9	7	45,2	40,4	31,7	6,7

¹ Dati precizēti. Nodarbinātības valsts aģentūras (NVA) dati.

² Dati no Eiropas Savienības Statistikas biroja mājaslapas: <http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/refreshTableAction.do?tab=table&plugin=1&pcode=tps00066&language=en>

³ No 2016. gada 1. janvāra patēriņa cenu indeksa, saskaņotā patēriņa cenu indeksa un nemainīgās nodokļu likmes saskaņotā patēriņa cenu indeksa aprēķiniem tiek lietota Eiropas individuālā patēriņa veidu klasifikācija (turpmāk – ECOICOP).

⁴ Latvijas Vides, ģeoloģijas un meteoroloģijas centra informācija.

6. tabula. Sieviešu un vīriešu skaita atšķirības (sievietes % pret vīriešiem)

	Jaundzimušo paredzamais mūža ilgums	Iedzīvotāju skaits (gada sākumā)	Jaunieši, kas apgūst vidējās izglītības pakāpes mācību programmas	Absolventi, kas beiguši vidējās izglītības pakāpes augstākā posma mācību programmas	Studenti augstākajā izglītības pakāpē (19–23 g. v.)	Nodarbinātie ¹	Bezdarbnieki ¹	Darba samaksa valstī
2000	117,3	117,1	106,4	100,5	157,4	96,2	82,4	78,6
2001	117,6	117,3	104,8	112,3	142,1	98,3	81,4	80,2
2002	117,9	117,7	104,8	104,7	138,8	96,9	84,4	81,5
2003	115,7	118,0	104,4	101,4	140,0	96,5	97,4	83,5
2004	116,2	118,0	96,4	111,0	144,3	96,7	101,3	84,4
2005	117,6	118,0	96,7	111,9	145,8	95,8	94,4	81,9
2006	117,1	118,0	98,2	113,3	152,7	96,1	88,0	82,4
2007	116,7	117,9	99,2	106,4	156,9	95,8	81,1	83,9
2008	116,4	117,6	100,4	111,2	154,3	98,5	82,1	84,8
2009	115,0	117,9	99,0	108,9	150,4	108,9	67,9	83,9
2010	114,7	118,4	95,3	103,1	144,3	111,3	73,7	81,5
2011	114,4	118,9	93,0	101,0	139,5	107,0	74,8	83,4
2012	114,2	118,7	92,5	100,3	134,4	104,5	87,8	83,2
2013	113,7	118,4	91,7	122,3	147,8	102,9	89,4	83,1
2014	114,8	118,3	91,8	115,7	143,0	101,8	82,7	83,0
2015	113,8	118,0	95,4	116,2	144,5	101,8	77,3	83,9
2016	113,8	117,7	96,0	114,0	137,6	103,9	77,8	82,9
2017	114,0	117,4	95,6	107,6	138,6	102,7	79,0	84,7

¹ Darbaspēka apsekojuma dati. 2000.–2001. gadā personas no 15 gadiem un vecākas, sākot ar 2002. gadu – 15–74 gadu vecumā.

7. tabula. Sieviešu stāvoklis

	Jaundzimušo paredzamais mūža ilgums, gadi	Pirmās laulības noslēgšanas vidējais vecums	Mātes mirstība		11–18 g. v. sievietes, kuras apgūst vidējās izglītības mācību programmas, % ¹ (neto)	Vidējās izglītības pakāpes absolventes, % no 18 g. v. sieviešu skaita ¹ (bruto)	Augstākās izglītības pakāpes studentes, % no 19–23 g. v. sieviešu skaita ¹ (bruto)	Sieviešu īpatsvars nodarbināto vidū, % ²	Sieviešu īpatsvars vadītāju un speciālistu vidū, % ²	Sieviešu īpatsvars parlamenta deputātu vidū, %
			uz 100 000 dzīvi dzimušo	gadījumu skaits						
2000	75,8	24,9	24,8	5	86,5	94,0	79,8	46,9	57,7	17 ³
2001	75,5	24,9	25,4	5	87,7	92,7	85,4	48,0	59,4	17 ³
2002	75,9	25,4	5,0	1	87,2	75,2	91,7	49,2	58,3	18 ⁴
2003	75,7	25,4	14,3	3	88,9	70,7	96,6	49,7	57,7	18 ⁴
2004	76,1	25,6	9,8	2	89,8	81,9	98,3	50,2	57,8	18 ⁴
2005	76,3	26,0	4,6	1	89,1	85,1	97,8	50,8	58,7	18 ⁴
2006	76,1	26,3	13,5	3	71,2	84,3	96,3	54,5	58,0	19 ⁵
2007	76,2	26,4	25,8	6	71,3	84,5	95,0	56,3	60,8	19 ⁵
2008	77,4	26,7	12,5	3	71,3	87,9	92,7	57,5	61,9	19 ⁵
2009	77,6	27,1	46,1	10	70,0	87,4	84,4	52,9	60,9	19 ⁵
2010	77,9	27,4	26,1	5	69,6	91,5	79,4	51,1	60,1	19 ⁶
2011	78,5	27,7	5,4	1	68,1	90,2	77,4	52,1	60,5	19 ⁶
2012	78,7	28,0	20,5	4	87,1	78,6	78,7	53,5	59,4	19 ⁶
2013	78,8	28,5	24,7	5	84,4	75,6	77,6	55,3	58,9	19 ⁶
2014	79,3	28,9	14,0	3	83,4	77,0	83,0	56,0	59,2	16 ⁷
2015	79,3	28,7	55,2	12	82,8	77,7	88,7	57,8	60,7	16 ⁷
2016	79,4	29,2	23,1	5	83,5	78,8	94,6	59,1	61,1	16 ⁷
2017	79,6	29,5	4,9	1	82,9	78,7	103,7	60,1	60,2	16 ⁷

¹ Atbilstoši LR MK Noteikumiem par Latvijas izglītības klasifikāciju (11.04.2006.) ar 2007. gadu vidējās izglītības pirmais posms ietver 7.–9. klasi (13–15 g. v.), otrais posms – 10.–12. klasi (16–18 g. v.).

² Darbaspēka apsekojuma dati. 2000.–2001. gadā personas no 15 gadiem un vecākas, sākot ar 2002. gadu – 15–74 gadu vecumā.

³ 1998. gada 3. oktobra Saeimas vēlēšanu rezultāti.

⁴ 2002. gada 5. oktobra Saeimas vēlēšanu rezultāti.

⁵ 2006. gada 9. oktobra Saeimas vēlēšanu rezultāti.

⁶ 2010. gada 2. oktobra Saeimas vēlēšanu rezultāti.

⁷ 2014. gada 5. oktobra Saeimas vēlēšanu rezultāti.

9. tabula. Veselības rādītāji

	Mirstība no asinsrites sistēmas slimībām, % no kopējās mirstības ¹	Mirstība no laundabīgajiem audzējiem, % no kopējās mirstības ¹	Iedzīvotāju skaits uz vienu ārstu ²	Vispārējās valdības sektora izdevumi veselībai, % no visiem vispārējās valdības sektora izdevumiem	Vispārējās valdības sektora izdevumi veselībai, % no IKP
2000	55,5	17,3	289	10,5	3,9
2001	55,9	17,4	300	9,2	3,2
2002	56,0	17,4	290	10,3	3,7
2003	56,1	17,9	289	9,7	3,4
2004	55,9	18,2	278	9,8	3,5
2005	55,1	18,0	271	11,9	4,1
2006	53,6	18,2	267	12,5	4,5
2007	54,6	17,9	270	11,9	4,0
2008	53,3	19,8	257	11,5 ³	4,3
2009	53,7	19,9	266	10,4 ³	4,6
2010	54,1	20,1	262	9,2 ³	4,2
2011	54,9	20,6	259	10,2 ³	4,1
2012	56,1	20,7	255	10,2 ³	3,9
2013	57,0	20,8	250	9,7 ³	3,7
2014	57,0	21,2	251	9,9 ³	3,8
2015	57,3	20,9	250	9,8	3,8
2016	56,3	20,9	287	10,0	3,8
2017	55,7	21,1	289

¹ Slimību profilakses un kontroles centra dati. Aprēķināts, balstoties uz 2011. gada tautas skaitīšanas rezultātiem.

² Aprēķinā izmantoti Slimību profilakses un kontroles centra dati un Centrālās statistikas pārvaldes dati.

³ Dati precizēti.

10. tabula. Izglītības rādītāji

	Visu līmeņu izglītības iestāžu apmeklētāji, % no 7–23 g. v. iedzīvotāju skaita (bruto)	Skolēni izglītības pamatpakāpē, % no 7–15 g. v. iedzīvotāju skaita (bruto)	Skolēni vidējā izglītības pakāpē, % no 16–18 g. v. iedzīvotāju skaita (bruto)	Studenti augstākajā izglītības pakāpē, % no 19–23 g. v. iedzīvotāju skaita (bruto)	Izdevumi augstākajai izglītībai, % no visiem izglītības izdevumiem	Studenti, kuri mācījās par valsts un pašvaldību līdzekļiem, % no studentu skaita	Vispārējās valdības sektora izdevumi izglītībai, % no visiem vispārējās valdības sektora izdevumiem	Vispārējās valdības sektora izdevumi izglītībai, % no IKP ³
2000	86,3	92,5	102,3	62,4	22,7	33,7	14,6	5,4
2001	88,2	95,0	98,5	68,3	23,4	29,9	16,0	5,5
2002	89,6	96,0	97,2	73,0	24,1	27,1	16,1	5,7
2003	90,9	95,9	100,9	76,2	24,6	24,2	15,8	5,3
2004	91,6	97,1	102,1	76,4	25,5	23,5	17,0	5,9
2005	91,1	97,8	101,4	75,7	27,6	22,8	15,5 ²	5,3
2006	90,0	98,0	100,4	73,7	27,2	23,3	15,4 ²	5,5
2007	89,3	99,2	99,7	72,1	26,7	25,0	16,3	5,6
2008	89,2	99,3	102,2	71,0	25,5	26,6	16,8	6,3
2009	88,1	101,1	104,7	65,6	21,1	30,4	15,2 ²	6,7
2010	88,5	102,4	106,1 ¹	63,7	25,1	34,1	13,7 ²	6,2
2011	89,0	102,2	108,5 ¹	63,5	28,1 ²	35,9	14,5 ²	5,9
2012	90,3 ¹	102,9 ¹	110,2 ¹	64,9 ¹	27,1 ²	36,9	15,1 ²	5,7
2013	91,4	102,5	113,4	65,6	25,6 ²	38,5	15,2 ²	5,7
2014	93,4	103,0	115,2	67,9	25,1 ²	40,4	15,4 ²	5,9
2015	96,2	102,7	118,1	72,9	26,4	41,4	15,4	5,9
2016	98,9	101,4	120,8	79,3	...	41,6	14,7	5,5
2017	100,8	100,9	117,8	86,7	...	41,7

¹ Dati pārrēķināti pēc 2011. gada tautas skaitīšanas rezultātiem² Dati precizēti.³ Dati no Eiropas Savienības Statistikas biroja mājaslapas: <http://appsso.eurostat.ec.europa.eu> Tabula [gov_10a_exp]

11. tabula. Tautas intelektuālais potenciāls

	Zinātnieki un tehniskie darbinieki uz 1000 iedzīvotāju ¹	Kopējie izdevumi pētījumiem un izstrādānām, % no IKP	Absolventi vidējā izglītības pakāpē, % no iedzīvotājiem 18 gadu vecumā (bruto) ³	Absolventi augstākajā izglītības pakāpē, % no iedzīvotājiem 23 gadu vecumā (bruto) ⁴	Zinātnisko grādu ieguvušie (beiguši doktorantūras programmas), % no visiem beidzējiem
2000	2,3	0,45	87,5	63,0	0,3
2001	2,3	0,41	85,6	59,8	0,2
2002	2,3	0,42	72,4	66,9	0,3
2003	2,1	0,38	69,3	76,3	0,3
2004	2,9	0,42	75,9	82,2	0,4
2005	2,4	0,56	79,4	81,7 ¹	0,4
2006	2,8	0,70	78,6	80,2 ¹	0,4
2007	2,8	0,59	78,3	77,1 ¹	0,5
2008	2,5	0,61	81,7	70,0 ¹	0,6
2009	2,5	0,46	81,3	77,4 ¹	0,7
2010	2,7	0,60	87,6	79,9 ¹	0,5
2011	2,7	0,70	92,1	77,6	1,2
2012	3,2 ²	0,66	104,4	69,6	1,2
2013	3,8	0,60	98,7	73,7	1,2
2014	4,1	0,69	105,5	60,6	1,5
2015	4,0	0,62	106,8	63,5	1,2
2016	5,6	0,44	93,9	61,9	1,0
2017	5,8	0,51	118,8	66,9	1,0

¹ Dati pārrēķināti pēc 2011. gada tautas skaitīšanas rezultātiem.

² Saskaņā ar Eurostat metodoloģiju ar 2012. gadu tiek ieskaitīts arī zinātni apkalpojošais personāls.

³ Rēķināts no visiem attiecīgajā gadā vidējo (vidējo vispārējo un vidējo profesionālo) izglītību ieguvušajiem.

⁴ Rēķināts no visiem attiecīgajā gadā augstāko izglītību ieguvušajiem.

12. tabula. Nodarbinātība

	Nodarbinātie, % no iedzīvotāju kopskaita ¹	Nodarbināto iedzīvotāju sadalījums, % no nodarbināto kopskaita ²			Nodarbināto iedzīvotāju ienākumu (neto darba samaksa) pieaugums/samazinājums, %	Darba nedēļas ilgums, stundas
		lauksaimniecība	rūpniecība	pakalpojumi		
2000	51,4	15	26	59	5,7	41,4
2001	52,2	15	26	59	6,1	41,3
2002	53,9	15	26	59	8,0	41,9 ³
2003	54,5	14	27	59	10,9	41,7
2004	54,9	13	27	60	8,8	40,9 ³
2005	55,9	12	26	62	17,0	41,3
2006	59,7	11	28	61	23,1	41,3
2007	61,6	10	28	62	32,0	40,6 ³
2008	62,0	8	29	63	22,5	39,4
2009	54,3	9	24	67	-2,3	38,9
2010	52,0	9	23 ³	68 ³	-7,5	38,4
2011	54,0	9	23	68	4,5	38,5
2012	56,1	8	24	68	3,9	38,3
2013	58,2	8	24	68	5,6	38,3
2014	59,1	8	24	68	8,6	38,6
2015	60,8	8	24	68	7,6	38,3
2016	61,6	8	24	68	4,7	38,4
2017	62,9	7	23	70	7,0	38,3

¹ Darbaspēka apsekojuma dati. 2000.–2001. gadā personas no 15 gadiem un vecākas, sākot ar 2002. gadu – 15–74 gadu vecumā.

² No 2008. gada – Saimniecisko darbību statistiskā klasifikācija NACE 2. red.

³ Dati pārrēķināti pēc 2011. gada tautas skaitīšanas rezultātiem.

13. tabula. Bezdarba rādītāji (gada beigās)

	Bezdarbnieku skaits, tūkst. ¹	Bezdarba līmenis, %		Bezdarbnieki jaunieši (15–24 gadi), % no bezdarbnieku kopskaita ¹	Izdevumi bezdarbnieku pabalstiem, % no visiem valsts izdevumiem ³	Ilgstošo bezdarbnieku (vairāk nekā 12 mēneši) īpatsvars ¹
		kopā ¹	sievietēm ²			
2000	93,3	7,8	9,2	14,8	1,2	29,0
2001	91,6	7,7	9,0	14,6	1,0	26,6
2002	89,7	8,5	10,5	13,9	1,1	26,4
2003	90,6	8,6	10,5	13,2	1,1	26,1
2004	90,8	8,5	9,6	12,8	1,0	25,6
2005	78,5	7,4	8,8	14,0	1,2	26,2
2006	68,9	6,5	8,3	14,0	1,1	23,1
2007	52,3	4,9	6,3	12,9	0,9	18,0
2008	76,4	7,0	7,6	13,6	0,9	11,1
2009	179,2	16,0	16,8	14,5	2,5	13,5
2010	162,5	14,3	15,9	14,3	2,1	37,8
2011	130,3	11,5	13,4	11,8	1,3	43,7
2012	104,1	10,5	12,0	10,1	0,9	44,2
2013	93,3	9,5	10,6	9,5	1,1	35,4
2014	82,0	8,5	19,4	9,2	1,1	33,0
2015	81,8	8,7	9,4	8,4	1,3	29,7
2016	78,4	8,4	9,1	9,7	1,4	28,7
2017	61,5	6,8	5,5	6,7	...	28,7

¹ Dati precizēti. Nodarbinātības valsts aģentūras (NVA) dati.

² CSP aprēķinā izmantots NVA reģistrēto bezdarbnieku (sieviešu) skaits. Bezdarba līmenis sievietēm rēķināts pret ekonomiski aktīvajām sievietēm.

³ Ar 2007. gadu rādītājs tiek aprēķināts pēc valdības funkcijas "Atbalsts bezdarba gadījumā", kas ietver izdevumus bezdarbnieku pabalstiem.

14. tabula. Prioritātes valsts izdevumos

	Vispārējās valdības sektora izdevumi aizsardzībai, % no IKP	Vispārējās valdības sektora izdevumi veselībai, % no IKP	Vispārējās valdības sektora izdevumi izglītībai, % no IKP ¹
2000	0,9	3,9	5,4
2001	0,9	3,2	5,5
2002	1,1	3,7	5,7
2003	1,2	3,4	5,3
2004	1,3	3,5	5,9
2005	1,2	4,1	5,3
2006	1,4	4,5	5,5
2007	1,4	4,0	5,6
2008	1,5	4,3	6,3
2009	1,2	4,6	6,7
2010	1,0	4,2	6,2
2011	1,0	4,1	5,9
2012	0,9	3,9	5,7
2013	0,9	3,7	5,7
2014	0,9	3,8	5,9
2015	1,0	3,8	5,9
2016	1,6	3,8	5,5
2017

¹ Dati no Eiropas Savienības Statistikas biroja mājaslapas: <http://appsso.eurostat.ec.europa.eu> Tabula [gov_10a_exp]

15. tabula. Dabas resursi

	Teritorija, tūkst. km ²	Apdzīvojuma blīvums, cilvēki uz km ² (gada beigās)	Lauksaimniecībā izmantojamā zeme, % no teritorijas ¹	Mežu platība, % no teritorijas ¹
2000	64,6	37	38,5	44,4
2001	64,6	36	38,4	44,3
2002	64,6	36	38,3	44,5
2003	64,6	36	38,3	44,7
2004	64,6	36	38,2	45,0
2005	64,6	36	38,1	45,2
2006	64,6	35	38,0	45,4
2007	64,6	35	37,9	45,5
2008	64,6	35	37,7	45,7
2009	64,6	35	37,6	45,8
2010	64,6	33	37,6	45,9
2011	64,6	32	37,3	46,3
2012	64,6	32	37,1	46,5
2013	64,6	31	36,9	46,7
2014	64,6	31	36,7	47,0
2015	64,6	31	36,5	47,2
2016	64,6	30	36,2	47,6
2017	64,6	30	36,0	47,8

¹ Valsts zemes dienesta dati.

16. tabula. Nacionālā ienākuma rādītāji

	Iekšzemes kopprodukts (IKP), mij. eiro	Lauksaimniecības pievienotā vērtība, % no IKP	Rūpniecības pievienotā vērtība, % no IKP	Pakalpojumi, % no IKP	Personiskais patēriņš, % no IKP	Iekšzemes bruto pamatkapitāla veidošana, % no IKP	Ieņēmumi no nodokļiem, % no IKP ¹	Vispārējās valdības sektora izdevumi, % no IKP	Eksports, % no IKP	Imports, % no IKP
2000	6850,3	5	20	75	62,3	25,2	11,0	37,3	36,9	44,9
2001	7460,1	5	19	76	61,4	27,4	10,4	34,8	38,1	48,5
2002	8397,1	5	19	76	61,2	24,6	10,1	35,1	36,6	46,7 ¹
2003	9552,7	5	18	77	61,0	24,8	10,7	33,5	36,2	48,7
2004	11 048,7	5	18	77	61,4	28,9	10,8	34,7	39,1	54,6 ¹
2005	13 597,2	4	16	80	60,1	31,3	11,6	34,3	43,2	57,7
2006	17 101,9	4	15	81	62,9	34,2	12,0	36,0	40,0	60,6 ¹
2007	22 592,0	4	15	81	58,8	36,5	11,4	34,0	38,5	57,5 ¹
2008	24 351,2	3	14	83	56,9	32,1	10,3	37,6	39,5 ¹	52,5
2009	18 826,6	4	16	80	59,4	22,6	10,5	44,2	42,6	44,2 ¹
2010	17 937,9	4	19	77	62,6	19,4	11,3	45,5	53,7	55,1 ¹
2011	20 302,8	4	18	78	60,5	22,2	11,2	40,5	57,8 ¹	62,8 ¹
2012	21 885,6	4	18	69	59,7	25,5	11,6	38,0	61,3 ¹	65,8 ¹
2013	22 831,5	4	17	79	60,5	23,2	12,0	37,7	60,3 ¹	63,9 ¹
2014	23 681,5	3 ¹	20 ¹	77 ¹	60,0	22,6	12,2	38,2	60,7 ¹	62,2 ¹
2015	24 353,1	4	20 ¹	76 ¹	59,2	22,1	12,5	38,4	60,4 ¹	60,9 ¹
2016	24925,6	3	19	78	60,3	18,2	13,1	37,3	60,0	59,1
2017	26 856,6	4	22	74	60,7	19,9	12,9	...	60,5	61,8

IKP rādītāji tiek aprēķināti saskaņā ar Eiropas kontu sistēmas (EKS-2010) metodoloģiju.

¹ Dati precizēti.

17. tabula. Tautsaimniecības attīstības tendences

	IKP pieaugums/ samazinājums pret iepriekšējo gadu (2010. gada cenās), %	IKP pieaugums/ samazinājums pret iepriekšējo gadu uz vienu iedzīvotāju (2010. gada cenās), %	Inflācija gadā, % pret iepriekšējo gadu ¹	Budžeta pārsniegums vai deficīts, % no IKP (faktiskajās cenās)
2000	5,4	6,4	102,6	-2,7
2001	6,5	7,8	102,5	-1,9
2002	7,1	8,4	101,9	-2,3
2003	8,4	9,5	102,9	-1,5
2004	8,3	9,6	106,2	-0,9
2005	10,7	11,9	106,7	-0,4
2006	11,9	12,9	106,5	-0,5
2007	10,0	10,8	110,1	-0,5
2008	-3,6	-2,6	115,4	-4,8
2009	-14,3	-12,9	103,5	-9,1
2010	-3,8	-1,7	98,9	-8,7
2011	6,2	8,2	104,4	-4,3
2012	4,0	5,3	102,3	-1,2
2013	3,0	3,5	100,0	-1,2
2014	2,4	2,8	100,6	-1,5
2015	3,0	3,9	100,2	-1,4
2016	2,2	3,2	102,2	0,1
2017	4,5	5,7	102,9	-0,5

¹ No 2016. gada 1. janvāra patēriņa cenu indeksa, saskaņotā patēriņa cenu indeksa un nemainīgās nodokļu likmes saskaņotā patēriņa cenu indeksa aprēķiniem tiek lietota Eiropas individuālā patēriņa veidu klasifikācija (ECOICOP).

18. tabula. Vardarbība un noziedzība¹

	Ieslodzītie uz 100 000 iedzīvotāju ²	Nepilngadīgie noziedzīgus nodarījumus izdarījušie, % no notiesāto kopskaita	Reģistrēto izvarošanu skaits uz 100 000 iedzīvotāju ²	Ar narkotiskām vielām saistīti noziegumi uz 100 000 iedzīvotāju ²	Gada laikā slepkavības ar iepriekšēju nodomu vai to mēģinājumus izdarījušie vīrieši uz 100 000 vīriešu ²	Reģistrētas izvarošanas uz 100 000 sieviešu ²
2000	370,8	14,2	5,6	27,5	20,0	10,4
2001	368,5	13,8	5,1	35,3	19,8	9,5
2002	360,1	14,2	4,6	27,1	19,4	8,4
2003	357,6	13,5	5,3	43,4	20,9	9,9
2004	336,7	13,5	14,0 ³	50,4	19,1	25,9 ³
2005	311,1	12,5	10,8 ⁴	46,6	12,3	19,9 ⁴
2006	297,9	13,5	5,5	44,8	14,5	10,2
2007	296,4	11,9	4,2	64,9	11,5	7,8
2008	313,6	10,4	4,6	114,6	11,8	8,4
2009	326,2	8,6	3,2	106,7	11,0	5,9
2010	319,7	7,8	3,7	103,2	8,4	6,9
2011	316,3	7,1	2,4	94,8	9,6	4,4
2012	299,1	6,7	3,4	134,5	12,2	6,2
2013	254,6	7,0	3,6	80,9	8,1	6,7
2014	237,1	5,8	3,7	138,1	9,3	6,9
2015	222,0	4,3	3,0	177,7	9,5	5,6
2016	215,5	4,3	3,0	60,7	6,2	5,5
2017	193,1	4,3	3,3	129,4	6,5	6,2

¹ 2005. gada 1. oktobrī stājās spēkā Kriminālprocesa likums, kurš ievieša jaunu Noziedzīgo nodarījumu reģistrācijas sistēmu. Līdz ar to dati nav salīdzināmi ar iepriekšējo gadu datiem.

² Dati pārrēķināti pēc 2011. gada tautas skaitīšanas rezultātiem.

³ Saskaņā ar 2003. gada 20. maija Ministru kabineta noteikumiem Nr. 264 "Noziedzīgu nodarījumu reģistra noteikumu" II sadaļas 11.2 punktu 2004. gadā vienā krimināllietā par izvarošanu atsevišķi reģistrētas papildu noziedzīga nodarījuma epizodes, līdz ar to reģistrētu noziedzīgu nodarījumu skaits periodā ir ievērojami pieaudzis un dati par reģistrētu noziedzīgu nodarījumu skaitu nav salīdzināmi ar iepriekšējo periodu datiem.

⁴ 2005. gada 1. oktobrī stājās spēkā Kriminālprocesa likums, kurš ievieša jaunu Noziedzīgo nodarījumu reģistrācijas sistēmu, līdz ar to dati nav salīdzināmi ar iepriekšējo gadu datiem.

19. tabula. Labklājība, nabadzība un sociālie izdevumi

	Iekšzemes kopprodukts uz vienu iedzīvotāju pēc pirktspējas līmeņa ¹	Rūpniecības pievienotā vērtība, % no IKP	20% bagātāko un 20% nabadzīgāko iedzīvotāju ienākumu attiecība ³	Vispārējās valdības sektora izdevumi sociālajai aizsardzībai, % no IKP	Vispārējās valdības sektora izdevumi izglītībai, % no IKP ⁴	Vispārējās valdības sektora izdevumi veselībai, % no IKP
2000	...	20	5,5	13,1	5,4	3,9
2001	...	19	...	11,9	5,5	3,2
2002	...	19	...	11,4	5,7	3,7
2003	...	18	...	10,8	5,3	3,4
2004	5200	18	6,7	10,4	5,9	3,5
2005	6100	16	7,8	9,3	5,3	4,1
2006	7800	15	6,4	8,9	5,5	4,5
2007	10300	15	7,3	8,0	5,6	4,0
2008	11200	14	7,4	9,1	6,3	4,3
2009	8700	16	6,8	14,0	6,7	4,6
2010	8500	19	6,5	14,2	6,2	4,2
2011	9800	18	6,5	12,3	5,9	4,1
2012	10 800	18	6,3	11,4	5,7	3,9
2013	11 300	17	6,5	11,5	5,7	3,7
2014	11 800	20 ²	6,5	11,4	5,9	3,8
2015	12 300	20 ²	6,2	11,9	5,9	3,8
2016	12 700	19	6,3	12,0	5,5	3,8
2017	13 900	22

¹ Dati no Eiropas Savienības Statistikas biroja mājaslapas:
<http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tec00001&plugin=1>

² Dati precizēti.

³ Dati pārrēķināti pēc 2011. gada tautas skaitīšanas rezultātiem.

⁴ Dati no Eiropas Savienības Statistikas biroja mājaslapas: <http://appsso.eurostat.ec.europa.eu> Tabula [gov_10a_exp]

20. tabula. Komunikācija

	Kinoteātru apmeklējumi uz vienu iedzīvotāju ¹	Muzeju apmeklējumi uz vienu iedzīvotāju ¹	Dienas laikrakstu eksemplāri uz 100 000 iedzīvotāju ¹	Izdotas grāmatas uz 100 000 iedzīvotāju ¹	Viegiele automobiļi uz 1000 iedzīvotāju (gada beigās) ^{1,2}
2000	0,6	0,6	9,5	104,2	234
2001	0,5	0,7	9,4	104,8	249
2002	0,5	0,7	9,4	97,7	267
2003	0,5	0,7	10,9	110,4	282
2004	0,7	0,8	11,1	110,9	301
2005	0,7	0,9	11,6	102,7	330
2006	1,0	1,0	11,1	106,2	369
2007	1,1	1,1	11,7	122,1	410
2008	1,1	1,2	12,0	126,9	426
2009	0,9	1,0	11,3	101,1	418
2010	1,0	1,2	9,3	93,5	300 ²
2011	1,0	1,2	10,0	100,0	295
2012	1,1	1,3	12,3	99,3	302
2013	1,2	1,3	12,0	107,0	314
2014	1,2	1,5	12,7	106,0	329
2015	1,2	1,6	12,7	107,3	345
2016	1,3	1,8	13,5	111,2	341
2017	1,3	1,9	9,5	112,0	357

¹ Dati pārrēķināti pēc 2011. gada tautas skaitīšanas rezultātiem.

² Ar MK 2010. gada 30. decembra noteikumiem "Transportlīdzekļa reģistrācijas noteikumi" ieviesta jauna norma – transportlīdzekļa izslēgšana no reģistra.

21. tabula. Urbanizācija

	Pilsētnieki, % no visiem iedzīvotājiem (gada beigās)	Pilsētnieku skaita pieauguma “+” vai samazinājuma “-” temps gadā	Iedzīvotāju skaits republikas pilsētās, % no visiem pilsētniekiem (gada beigās) ¹	Iedzīvotāju skaits pilsētās ar vairāk nekā 40 000 iedzīvotāju, % no visiem iedzīvotājiem (gada beigās)
2000	68,0 ¹	-0,9	76,0 ²	47,7
2001	67,9	-1,0	75,9	47,5
2002	67,8	-1,0	75,8	47,4
2003	67,8	-1,0	75,7	47,3
2004	67,8	-1,0	75,7	47,3
2005	67,8	-1,0	75,6	47,2
2006	67,9	-1,0	75,6	47,3
2007	67,9	-1,0	75,6	47,4
2008	67,9	-1,0	75,6	47,3
2009	67,9	-1,0	75,5	47,3
2010	67,8	-1,0	75,5	45,3 ³
2011	67,8	-1,0	75,5	45,3 ³
2012	67,6	-1,0	75,4 ²	45,2 ³
2013	67,5	-1,0	75,4 ²	45,2 ³
2014	67,8	-1,0	75,4 ²	45,5 ³
2015	67,9	-1,0	75,4 ²	45,6 ³
2016	68,3	-0,5	75,8	46,2 ³
2017	68,5	-0,6	75,8	46,0 ³

¹ Dati pārrēķināti pēc 2011. gada tautas skaitīšanas rezultātiem.

² Tā kā Valmiera un Jēkabpils ir republikas pilsētas, iedzīvotāju skaits tika pārrēķināts.

³ Ventspils iedzīvotāju skaits samazinājies un vairs nav 40 000.

Literatūra

Levadā izmantotie avoti

Inta Mieriņa, Agita Misāne. Ievads

- Andreoni, J., Erard, B., & Feinstein, J. (1998). Tax compliance. *Journal of Economic Literature*, 36(2), 818-860.
- Benington, J. & Hartley, J. (2009). *Whole Systems Go!: Improving Leadership Across the Whole Public Service System*. Sunningdale: National School of Government.
- Benington, J., Moore, M. H. (2011). Public Values in Changing and Complex Times. In: Benington, J., Moore, M. H. (Eds.), *Public Value. Theory and Practice* (pp. 1-30). Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Foley, M. W., & Edwards, B. (1996). The paradox of civil society. *Journal of democracy*, 7(3), 3852.
- Kirchler, E. (2007). *The economic psychology of tax behaviour*. Cambridge University Press.
- Letki, N., & Evans, G. (2005). Endogenizing social trust: democratization in East-Central Europe. *British Journal of Political Science*, 35(3), 515-529.
- Moore, M. H. (1995). *Creating Public Value – Strategic Management in Governance*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Olson, M. (1971). *The logic of collective action: Public goods and the theory of groups*. Harvard University Press.
- Ostrom, E. (1999). Coping with tragedies of the commons. *Annual Review of Political Science*, 2(1), 493-535.
- Rhodes, R. & Wanna, J. (2009) Bringing the Politics Back in: Public Value in Westminster Parliamentary Government. *Public Administration*, 87(92), 161-183.
- Rose-Ackerman, S. (2001). Trust and honesty in post-socialist societies. *Kyklos*, 54(2-3), 415-443.
- Rothstein, B. (2000). Trust, social dilemmas and collective memories. *Journal of Theoretical Politics*, 12(4), 477-501.
- Stewart, J. (2001). *Modernizing Government*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Swilling, M. (2011). Greening Public Value: The Sustainability Challenge. In: Benington, J., Moore, M. H. (Eds.), *Public Value. Theory and Practice* (pp. 89-111). Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Inta Mieriņa. Motivācija un šķēršļi sabiedriskā labuma radīšanai un nosargāšanai

- Adams, C., & Webley, P. (1997). The role of economic and psychological variables in parking violations. *Psychology, Crime and Law*, 3(2), 111-133.
- Adger, W. N. (2003). Social capital, collective action, and adaptation to climate change. *Economic geography*, 79(4), 387-404.
- Adorno, T. W., Frenkel-Brunswik, E., Levinson, D. J., & Sanford, R. N. (1950). *The authoritarian personality*.
- Anderson, L. R., Mellor, J. M., & Milyo, J. (2004). Social capital and contributions in a public-goods experiment. *American Economic Review*, 94(2), 373-376.
- Andreoni, J. (1989). Giving with impure altruism: Applications to charity and Ricardian equivalence. *Journal of political Economy*, 97(6), 1447-1458.
- Andreoni, J. (1990). Impure altruism and donations to public goods: A theory of warm-glow giving. *The economic journal*, 100(401), 464-477.
- Andreoni, J. (1995). Cooperation in public-goods experiments: kindness or confusion? *The American Economic Review*, 891-904.
- Andreoni, J., Erard, B., & Feinstein, J. (1998). Tax compliance. *Journal of economic literature*, 36(2), 818-860.
- Axelrod, R., & Hamilton, W. D. (1981). The evolution of cooperation. *Science*, 211(4489), 1390-1396.
- Barling, J., Fullagar, C., & Kelloway, K. K. (1992). *The union and its members: A psychological approach*. Oxford University Press.
- Batson, C. D. (1987). Prosocial motivation: Is it ever truly altruistic? In: *Advances in experimental social psychology* (Vol. 20, pp. 65-122). Academic Press.
- Batson, C. D., Ahmad, N., & Tsang, J. A. (2002). Four motives for community involvement. *Journal of social issues*, 58(3), 429-445.

- Batson, C. D., & Powell, A. A. (2003). Altruism and prosocial behavior. *Handbook of psychology*, 463-484.
- Bénabou, R., & Tirole, J. (2006). Incentives and prosocial behavior. *American economic review*, 96(5), 1652-1678.
- Bicchieri, C. (2002). Covenants without swords: Group identity, norms, and communication in social dilemmas. *Rationality and Society*, 14(2), 192-228.
- Biel, A. (2008). The conceptual framework of social dilemmas. In: *New Issues and Paradigms in Research on Social Dilemmas* (pp. 1-9). Springer, Boston, MA.
- Biel, A. (2000). Factors promoting cooperation in the laboratory, in common pool resource dilemmas, and in large-scale dilemmas. *Cooperation in modern society: Promoting the welfare of communities, states, and organizations*, 25-41.
- Biel, A., & Thøgersen, J. (2007). Activation of social norms in social dilemmas: A review of the evidence and reflections on the implications for environmental behaviour. *Journal of economic psychology*, 28(1), 93-112.
- Blasi, A. (1983). Moral cognition and moral action: A theoretical perspective. *Developmental review*, 3(2), 178-210.
- Blasi, A. (2004). Moral functioning: Moral understanding and personality. In: *Moral development, self, and identity* (pp. 335-347).
- Bonaiuto, M., Carrus, G., Martorella, H., & Bonnes, M. (2002). Local identity processes and environmental attitudes in land use changes: The case of natural protected areas. *Journal of economic psychology*, 23(5), 631-653.
- Boyd, R., & Richerson, P. J. (1988). The evolution of reciprocity in sizable groups. *Journal of theoretical Biology*, 132(3), 337-356.
- Bowles, S., & Gintis, H. (2002). Social capital and community governance. *The economic journal*, 112(483), F419-F436.
- Braithwaite, V. (2007). Responsive regulation and taxation: Introduction. *Law & Policy*, 29(1), 3-10.
- Brewer, M. B. (1991). The social self: On being the same and different at the same time. *Personality and social psychology bulletin*, 17(5), 475-482.
- Brewer, M. B. (2000). Social identity theory and change in intergroup relations. In: *Social identity processes* (pp. 117-131).
- Brewer, M. B., & Kramer, R. M. (1986). Choice behavior in social dilemmas: Effects of social identity, group size, and decision framing. *Journal of personality and social psychology*, 50(3), 543.
- Campbell, E. Q. (1964). The internalization of moral norms. *Sociometry*, 391-412.
- Carpenter, J. P. (2007). Punishing free-riders: How group size affects mutual monitoring and the provision of public goods. *Games and Economic Behavior*, 60(1), 31-51.
- Colby, A., Damon, W. (1992). *Some do care: contemporary lives of moral commitment*. Free Press.
- Coleman, J. (1987). Norms as Social Capital. In: *Economic Imperialism: The Economic Method Applied outside the Field of Economics*. G. Radnitzky & P. Bernholz.
- Coleman, J. S. (1994). *Foundations of social theory*. Harvard university press.
- Cox, J. C. (2004). How to identify trust and reciprocity. *Games and economic behavior*, 46(2), 260-281.
- Cropanzano, R., & Byrne, Z. S. (2000). Workplace justice and the dilemma of organizational citizenship. In: Vugt, M. van, Snyder, M., Tyler, T. R., Biel, A. (Eds.), *Cooperation in Modern Society: Promoting the Welfare of Communities, States, and Organizations* (pp. 142-161). Routledge.
- Daniere, A., Takahashi, L. M., & NaRanong, A. (2002). Social capital and environmental management: culture, perceptions and action among slum dwellers in Bangkok. In: *Social Capital and Economic Development: Well-being in Developing Countries* (p. 176).
- Dasgupta, P. (2000). Trust as a commodity. *Trust: Making and breaking cooperative relations*, 4, 49-72.
- Dawes, R. M. (1980). Social dilemmas. *Annual review of psychology*, 31(1), 169-193.
- Dawes, R. M. (1989). Statistical criteria for establishing a truly false consensus effect. *Journal of Experimental Social Psychology*, 25(1), 1-17.
- Dawes, R. M., Van de Kragt, A. J., & Orbell, J. M. (1990). Cooperation for the benefit of us-Not me, or my conscience. In: J. J. Mansbridge (Ed.), *Beyond self-interest* (pp. 97-110). Chicago, IL, US: University of Chicago Press.
- Deci, E. L. (1971). Effects of externally mediated rewards on intrinsic motivation. *Journal of personality and Social Psychology*, 18(1), 105.
- Deci, E. L., Koestner, R., & Ryan, R. M. (1999). A meta-analytic review of experiments examining the effects of extrinsic rewards on intrinsic motivation. *Psychological bulletin*, 125(6), 627.

- De Cremer, D., & Barker, M. (2003). Accountability and cooperation in social dilemmas: The influence of others' reputational concerns. *Current Psychology*, 22(2), 155-163.
- De Cremer, D., & Van Vugt, M. (1999). Social identification effects in social dilemmas: A transformation of motives. *European Journal of Social Psychology*, 29(7), 871-893.
- Di Cagno, D., & Sciubba, E. (2010). Trust, trustworthiness and social networks: Playing a trust game when networks are formed in the lab. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 75(2), 156-167.
- Dijk, E. van, & Wilke, H. (1993). Differential interests, equity, and public good provision. *Journal of Experimental Social Psychology*, 29(1), 1-16.
- Dutton, J. E., Dukerich, J. M., & Harquail, C. V. (1994). Organizational images and member identification. *Administrative science quarterly*, 239-263.
- Eek, D., Biel, A., & Gärling, T. (1998). The effect of distributive justice on willingness to pay for municipality child care: An extension of the GEF hypothesis. *Social Justice Research*, 11(2), 121-142.
- Eek, D., Biel, A., & Gärling, T. (2000). Willingness to contribute to the finance of public social services. In: *Cooperation in modern society: Promoting the welfare of communities, states and organizations* (pp. 195-209).
- Eisenberger, R., Armeli, S., Rexwinkel, B., Lynch, P. D., & Rhoades, L. (2001). Reciprocation of perceived organizational support. *Journal of applied psychology*, 86(1), 42.
- Evans III, J. H., Hannan, R. L., Krishnan, R., & Moser, D. V. (2001). Honesty in managerial reporting. *The Accounting Review*, 76(4), 537-559.
- Falk, A., & Kosfeld, M. (2006). The hidden costs of control. *American Economic Review*, 96(5), 1611-1630.
- Fehr, E., & Gächter, S. (2000). Cooperation and punishment in public goods experiments. *American Economic Review*, 90(4), 980-994.
- Fehr, E., & Falk, A. (2002). Psychological foundations of incentives. *European economic review*, 46(4-5), 687-724.
- Fehr, E., Fischbacher, U., & Gächter, S. (2002). Strong reciprocity, human cooperation, and the enforcement of social norms. *Human nature*, 13(1), 1-25.
- Feige, E. L. (1997). Underground activity and institutional change: Productive, protective and predatory behavior in transition economies. *Transforming post-communist political economies*, 21, 34.
- Feld, L. P., & Frey, B. S. (2002). Trust breeds trust: How taxpayers are treated. *Economics of governance*, 3(2), 87-99.
- Feld, L. P., & Frey, B. S. (2007). Tax compliance as the result of a psychological tax contract: The role of incentives and responsive regulation. *Law & Policy*, 29(1), 102-120.
- Fischbacher, U., Gächter, S., & Fehr, E. (2001). Are people conditionally cooperative? Evidence from a public goods experiment. *Economics letters*, 71(3), 397-404.
- Fischer, J. A., Schneider, F., Schnellenbach, J. (2010). *The puzzle of tax compliance revisited: testing the 'slippery slope' hypothesis for trust and power against field data*. Public Choice Society Papers.
- Foddy, M., & Dawes, R. (2008). Group-based trust in social dilemmas. In: *New issues and paradigms in research on social dilemmas* (pp. 57-71). Springer, Boston, MA.
- Frey, B. S., & Torgler, B. (2007). Tax morale and conditional cooperation. *Journal of comparative economics*, 35(1), 136-159.
- Frey, B. S., & Jegen, R. (2001). Motivation crowding theory. *Journal of economic surveys*, 15(5), 589-611.
- Fukuyama, F. (2001). Social capital, civil society and development. *Third world quarterly*, 22(1), 7-20.
- Gächter, S., & Fehr, E. (1999). Collective action as a social exchange. *Journal of economic behavior & organization*, 39(4), 341-369.
- Gagné, M., & Deci, E. L. (2005). Self-determination theory and work motivation. *Journal of Organizational behavior*, 26(4), 331-362.
- Gërçhani, K. (2004). Tax evasion in transition: Outcome of an institutional clash? Testing Feige's conjecture in Albania. *European Economic Review*, 48(4), 729-745.
- Gino, F., Gu, J., & Zhong, C. B. (2009a). Contagion or restitution? When bad apples can motivate ethical behavior. *Journal of Experimental Social Psychology*, 45(6), 1299-1302.
- Gino, F., Ayal, S., & Ariely, D. (2009b). Contagion and differentiation in unethical behavior: The effect of one bad apple on the barrel. *Psychological science*, 20(3), 393-398.

- Glaeser, E. L., Laibson, D. I., Scheinkman, J. A., & Soutter, C. L. (2000). Measuring trust. *The quarterly journal of economics*, 115(3), 811-846.
- Gneezy, U., & Rustichini, A. (2000A). A fine is a price. *The Journal of Legal Studies*, 29(1), 1-17.
- Gneezy, U., & Rustichini, A. (2000B). Pay enough or don't pay at all. *The Quarterly Journal of Economics*, 115(3), 791-810.
- Grootaert, C. (1998). *Social capital: the missing link? Social capital and participation in everyday life*, 23(8), 1-24.
- Hardin, G. (1968). The tragedy of the commons. *Science*, 162(3859), 1243-1248.
- Hardin, R. (1993). The street-level epistemology of trust. *Politics & society*, 21(4), 505-529.
- Hardin, R. (2002). *Trust and trustworthiness*. Russell Sage Foundation.
- Haste, H. (1990). Moral responsibility and moral commitment: The integration of affect and cognition. In: *The moral domain: Essays in the ongoing discussion between philosophy and the social sciences* (pp. 315-359).
- Hatcher, A., Jaffry, S., Thébaud, O., & Bennett, E. (2000). Normative and social influences affecting compliance with fishery regulations. *Land Economics*, 448-461.
- Herreros, F. (2004). *The problem of forming social capital: Why trust?* Springer.
- Hibbing, J. R., & Alford, J. R. (2004). Accepting authoritative decisions: Humans as wary cooperators. *American Journal of Political Science*, 48(1), 62-76.
- Hofmann, E., Hoelzl, E., & Kirchler, E. (2008). Preconditions of voluntary tax compliance: Knowledge and evaluation of taxation, norms, fairness, and motivation to cooperate. *Zeitschrift für Psychologie/Journal of Psychology*, 216(4), 209-217.
- Jones, N. (2010). Investigating the influence of social costs and benefits of environmental policies through social capital theory. *Policy Sciences*, 43(3), 229-244.
- Karklins, R. (2016). *The System Made Me Do it: Corruption in Post-communist Societies: Corruption in Post-communist Societies*. Routledge.
- Kazemi, A., & Eek, D. (2008). Promoting cooperation in social dilemmas via fairness norms and group goals. In: *New issues and paradigms in research on social dilemmas* (pp. 72-92). Springer, Boston, MA.
- Kelly, H. H., & Thibaut, J. W. (1979). Interpersonal relations-a theory of interdependence. *Applied Ergonomics*, 10(4), 249.
- Kerr, N. L. (1992). *Efficacy as a causal and moderating variable in social dilemmas*.
- Kerr, N. L. (1995). Norms in social dilemmas. In: D. Schroeder (Ed.), *Social dilemmas: Perspectives on individuals and groups*. Praeger, Westport, CT.
- Kerr, N. L., & Kaufman-Gilliland, C. M. (1997). "... and besides, I probably couldn't have made a difference anyway": Justification of Social Dilemma Defection via Perceived Self-Inefficacy. *Journal of Experimental Social Psychology*, 33(3), 211-230.
- Kirchler, E. (1997). Balance between giving and receiving: Tax morality and satisfaction with fiscal policy as they relate to the perceived just distribution of public resources. *Reitaku International Journal of Economic Studies*, 5(1), 59-70.
- Kirchler, E. (2007). *The economic psychology of tax behaviour*. Cambridge University Press.
- Kirchler, E., Hoelzl, E., & Wahl, I. (2008). Enforced versus voluntary tax compliance: The "slippery slope" framework. *Journal of Economic Psychology*, 29(2), 210-225.
- Klandermans, B. (2002). How group identification helps to overcome the dilemma of collective action. *American Behavioral Scientist*, 45(5), 887-900.
- Kocher, M., Martinsson, P., & Visser, M. (2012). Social background, cooperative behavior, and norm enforcement. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 81(2), 341-354.
- Kollock, K. (1998) Social dilemmas: The anatomy of cooperation. *Annual Review of Sociology*, 24(1), 183-214.
- Konrad, K. A., & Qari, S. (2012). The last refuge of a scoundrel? Patriotism and tax compliance. *Economica*, 79(315), 516-533.
- Kornai, J., Rothstein, B., & Rose-Ackerman, S. (Eds.) (2004). *Creating social trust in post-socialist transition*. Springer.
- Kreps, D. M., Alt, J. E., & Shepsle, K. A. (1996). Corporate culture and economic theory. In: *Firms, Organizations and Contracts* (pp. 221-275). Oxford University Press.
- Kunyk, D., & Olson, J. K. (2001). Clarification of conceptualizations of empathy. *Journal of Advanced nursing*, 35(3), 317-325.

- Lange, P. A. van, De Bruin, E., Otten, W., & Joireman, J. A. (1997). Development of prosocial, individualistic, and competitive orientations: theory and preliminary evidence. *Journal of personality and social psychology*, 73(4), 733.
- Lange, P. van, Vugt, M. van, & De Cremer, D. (2012). Choosing between personal comfort and the environment: Solutions to the transportation dilemma. In: *Cooperation in modern society* (pp. 61-79). Routledge.
- Ledeneva, A. C., & Ledeneva, A. V. (1998). *Russia's economy of favours: Blat, networking and informal exchange* (Vol. 102). Cambridge University Press.
- Lee, K. M. (2006). Effects of Internet use on college students' political efficacy. *CyberPsychology & Behavior*, 9(4), 415-422.
- Letki, N. (2006). Investigating the roots of civic morality: Trust, social capital, and institutional performance. *Political Behavior*, 28(4), 305-325.
- Levi, M. (1997). *Consent, dissent, and patriotism*. Cambridge University Press.
- Levi, M. (1998). A state of trust. In: V. Braithwaite and M. Levi (Eds.), *Trust and Governance* (pp. 77-101). Russell Sage Foundation.
- Lubell, M. (2007). Familiarity breeds trust: Collective action in a policy domain. *The Journal of Politics*, 69(1), 237-250.
- Mazar, N., Amir, O., & Ariely, D. (2008). The dishonesty of honest people: A theory of self-concept maintenance. *Journal of marketing research*, 45(6), 633-644.
- McGinnis, M., & Ostrom, E. (2008). Will lessons from small-scale social dilemmas scale up? In: *New issues and paradigms in research on social dilemmas* (pp. 189-211). Springer, Boston, MA.
- Meyer, J. P. (1997). Organizational commitment. *International review of industrial and organizational psychology*, 12, 175-228.
- Messick, D. M., Vugt, M. van, Snyder, M., Tyler, T. R., & Biel, A. (2000). Context, norms, and cooperation in modern society. *Cooperation in modern society. Promoting the welfare of communities, states and organizations*, 231-240.
- Milinski, M., Semmann, D., & Krambeck, H. J. (2002). Reputation helps solve the 'tragedy of the commons'. *Nature*, 415(6870), 424.
- Murphy, K. (2004). The role of trust in nurturing compliance: A study of accused tax avoiders. *Law and human behavior*, 28(2), 187-209.
- Murphy, K. (2008). Enforcing tax compliance: to punish or persuade? *Economic analysis and policy*, 38(1), 113-135.
- Murphy, K., Tyler, T. R., & Curtis, A. (2009). Nurturing regulatory compliance: Is procedural justice effective when people question the legitimacy of the law? *Regulation & governance*, 3(1), 1-26.
- Nannestad, P. (2008). What have we learned about generalized trust, if anything? *Annu. Rev. Polit. Sci.*, 11, 413-436.
- Niklass, M. (2017). *Conflicting Expectations and Social Policies in Latvia: Evidence from the ISSP Study*. Conference paper at 2nd ESPAnet Baltics Conference. Section "Social Policy in the Baltic States through the Lens of Data. University of Tartu, 02.12.2017.
- Nucci, L. (2004). Reflections on the moral self construct. In: *Moral development, self, and identity* (pp. 123-144). Psychology Press.
- Olson, M. (1982). *Rise and Decline of Nations: Economic growth, stagflation, and social rigidities*. Yale University Press.
- Olson, M. (2009). *The logic of collective action* (Vol. 124). Harvard University Press.
- Orbell, J., & Dawes, R. (1981). Social dilemmas. *Progress in applied social psychology*, 1, 37-66.
- Ostrom, E. (1990). *The evolution of institutions for collective action*. Edición en español: Fondo de Cultura Económica, México.
- Ostrom, E. (1999). Coping with tragedies of the commons. *Annual review of political science*, 2(1), 493-535.
- Ostrom, E., Walker, J., & Gardner, R. (1992). Covenants with and without a sword: Self-governance is possible. *American political science Review*, 86(2), 404-417.
- Parks, C. D., & Vu, A. D. (1994). Social dilemma behavior of individuals from highly individualist and collectivist cultures. *Journal of Conflict Resolution*, 38(4), 708-718.
- Pommerehne, W. W., Hart, A., & Frey, B. S. (1994). Tax morale, tax evasion and the choice of policy instruments in different political systems. *Public Finance= Finances publiques*, 49 (Supplement), 52-69.
- Portes, A. (1998). Social capital: its origins and applications in modern sociology. *Annual Review of Sociology*, 24(1), 1-24.
- Portes, A. (2000). The two meanings of social capital. *Sociological forum*, 15(1), 1-12.

- Pretty, J. (2003). Social capital and the collective management of resources. *Science*, 302(5652), 1912-1914.
- Pretty, J., & Smith, D. (2004). Social capital in biodiversity conservation and management. *Conservation biology*, 18(3), 631-638.
- Puka, B. (2004). Altruism and character. In: *Moral development, self, and identity* (pp. 173-200). Psychology Press.
- Putnam, R. D., Leonardi, R., & Nanetti, R. Y. (1994). *Making democracy work: Civic traditions in modern Italy*. Princeton university press.
- Rapoport, A., Budescu, D. V., Suleiman, R., & Weg, E. (1992). *Social dilemmas with uniformly distributed resources*.
- Rawlings, G. (2005). *Cultural narratives of taxation and citizenship: Fairness, groups and globalisation*. Centre for Tax System Integrity (CTSI), Research School of Social Sciences, The Australian National University.
- Rhoades, L., & Eisenberger, R. (2002). Perceived organizational support: a review of the literature. *Journal of applied psychology*, 87(4), 698.
- Riolo, R. L., Cohen, M. D., & Axelrod, R. (2001). Evolution of cooperation without reciprocity. *Nature*, 414(6862), 441.
- Rothstein, B. (2004). Social trust and honesty in government: A causal mechanisms approach. In: *Creating social trust in post-socialist transition* (pp. 13-30). Palgrave Macmillan, New York.
- Rothstein, B. (2005). *Social traps and the problem of trust*. Cambridge University Press.
- Rydin, Y., & Pennington, M. (2000). Public participation and local environmental planning: the collective action problem and the potential of social capital. *Local environment*, 5(2), 153-169.
- Schatz, R. T., Staub, E., & Lavine, H. (1999). On the varieties of national attachment: Blind versus constructive patriotism. *Political Psychology*, 20(1), 151-174.
- Schlager, E. (2000). Collective cooperation in common pool resources. *Cooperation in modern society: promoting the welfare of communities, states and organizations*, 102-123.
- Scholz, J. T. (1998). Trust, taxes, and compliance. In: V. Braithwaite and M. Levi (Eds.), *Trust and governance* (pp. 135-166). Russell Sage Foundation.
- Scholz, J. T., & Lubell, M. (1998). Trust and taxpaying: Testing the heuristic approach to collective action. *American Journal of Political Science*, 42(2), 398.
- Scholz, J. T., & Pinney, N. (1995). Duty, fear, and tax compliance: The heuristic basis of citizenship behavior. *American Journal of Political Science*, 490-512.
- Schroer, J., & Hertel, G. (2009). Voluntary engagement in an open web-based encyclopedia: Wikipedians and why they do it. *Media Psychology*, 12(1), 96-120.
- Schwartz, S. H. (1977). Normative influences on altruism. In: *Advances in experimental social psychology* (Vol. 10, pp. 221-279). Academic Press.
- Sefton, M., Shupp, R., & Walker, J. M. (2007). The effect of rewards and sanctions in provision of public goods. *Economic inquiry*, 45(4), 671-690.
- Snyder, M., Omoto, A. M. (2000). *Doing good for self and society: Volunteerism and the psychology of citizen participation*. In: *Cooperation in modern society* (pp. 143-157). Routledge.
- Terry, D. J., Hogg, M. A., & White, K. M. (1999). The theory of planned behaviour: self-identity, social identity and group norms. *British journal of social psychology*, 38(3), 225-244.
- Torgler, B. (2003). Tax morale in transition countries. *Post-communist economies*, 15(3), 357-381.
- Turner, J. C., Hogg, M. A., Oakes, P. J., Reicher, S. D., & Wetherell, M. S. (1987). *Rediscovering the social group: A self-categorization theory*. Basil Blackwell.
- Tyler, T. R. (2000). Why do people cooperate in groups. *Cooperation in modern society. Promoting the welfare of communities, states and organizations*, 65-82.
- Tyler, T. R. (2006). Psychological perspectives on legitimacy and legitimation. *Annu. Rev. Psychol.*, 57, 375-400.
- Tyler, T. R., & Dawes, R. M. (1993). Fairness in groups: Comparing the self-interest and social identity perspectives. *Psychological perspectives on justice: Theory and applications*, 87-108.
- Uslaner, E. M. (2002). *The moral foundations of trust*. Cambridge University Press.
- Uslaner, E. M. (2010). Tax evasion, corruption, and the social contract in transition. *Developing alternative frameworks for explaining tax compliance*, 59, 174.

- Vugt, M. van, & Hardy, C. L. (2010). Cooperation for reputation: Wasteful contributions as costly signals in public goods. *Group Processes & Intergroup Relations*, 13(1), 101-111.
- Vugt, M. van, Biel, A., Snyder, M., & Tyler, T. R. (2012). Perspectives on cooperation in modern society: helping the self, the community, and society. In: *Cooperation in modern society* (pp. 19-58). Routledge.
- Vugt, M. van, Snyder, M., Tyler, T. R., Biel, A. (2000) *Cooperation in Modern Society. Promoting the welfare of communities, states and organizations* (pp. 127-141). London/New York: Routledge.
- Weigel, R. H., Hessing, D. J., & Elffers, H. (1999). Egoism: Concept, measurement and implications for deviance. *Psychology, Crime and Law*, 5(4), 349-378.
- Wenzel, M. (2002). The impact of outcome orientation and justice concerns on tax compliance: The role of taxpayers' identity. *Journal of applied psychology*, 87(4), 629.
- Wenzel, M. (2003). *Tax compliance and the psychology of justice: mapping the field*. Ashgate Publishing.
- Wenzel, M. (2004a). An analysis of norm processes in tax compliance. *Journal of economic psychology*, 25(2), 213-228.
- Wenzel, M. (2004b). Social identification as a determinant of concerns about individual-, group-, and inclusive-level justice. *Social Psychology Quarterly*, 67(1), 70-87.
- Wenzel, M. (2005a). Motivation or rationalisation? Causal relations between ethics, norms and tax compliance. *Journal of Economic Psychology*, 26(4), 491-508.
- Wenzel, M. (2005b). Misperceptions of social norms about tax compliance: From theory to intervention. *Journal of Economic Psychology*, 26(6), 862-883.
- Wilke, M., Rutte, C. G., & van Knippenberg, A. (2000). The resentful sucker: Do rewards ease the pain? *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 9(3), 307-320.
- Wilson, J., & Musick, M. (1997). Who cares? Toward an integrated theory of volunteer work. *American sociological review*, 694-713.
- Wintrobe, R., & Gërkhani, K. (2004, April). Tax evasion and trust: a comparative analysis. In: *Proceedings of the annual meeting of the European Public Choice Society* (Vol. 2004).
- Wit, A., Wilke, H. A., & Oppewal, H. (1992). *Fairness in asymmetric social dilemmas. Social dilemmas: theoretical issues and research findings* (pp. 183-197).
- Woolcock, M., & Narayan, D. (2000). Social capital: implications for development theory, research, and policy. *The world bank research observer*, 15(2), 225-249.

1. nodaļā izmantotie avoti

Ivars Ījabs. Valsts kā sabiedrisko un kopīgo labumu gādnieks: starp gaidām un realitāti

- Aidukaite, J. (2009). The Transformation of Welfare Systems in the Baltic States. In: Cerami A., Vanhuysse P. (Eds.), *Post-communist Welfare Pathways, Theorizing Social Policy Transformations in Central and Eastern Europe* (pp. 96-111). Palgrave Macmillan.
- "Baltic International Bank Latvijas barometrs" (2018). Enerģētika, 2018. g. maijs, 12. lpp. Izgūts no <https://www.bib.eu/uploads/2017/02/Baltic-International-Bank-Latvijas-barometrs-energetika-05.2018.pdf>
- Esping-Andersen, G. (1990). *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge: Polity Press.
- Fenger, H. J. M. (2007). Welfare regimes in Central and Eastern Europe: Incorporating post-communist countries in a welfare regime typology. *Contemporary Issues and Ideas in Social Sciences*, August 2007.
- Friedman, E., Johnson S., Kaufmann, D., Zoido-Lobaton, P. (2000). Dodging the grabbing hand: the determinants of unofficial activity in 69 countries. *Journal of Public Economics*, 76(3), 459-493.
- International Social Survey Programme (2016). The Role of Government 2006. Izgūts no <https://www.gesis.org/issp/modules/issp-modules-by-topic/role-of-government/>
- Kääriäinen, J., Lehtonen, H. (2006). The Variety of Social Capital in Welfare State Regimes – A Comparative Study of 21 Countries. *European Societies*, 8(1), 27-57.
- OECD (2015). *Data, General Government revenue*. Izgūts no <https://data.oecd.org/gga/general-government-revenue.htm#indicator-chart>

- OECD. *Data, General Government spending*. Izgūts no <https://data.oecd.org/gga/general-government-spending.htm#indicator-chart>
- OECD. *Data, General Government spending by destination*. Izgūts no <https://data.oecd.org/gga/general-government-spending-by-destination.htm#indicator-chart>
- OECD (2016). *Data, Public Spending on Education*. Izgūts no <https://data.oecd.org/eduresource/public-spending-on-education.htm>
- Populares/SKDS (2014). *Pasaules uzskats: pašnovērtējums un realitāte. Latvijas iedzīvotāju ideoloģiskais portrets. 2014. gada marts*. Izgūts no https://docs.wixstatic.com/ugd/5e1eac_93c37f75402c4d3f8ac0c38a8178285b.pdf
- Rose-Ackerman, S. (2005). The Challenge of Poor Governance and Corruption. *Revista Direito*, Special Issue 1, 207-266.
- Uslaner, E. M. (2007). *Tax Evasion, Corruption, and the Social Contract in Transition*. International Center for Public Policy Working Paper Series, at AYSPS, GSU paper 0725, International Center for Public Policy, Andrew Young School of Policy Studies, Georgia State University.
- Transparency International (2017). *Corruption Perceptions Index 2017*. Izgūts no https://www.transparency.org/news/feature/corruption_perceptions_index_2017#table

Jurijs Ņikišins. Individuālā un kolektīvā iesaiste kopienai un sabiedrībai aktuālo problēmu risināšanā

- Coleman, J. S. (1990). *Foundations of social theory*. Cambridge, Mass: Belknap Press of Harvard University Press.
- Easton, D. (1953). *The Political System: An Inquiry into the State of Political Science*. New York: Alfred A. Knopf.
- EVS (2011): European Values Study 2008: Integrated Dataset (EVS 2008). GESIS Data Archive, Cologne. ZA4800 Data file version 3.0.0. Doi:10.4232/1.11004
- Goldstone, J. A., and McAdam, D. (2001). Contention in demographic and life-course context. In: Aminzade, R. R. *Silence and voice in the study of contentious politics*. Cambridge: Cambridge Univ. Press.
- Inglehart, R. (1997). *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies*. Princeton: Princeton University Press.
- Kostelka, F. (2014). The State of Political Participation in Post-Communist Democracies: Low but Surprisingly Little Biased Citizen Engagement. *Europe-Asia Studies*, 66(6), 945-968.
- Lin, N. (2001). *Social capital: A theory of social structure and action*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Marschall, M. (2004). Citizen participation and the neighborhood context: A new look at the coproduction of local public goods. *Political Research Quarterly*, 57(2), 231-244.
- Ņikišins, J., Rozenvalds, J., Zepa, B. (2014). Politiskā kultūra un demokrātija. No: Rozenvalds, J. (zin. red.), *Cik demokrātiska ir Latvija? Demokrātijas audits, 2005–2014*. Rīga: LU Sociālo un politisko pētījumu institūts.
- Norris, P. (2002). *Democratic phoenix: reinventing political activism*. Cambridge, UK; New York: Cambridge University Press.
- Parry, G., Moyser, G., and Day, N. (1992). *Political Participation and Democracy in Britain*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Putnam, R. D., with Leonardi, R. and Nanetti, R. Y. (1993). *Making democracy work: civic traditions in modern Italy*. Princeton, N. J.: Princeton University Press.
- Putnam, R. D. (2000). *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. Simon & Schuster, New York, NY.
- Spector, P. E. (1992). *Summated rating scale: An introduction*. Newbury Park, CA: Sage.
- Stolle, D. (2007). Social Capital. In: Dalton, R. J., & Klingemann, H.-D. *Oxford handbook of political behavior*. Oxford: Oxford University Press.
- Teorell, J., Torcal, M., and Montero, J. R. (2007). Political participation: mapping the terrain. In: Westholm, A., Deth, J. W., & Montero, J. R. *Citizenship and involvement in European democracies: A comparative analysis*. London: Routledge.
- Terpstra, J. (2008). Citizen Involvement in Local Security Networks. *Security Journal*, 22(2), 156-169.
- Tourangeau, R., & Yan, T. (2007). Sensitive questions in surveys. *Psychological Bulletin*, 133(5), 859-883.
- Uslaner, E. M., Brown, M. (2005). Inequality, Trust, and Civic Engagement. *American Politics Research*, 33, 868-894.
- Verba, S., Nie, N. H., Kim, J.-O. (1978). *Participation and Political Equality: A Seven-Nation Comparison*. 1st ed. Cambridge a.o.: Cambridge University Press.

- Verba, S., Schlozman, K. L., Brady, H. (1995). *Voice and Equality: Civic Voluntarism in American Politics*. Harvard University Press.
- Vromen, A. (2003). 'People Try to Put Us Down ...': Participatory Citizenship of 'Generation X'. *Australian Journal of Political Science*, 38(1), 79-99.

2. nodaļā izmantotie avoti

Inta Mieriņa. Sociālo faktoru ietekme uz ieguldījumu sabiedriskajā labumā

- Almond, G., & Verba, S. (1989). *The Civic Culture Revisited. An analytical study*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Anderson, L. R., Mellor, J. M., & Milyo, J. (2004). Social capital and contributions in a public-goods experiment. *American Economic Review*, 94(2), 373-376.
- Axelrod, R., & Hamilton, W. D. (1981). The evolution of cooperation. *Science*, 211(4489), 1390-1396.
- Coleman, J. S., & Coleman, J. S. (1994). *Foundations of social theory*. Harvard university press.
- Feld, L. P., & Frey, B. S. (2002). Trust breeds trust: How taxpayers are treated. *Economics of governance*, 3(2), 87-99.
- Fukuyama, F. (2001). Social capital, civil society and development. *Third World Quarterly*, 22(1), 7-20.
- Gambetta, D. (2000). Can we trust trust. *Trust: Making and breaking cooperative relations*, 13, 213-237.
- Grootaert, C. (1998). Social capital: The missing link? *SCI Working Paper*, 3. Izgūts no <http://siteresources.worldbank.org/INTSOCIALCAPITAL/Resources/Social-Capital-Initiative-Working-Paper-Series/SCI-WPS-03.pdf>
- Hanifan, L. J. (1916). The Rural Community Center. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 67, 130-138.
- Herreros, F. (2004). *The problem of forming social capital: Why trust?* Springer.
- Hibbing, J. R., & Alford, J. R. (2004). Accepting authoritative decisions: Humans as wary cooperators. *American Journal of Political Science*, 48(1), 62-76.
- Howard, M. (2006). The Leninist Legacy Revisited. In: S. Koniordos (Ed.), *World Order after Leninism* (pp. 243-278). Seattle, WA: University of Washington Press.
- Howard, M. M. (2003). *The weakness of civil society in post-communist Europe*. Cambridge University Press.
- Inglehart, R. (1999). Postmodernization Erodes Respect for Authority, but Increases Support for Democracy. In: P. Norris (Ed.), *Critical Citizens: Global Support for Democratic Government* (pp. 236-256). New York: NY: Oxford University Press.
- Inglehart, R., & Flanagan, S. C. (1987). Value Change in Industrial Societies. *American Political Science Review*, 81(4), 1289-1319.
- Jones, N. (2010). Investigating the influence of social costs and benefits of environmental policies through social capital theory. *Policy Sciences*, 43(3), 229-244.
- Jowitt, K. (1992). *New world disorder: The Leninist extinction*. Univ. of California Press.
- Klingemann, H. D., Fuchs, D., & Zielonka, J. (Eds.) (2006). *Democracy and political culture in Eastern Europe*. Routledge.
- Kocher, M., Martinsson, P., & Visser, M. (2012). Social background, cooperative behavior, and norm enforcement. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 81(2), 341-354.
- Kornai, J., Rothstein, B., & Rose-Ackerman, S. (Eds.) (2004). *Creating social trust in post-socialist transition*. Springer.
- Kreps, D. M., Alt, J. E., & Shepsle, K. A. (1996). Corporate culture and economic theory. In: J. E. Alt & K. A. Shepsle (Eds.), *Firms, Organizations and Contracts*, Oxford University Press, Oxford, 221-275.
- Mieriņa, I. (2018). Politiskā atsvešinātība un anomija mūsdienu Latvijā. No: *Apmaldījušies brīvībā: anomija mūsdienu Latvijā*. Zin. red. A. Zobena. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
- Mieriņa, I., & Koroļeva, I. (2015a). Support for far right ideology and anti-migrant attitudes among youth in Europe: A comparative analysis. *The Sociological Review*, 63, 183-205.
- Mieriņa, I., & Koroļeva, I. (2015b). Religious identity and collective action: the mobilising potential of religion among nowadays youth. *Religiski-filozofiski raksti*, 18(1), 9-30.
- Olson, M. (1982). *Rise and Decline of Nations: Economic Growth*. Yale University Press.

- Paldam, M., & Svendsen, G. T. (2000). An Essay on Social Capital: Looking for the Fire behind the Smoke. *European Journal of Political Economy*, 16(2), 339-366.
- PGPE (2019). Izgūts no <http://www.is.uw.edu.pl/pl/badania-i-konferencje/public-goods-through-private-eyes/>
- Portes, A. (1998). Social capital: its origins and applications in modern sociology. *Annual Review of Sociology*, 24(1), 1-24.
- Portes, A. (2000). The two meanings of social capital. *Sociological forum*, 15(1), 1-12.
- Putnam, R. D., Leonardi, R., & Nanetti, R. Y. (1993). *Making democracy work: Civic traditions in modern Italy*. Princeton university press.
- Schwartz, S. H. (2012). An Overview of the Schwartz Theory of Basic Values. *Online Readings in Psychology and Culture*, 2(1), 11.
- Sztompka, P. (1995). Vertrauen: Die fehlende Ressource in der postkommunistischen Gesellschaft. In: B. Nedelmann (Ed.), *Politische institutionen im wandel* (pp. 254-276). Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Uslaner, E. (2003). Trust, democracy and governance: Can government policies influence generalized trust? In: M. Hooghe & D. Stolle (Eds.), *Generating Social Capital: Civil Society and Institutions in Comparative Perspective* (pp. 171-190). New York, NY: Palgrave Macmillan.
- Whiteley, P. F. (1999). The origins of social capital. *Social capital and European democracy*, 25-44.
- Wilson, J., & Musick, M. (1997). Who cares? Toward an integrated theory of volunteer work. *American sociological review*, 694-713.
- Woolcock, M., & Narayan, D. (2000). Social capital: Implications for development theory, research, and policy. *The world bank research observer*, 15(2), 225-249.

Ivars Austers. Viedokļu par nodokļu maksāšanu kognitīvie un identitātes aspekti

- Dolan, P., Hallsworth, M., Halpern, D., King, D., Metcalfe, R., & Vlaev, I. (2012). Influencing behaviour: The mindspace way. *Journal of Economic Psychology*, 33(1), 264-277.
- Gilbert, D. T., & Malone, P. S. (1995). The correspondence bias. *Psychological bulletin*, 117(1), 21-38.
- Hardin, C. D., & Higgins, E. T. (1996). Shared reality: How social verification makes the subjective objective. In: R. M. Sorrentino & E. T. Higgins (Eds.), *Handbook of motivation and cognition. Handbook of motivation and cognition, Vol. 3. The interpersonal context* (pp. 28-84). New York, NY, US: Guilford Press.
- Harvey, P., Madison, K., Martinko, M., Crook, T. R., & Crook, T. A. (2014). Attribution theory in the organizational sciences: The road traveled and the path ahead. *Academy of Management Perspectives*, 28(2), 128-146.
- Haslam, S. A., & Turner, J. C. (2014). Social identity, organizations, and leadership. In: *Groups at work* (pp. 39-80). Psychology Press.
- Kahneman, D. (2003). A perspective on judgment and choice: mapping bounded rationality. *American psychologist*, 58(9), 697-720.
- Kahneman, D. (2011). *Thinking, fast and slow*. New York: Farrar, Straus and Giroux.
- Kahneman, D. and Tversky, A. (1979). Prospect Theory: An Analysis of Decision under Risk. *Econometrica*, 47(2), 263.
- Mont, O., Lehner, M., & Heiskanen, E. (2014). *Nudging: A Tool for Sustainable Behaviour?* Swedish Environmental Protection Agency.
- Montgomery, H. (1994). Towards a perspective theory of decision making and judgment. *Acta Psychologica*, 87(2-3), 155-178.
- Moscovici, S. (1981). On social representations. *Social cognition: Perspectives on everyday understanding*, 8(12), 181-209.
- Pinter, B., & Greenwald, A. G. (2011). A comparison of minimal group induction procedures. *Group Processes & Intergroup Relations*, 14(1), 81-98.
- Purnell, J. Q., Thompson, T., Kreuter, M. W., & McBride, T. D. (2015). Behavioral Economics: "Nudging" Underserved Populations to Be Screened for Cancer. *Preventing chronic disease*, 12.
- Ratner, K. G., Dotsch, R., Wigboldus, D. H., van Knippenberg, A., & Amodio, D. M. (2014). Visualizing minimal ingroup and outgroup faces: Implications for impressions, attitudes, and behavior. *Journal of Personality and Social Psychology*, 106(6), 897-911.

- Robins, R. W., Spranca, M. D., & Mendelsohn, G. A. (1996). The actor-observer effect revisited: Effects of individual differences and repeated social interactions on actor and observer attributions. *Journal of personality and social psychology*, 71(2), 375.
- Sunstein, C. R. (2014). Nudging: a very short guide. *Journal of Consumer Policy*, 37(4), 583-588.
- Tajfel, H. (1981). *Human groups and social categories: Studies in social psychology*. CUP Archive.
- Tajfel, H. (1982). Social psychology of intergroup relations. *Annual review of psychology*, 33(1), 1-39.
- Tajfel, H., & Turner, J. C. (2004). The Social Identity Theory of Intergroup Behavior. In: J. T. Jost & J. Sidanius (Eds.), *Key readings in social psychology. Political psychology: Key readings* (pp. 276-293). New York, NY, US: Psychology Press.
- Turner, J. C., Hogg, M. A., Oakes, P. J., Reicher, S. D., & Wetherell, M. S. (1987). *Rediscovering the social group: A self-categorization theory*. Cambridge, MA.
- Tversky, A., & Kahneman, D. (1981). The framing of decisions and the psychology of choice. *Science*, 211(4481), 453-458.

Arnīsa Sauka, Tālis Putniņš. Latvijas uzņēmēju nodokļu morāle

- Allingham, B., & Sandmo, A. (1974). Income tax evasion: A theoretical analysis. *Journal of Public Economics*, 3(2), 323-338.
- Alm, J., & Torgler, B. (2011). Do ethics matter? Tax compliance and morality. *Journal of Business Ethics*, 101, 635-651.
- Ashforth, B., & Mael, F. (1989). Social identity theory and the organization. *The Academy of Management Review*, 14(1), 20-39.
- Baumol, W. (1990). Entrepreneurship: productive, unproductive and destructive. *Journal of Political Economy*, 98(5), 893-921.
- Becker, G. (1968). Crime and punishment: An economic approach. *Journal of Political Economy*, 76(2), 169-217.
- Blanthorne, C., & Kaplan, S. (2008). An egocentric model of the relations among the opportunity to underreport, social norms, ethical beliefs and underreporting behaviour. *Accounting, Organizations and Society*, 33(7), 684-703.
- Eiropas Komisija (2014). *Special Eurobarometer 402: Undeclared work in the European Union*. European Commission.
- Feige, E. (1997). Underground activity and institutional change: productive, protective, and predatory behavior in transition economies. In: C. Tilly, J. Nelson & L. Walker (Eds.), *Transforming communist political economies* (pp. 21-34). Washington DC: National Academy Press.
- Halla, M. (2012). Tax morale and compliance behavior: First evidence of a causal link. *Journal of Economic Analysis and Policy*, 12(1), 1-27.
- Hogg, M., Terry, D., & White, K. (1995). A tale of two theories: A critical comparison of identity theory with social identity theory. *Social Psychology Quarterly*, 58(4), 255-269.
- Ireland, R., Tihanyi, L., & Webb, J. (2008). A tale of politico-economic systems: Implications for entrepreneurship in Central and Eastern Europe. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 32(1), 107-130.
- Konrad, K., & Qari, S. (2012). The last refuge of a scoundrel? *Patriotism and tax compliance*. *Economica*, 79(315), 516-533.
- Luttmer, E., & Singhal, M. (2014). Tax morale. *Journal of economic perspectives*, 28(4), 149-168.
- Marien, S., & Hooghe, M. (2011). Does political trust matter? An empirical investigation in the relation between political trust and support for law compliance. *European Journal of Political Research*, 50(2), 267-291.
- Martinez-Vazquez, J., & Torgler, B. (2009). The evolution of tax morale in modern Spain. *Journal of Economic Issues*, 43(1), 1-28.
- Mickiewicz, T., Rebmann, A. & Sauka, A. (2017). To pay or not to pay? Business owners' Tax morale: Testing a neo-institutional framework in a transition environment. *Journal of Business Ethics*. DOI: 10.1007/s10551-017-3623
- North, D. (1990). *Institutions, institutional change and economic performance*. New York: Cambridge University Press.
- Pasaules Banka (2017). *Latvia Tax Review*. Izgūts no: http://www.fm.gov.lv/files/files/2017-05_12_10_53_48_Latvia%20Tax%20Review.pdf
- Putniņš, T., & Sauka, A. (2015). Measuring the shadow economy using company managers. *Journal of Comparative Economics*, 43, 471-490.
- Putniņš, T., & Sauka, A. (2017). *Shadow Economy Index for the Baltic Countries 2009-2016*. Rīga: SSE Rīga.
- Putniņš, T., & Sauka, A. (2018). *Shadow Economy Index for the Baltic Countries 2009-2017*. Rīga: SSE Rīga.

- Putniņš, T. & A. Sauka (2019) *Ēnu ekonomikas indekss Baltijas valstīs 2009–2017. gadā. SSE Riga Ilgtspējīga biznesa centrs*. Rīga: Latvija. Izgūts no <https://www.sseriga.edu/index.php/shadow-economy-index-baltic-countries>
- Sauka, A. (2011). *Determinants of the shadow economy in Latvia*. Unpublished manuscript.
- Sauka, A. (2008). *Productive, unproductive and destructive entrepreneurship: A theoretical and empirical exploration*. Frankfurt: Peter Lang GmbH.
- Scholz, J., & Lubell, M. (1998). Trust and taxpaying: testing the heuristic approach to collective action. *American Journal of Political Science*, 42(2), 398-471.
- Scott, R. (2014). *Institutions and Organizations*. Thousand Oaks: Sage. 4th edition.
- Stets, J., & Burke, P. (2000). Identity theory and social identity theory. *Social Psychology Quarterly*, 63(3), 224-237.
- Torgler, B. (2003). Tax morale, rule-governed behaviour and trust. *Constitutional Political Economy*, 14(2), 119-140.
- Torgler, B. (2016). Tax compliance and data: What is available and what is needed. *Australian Economic Review*, 49, 352-364.
- Torgler, B., Schaffner, M., & Macintyre, A. (2010). Tax compliance, tax morale, and governance quality. In: J. Alm, J. Martinez-Vazquez & B. Torgler (Eds.), *Developing alternative frameworks for explaining tax compliance* (pp. 141-173). London: Routledge.
- Torgler, B., & Schneider, F. (2009). The impact of tax morale and institutional quality on the shadow economy. *Journal of Economic Psychology*, 30(2), 228-245.
- Van de Mortel, E. (2002). *An Institutional Approach to Transition Processes, Hants*. UK: Ashgate.
- Welter, F. (2012). All you need is trust? A critical review of the trust and entrepreneurship literature. *International Small Business Journal*, 30(3), 193-212.
- Wenzel, M. (2005). Motivation or rationalisation? Causal relations between ethics, norms and tax compliance. *Journal of Economic Psychology*, 26(4), 491-508.
- Williamson, O. (2000). New institutional economics. *Journal of Economic Literature*, 38(3), 595-613.
- Yitzhaki, S. (1974). A note on income tax evasion: a theoretical analysis. *Journal of Public Economics*, 3(2), 201-202.
- Žukauskas, V. (2015) (Ed.). *Shadow economies in the Baltic Region*. Vilnius: Lithuanian Free Market Institute.

3. nodaļā izmantotie avoti

Sarmīte Rozentāle, Iveta Druva-Druvaskalne. Lauku telpas dzīvotspēja

- Ackerman, F., Heinzerling, L. (2004). *Priceless: On Knowing the Price of Everything and the Value of Nothing*. New York: The New Press, pp. 277. ISBN-13: 978-1565849815 ISBN-10: 1565849817.
- Anderson, H. (2018). Non-market valuation in transportation: Some reflections, Cost Benefit Analysis (CBA) Workshop of International Transport Forum, Stockholm, April 25. Izgūts no <https://docs.google.com/forms/d/e/1FAIpQLSf4muXT05yya7EDceJhzvr5g4ViuqT0ozd-VoQQDmN5emHt7A/viewform>
- Bandura, A. (1977). *Social learning theory*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Barnes, C., Mercer, G. (2006). *Independent futures. Creating user-led disability services in a disabling society*. Bristol: Policy, pp. 223.
- Bartelmus, P. (2013). The future we want: Green growth or sustainable development? *Environmental Development*, 7, 165-170.
- Bārda, E. (1939). Nesīsim daiļumu lauku sētās. *Latvijas Kareivis*, 1939. g. 24. augusts.
- Bengs, C., Schmidt-Thome, K. (Eds.) (2005). *Urban-Rural Relations in Europe*. ESPON 1.1.2 Final Report. Helsinki, Helsinki University of Technology. Izgūts no <https://www.espon.eu/programme/projects/espon-2006/thematic-projects/urban-rural-relations-europe>
- Bina, O. (2013). The Green Economy and Sustainable Development: An Uneasy Balance? *Environment and Planning C: Government and Policy*, 31, 1023-1047. Izgūts no <http://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1068/c1310j>
- Blohmke, J., Kemp, R., Türkeli, S. (2016). Disentangling the causal structure behind environmental regulation. *Technological Forecasting and Social Change*, 103(C), 174-190.

- Budberga, Z., Krieviņa, A., Leimane, A., Lismanis, A., Šķinķis, P., Miglavs, A. Vilka, I. (2012). *Latvijas lauku telpas attīstība un tās iespējamie nākotnes scenāriji: informatīvs materiāls diskusijām: kādiem būt Latvijas laukiem*. Latvijas Lauku konsultāciju un izglītības centrs, Ozolnieki. Izgūts no http://www.laukutikls.lv/sites/laukutikls.lv/files/informativie_materiali/latvijaslaukutelpasattistibauntasiespejamienakotnesscenarijipetijumslr.pdf
- Ciegis, R., Dilius, A., Mikalauskiene, A. (2015). Evaluation of Economic Growth in terms of sustainability. *Transformations in Business and Economics*, 14(1),105-125.
- Cimdiņa, A., Raubiško (sast.) (2012). *Dzīve, attīstība, labbūtība Latvijas laukos*. Rīga: Zinātne. Izgūts no <https://dspace.lu.lv/dspace/handle/7/1324>
- Cimdiņš, R. (2015). *Teritoriju sociālais potenciāls: novērtēšanas iespējas un nozīme attīstības plānošanā*. Promocijas darbs. Rīga: LU, ĢZZF, 152 lpp. Izgūts no <https://dspace.lu.lv/dspace/handle/7/31337>
- Cresswell, T. (2004). *Place: A Short Introduction (Short Introductions to Geography)*. John Wiley & Sons, Oxford, UK.
- Cristelli, M., Gabrielli, A., Tacchella, A., Caldarelli, G., Pietronero, L. (2013). *Measuring the Intangibles: A Metrics for the Economic Complexity of Countries and Products*. Izgūts no <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0070726>
- CSP (2017). *CSP uzsāk iedzīvotāju aptauju par ārējo migrāciju*. Izgūts no <http://www.csb.gov.lv/notikumi/csp-uzsak-iedzivotaju-aptauju-par-arejo-migraciju-47088.html>
- CSP (2018). *Pastāvīgo iedzīvotāju skaits pēc dzīvesvietas gada sākumā*. Izgūts no http://data.csb.gov.lv/pxweb/lv/Sociala/Sociala__ikgad__iedz__riga/?tablelist=true&rxid=cdbc978c-22b0-416a-aacc-aa650d3e2ce0
- DAP (2013). *Latvijas daba. Īpaši aizsargājamās dabas teritorijas*. Izgūts no http://www.varam.gov.lv/lat/publ/publikacijas/dabas_aizsardzibas_joma/
- DAP (2018). *Latvijas īpaši aizsargājamās dabas teritorijas*. Izgūts no <https://www.daba.gov.lv/public/lat/iadt/>
- EKOSOC-LV (2015). *Mājsaimniecību aptaujas “Dzīves kvalitāte, vietas un vides apziņa, saimniekošana īpaši aizsargājamā dabas teritorijā” rezultāti*. Semināra prezentācija. Npublicēts materiāls.
- EKOSOC-LV (2018). *Viedas attīstības indeksa dati*. Npublicēts materiāls.
- Eņiņš, G. (2017). *Koki mājas nepamet*. Rīga: Latvijas Mediji.
- EUROSTAT (2018). *Rural areas*. Izgūts no http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Statistics_on_rural_areas_in_the_EU
- Freeman, M, Herriges, J. A., Kling, C. L. (2014). *The Measurement of Environmental and Resource Values: Theory and Methods*. 3rd ed. Editorial Advisers for RFF Press Walter A. Rosenbaum, University of Florida Jeffrey K. Stine, Smithsonian Institution.
- Gramzow, A. Petrick, M. (2006). Public goods and rural development in Poland. Floriańczyk, Z., Czapiewski, K. (Eds.). Endogenous factors stimulating rural development, Rural areas and development. *European Rural Development Network (ERDN)*, 4, 7-31.
- Grigsby, W. J. (2001). Community vitality: Some conceptual considerations, *Rural Development*, No. 6. The Pennsylvania State University. Izgūts no <https://aese.psu.edu/nercrd/publications/rdp/rdp6.pdf>
- Grizans, J. (2009). *Urban Issues and Solutions in the Context of Sustainable Development: Working Paper*. Esbjerg: Department of Environmental and Business Economics University of Southern Denmark.
- Grumolte-Lerhe, I., Avotniece, Z., Beizītere, I., Valtensbergs, V. (2017). *Lauksaimniecībā izmantojamās zemes tirdzniecības ierobežojumi Eiropā un tirgus situācija Latvijā*. Rīga: LR Saeima. Izgūts no http://www.saeima.lv/petijumi/LIZ_tirdzniecibas_ierobejojumi_24102017.pdf
- Ingold, T. (2000). *The Perception of the Environment: Essays on Livelihood, Dwelling and Skill*. Routledge.
- Klepers, A., Druva-Druvaskalne, I. (2017). *Viensēta un ainavas kvalitāte dabas daudzveidības kontekstā*. Pētījums projekta “Ainavas runā” ietvaros. Izgūts no https://www.ainavasruna.lv/uploads/editor/Ainavas_runa_Petijums_vienseta_ainava_ViA_2017_final.pdf
- Krūmiņš, G. (2014). *Latvijas lauku telpas attīstība vēsturiskā skatījumā*. Izgūts no http://www.lza.lv/images/stories/EKOSOCLV/5_G_Krumins_Latvijas_lauku_telpas_attistiba_vesturisks_skatijums.pdf
- Krūmiņš, G. (red.) (2016). *Ieskats Latvijas vēstures svarīgākajos jautājumos*. Rīga: Valsts kanceleja. Izgūts no https://www.mk.gov.lv/sites/default/files/editor/lv_vesture100gadei.pdf
- Krūmiņš, J., Krišjāne, Z. (2016). Demogrāfiskā attīstība Latvijā: problēmas un izaicinājumi. *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, 70. sēj., Nr. 3, 40.-50. Izgūts no http://www.lza.lv/LZA_VestisA/70_3/6_Juris%20Krumins,%20Zaiga%20Krisjane.pdf

- Küle, L. (2014). Urban–Rural Interactions in Latvian Changing Policy and Practice Context. *European Planning Studies*, 22(4), 758-774.
- LR Saeima (2015). *Administratīvo teritoriju un apdzīvoto vietu likums*. Izgūts no <https://likumi.lv/ta/id/185993-administrativo-teritoriju-un-apdzivoto-vietu-likums/redakcijas-datums/2010/02/15>
- Masten, A. S. (2011). Resilience in children threatened by extreme adversity: Frameworks for research, practice, and translational synergy. *Development and Psychopathology*, 23, 493-506.
- Nikodemus, O., Kļaviņš, M., Krišjāne, Z., Zelčs, V. (red.) (2018). *Latvija. Zeme, daba, tauta, valsts*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 637.-686. lpp.
- OECD (2013). *Rural-urban partnerships: an integrated approach to economic development*. Paris: OECD Publishing, 330 p. Izgūts no https://read.oecd-ilibrary.org/urban-rural-and-regional-development/rural-urban-partnerships_9789264204812-en#page1
- Rivža, B. (red.) (2018). *Zināšanu ekonomika Latvijas lauku un reģionu dzīvotspējai*. Jelgavas tipogrāfija. ISBN 978-9934-8744-0-6
- Rompczyk, E. (2007). *We want sustainable development*. Rīga: aģentūra "DUE". ISBN 978-9984-9948-0-2. Izgūts no http://www.varam.gov.lv/files/text/darb_jomas//book_gribamia.pdf
- Sebre, S., Krūmiņa, I. (2012). "Dzīvesspēks" kā resurss Latvijas laukos *Dzīve, attīstība, labbūtība Latvijas laukos*. Rakstu krājums. Cimdiņa, A., Raubiško, I. (sast.). Rīga: Zinātne, 264 lpp.
- SIA Karšu izdevniecība Jāņa sēta (2017). *Telpisko datu bāze*. Npublicēti dati.
- Scott, K. (2010). Community Vitality from adaptation to transformation. *A report of the Canadian index of wellbeing*. Canadian Council on Social Development. Izgūts no https://uwaterloo.ca/canadian-index-wellbeing/sites/ca.canadian-index-wellbeing/files/uploads/files/encyclopedia_of_quality_of_life_and_well-being_research.pdf
- Sprūde, V. (2017). Ierēdņi bija ļoti apmierināti ar Ulmaņa valdību. 4. septembrī Kārlim Ulmanim aprit 140. *Latvijas Avīze*, 2017. g. 3. septembris. Izgūts no <http://www.la.lv/austrumeiropas-humanakais-diktators/>
- SUSTINNO (2017). *Socioloģiskā aptauja projektā "Latvijas pēckrīzes procesi globālā kontekstā SUSTINNO"*. Rīga: tirgus un sociālo pētījumu centrs "Latvijas Fakti".
- Švānfelds, A. (2017). *Sākusies dabas grāmatvedība Latvijā*. Izgūts no <http://www.aprinkis.lv/sabiedriba/dzive-un-ticiba/item/39693-sakusies-dabas-gramatvediba-latvija>
- UN (2018). *World Urbanization Prospects: The 2018 Revision*. Izgūts no <https://esa.un.org/unpd/wup/DataQuery/>
- VARAM (2018). *Attīstības indekss*. Izgūts no http://www.vraa.gov.lv/lv/analitiska_darbiba/attistibas_indeks/
- Walsh, R. (2011). *Lifestyle and Mental Health*. Doi: 10.1037/a0021769
- WCED (1987). *Our Common Future. World Commission on Environment and Development*. Oxford: Oxford University Press.

Renārs Felcis, Elgars Felcis. Iedzīvotāju attieksmes un uzvedība vides un ekoloģijas problēmu kontekstā

- Beck, U. (2009). *World at Risk*. Cambridge: Polity Press.
- Becker, P. (2014). *Sustainability Science: Managing Risks and Resilience for Sustainable Development*. Oxford: Elsevier.
- Bollier, D. (2014). *Think Like a Commoner. A Short Introduction to the Life of the Commons*. New Society Publishers [Kindle Edition]. ISBN: 9780865717688.
- Bowden, G. (2017). An Environmental Sociology for the Anthropocene. *Canadian Review of Sociology*, 54(1), 48-68.
- Chen, X., Peterson, M., Hull, V., Lu, C., Hong, D., & Liu, J. (2013). How Perceived Exposure to Environmental Harm Influences Environmental Behavior in Urban China. *Ambio*, 42(1), 52-60. Izgūts no <http://www.jstor.org/stable/24708861> (skatīts 20.05.2018.)
- Constanza, R., Low, B. S., Ostrom, E., & Wilson, J. (2001). Ecosystems and human systems: a framework for exploring the linkages. In: R. Constanza, B. S. Low, E. Ostrom, & J. Wilson (Eds.), *Institutions, Ecosystems, and Sustainability* (pp. 3-20). Boca Raton, London, New York, Washington, D. C.: Lewis Publishers.
- Crutzen, P. J. (2002). Geology of mankind. *Nature*, 415(23).
- D'Alisa, G., F. Demaria and G. Kallis (Eds.) (2014). *Degrowth: A Vocabulary for a New Era*. London: Routledge.
- Daly, H. E. and J. Farley (2011). *Ecological Economics. Principles and Applications. 2nd Ed*. Washington: Island Press.

- Dolšak, N. & Ostrom, E. (Eds.) (2003). *The Commons in the New Millennium. Challenges and Adaptations*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.
- Dunlap, R. E., Van Liere, K. D., Mertig, A. G., Jones, R. E. (2000). Measuring Endorsement of the New Ecological Paradigm: A Revised NEP Scale. *Journal of Social Issues*, 56(3), 425-442.
- European Union (2017). *Special Eurobarometer 459 "Climate Change"*. Izgūts no https://ec.europa.eu/clima/sites/clima/files/support/docs/report_2017_en.pdf
- Fazey et al. (2018) Ten essentials for action-oriented and second order energy transitions, transformations and climate change research. *Energy Research & Social Science*, 40, 54-70.
- Felcis, R. (2019). *Promocijas darbs "Privāto meža īpašumu kopīga apsaimniekošana"*. Rīga: Latvijas Universitāte.
- Fleming, D. (2016). *Lean Logic: A Dictionary for the Future and How to Survive It*. Burlington, VT: Chelsea Green Publishing.
- Fletcher, R. & C. Rammelt (2016). Decoupling: A Key Fantasy of the Post-2015 Sustainable Development Agenda. *Globalizations*, 14(3), 450-467.
- Folke, C. (2006). Resilience: The emergence of a perspective for social-ecological systems analyses. *Global Environmental Change*, 16(3), 253-267.
- Foster, J. B., & York, R., Clark, B. (2011). *The Ecological rift: capitalism's war on the earth*. Monthly Review Press.
- Franzen, A. (2003). Environmental Attitudes in International Comparison: An Analysis of the ISSP Surveys 1993 and 2000. *Social Science Quarterly*, 84(2), 297.
- Franzen, A. & Meyer, R. (2010). Environmental Attitudes in Cross-National Perspective: A Multilevel Analysis of the ISSP 1993 and 2000. *European Sociological Review*, 26(2), 219-234.
- Gopel, M. (2016). *The Great Mindshift. How a New Economic Paradigm and Sustainability Transformations go Hand in Hand*. Springer Open. Izgūts no <https://link.springer.com/content/pdf/10.1007%2F978-3-319-43766-8.pdf> (skatīts 20.03.2018.)
- Hannigan, J. (2014). *Environmental Sociology 3rd Edition*. Routledge.
- Hardin, G. (1968). The Tragedy of the Commons. *Science*, 162(3859), 1243-1248.
- Harper, C., & Snowden, M. (2017). *Environment and Society: Human Perspectives on Environmental Issues*, 6th Edition. Routledge.
- IPCC (2014). *Climate Change 2014. Synthesis Report. Summary for Policymakers*. Contribution of Working Groups I, II and III to the Fifth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change [Core Writing Team, R. K. Pachauri and L. A. Meyer (Eds.)]. IPCC, Geneva, Switzerland, 151 pp. Izgūts no www.ipcc.ch/pdf/assessment-report/ar5/syr/AR5_SYR_FINAL_SPM.pdf (skatīts 01.06.2018.)
- IPCC (2018). *Global Warming of 1.5°C. An IPCC Special Report on the impacts of global warming of 1.5°C*. Summary for Policymakers. Izgūts no https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/sites/2/2018/07/SR15_SPM_High_Res.pdf
- ISSP Research Group (2003). *International Social Survey Programme: Environment II - ISSP 2000*. GESIS Data Archive, Cologne. ZA3440 Data file Version 1.0.0. Doi: 10.4232/1.3440
- ISSP Research Group (2012). *International Social Survey Programme: Environment III - ISSP 2010*. GESIS Data Archive, Cologne. ZA5500 Data file Version 2.0.0. Doi: 10.4232/1.11418
- Krastiņš, O. (1998). *Statistika un ekonometrija*. Rīga: LR Centrālās statistikas pārvaldes poligrāfijas nodaļa.
- Latour, B. (2005). *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Marsden, T. (2018). Introduction. The Social Science of Nature: Nature's Passage and Pathways. In: *The Sage Handbook of Nature*. London: SAGE Publications.
- Moore, J. W. (2011). Transcending the metabolic rift: a theory of crises in the capitalist world-ecology. *Journal of Peasant Studies*, 38(1), 1-46.
- O'Neill, D. W., Fanning, A. L., Lamb, W. F., and Steinberger, J. K. (2018). A good life for all within planetary boundaries. *Nature Sustainability*, 1, 88-95. Doi: 10.1038/s41893-018-0021-4
- Ostrom, E. (1990). *Governing the Commons*. Cambridge; New York: Cambridge University Press.
- Ostrom, E. (2011). *Governing the commons: the evolution of institutions for collective action*. Cambridge, New York: Cambridge University Press.
- Ostrom, E. (2012). *The Future of the Commons Beyond Market Failure and Government Regulation*. London: The Institute of Economic Affairs.

- Polanyi, K. (1944). *The Great Transformation. The political and economic origins of our time*. New York: Farrar & Rinehart.
- Raworth, K. (2017). *Doughnut Economics. Seven Ways to Think Like a 21st-Century Economist*. London: Penguin.
- Ripple, W. J. et al. (parakstījuši >15,000 zinātnieku no 184 valstīm) (2017). World Scientists' Warning to Humanity: A Second Notice. *BioScience*, 67(12), 1026-1028. Izgūts no <https://academic.oup.com/bioscience/article/67/12/1026/4605229> (skatīts 08.04.2018.)
- Rockstrom, J. (2017). *The 10 Science 'Must Knows' on Climate Change*. Report for the UNFCCC 23rd Conference of Parties, Bonn. Izgūts no http://futureearth.org/sites/default/files/the_10_science_must_knows_on_climate_change_november_2017.pdf (skatīts 08.04.2018.)
- Rockstrom, J. et al. (2009). Planetary Boundaries: Exploring the Safe Operating Space for Humanity. *Ecology and Society*, 14(2), 32.
- Skene, K. R. (2018). Circles, spirals, pyramids and cubes: why the circular economy cannot work. *Sustainability Science*, 13, 479-492.
- Spaargaren, G., Weenink, D., Lamers, M. (Eds.) (2016). *Practice Theory and Research: Exploring the dynamics of social life*. Routledge.
- Steffen, W., Broadgate, W., Deutsch, L., Gaffney, O. and Ludwig, C. (2015a). The trajectory of the Anthropocene: The Great Acceleration. *Anthropocene Review*, 2(1), 81-98.
- Steffen, W., Richardson, K., Rockström, J., Cornell, S. E., Fetzer, I., Bennett, E. M., Biggs, R., Carpenter, S. R., de Vries, W., de Wit, C. A., Folke, C., Gerten, Heinke, J., Mace, G. M., Persson, L. M., Ramanathan, V., Reyers, B. and Sörlin, S. (2015b). Planetary boundaries: Guiding human development on a changing planet. *Science*, 342(6223).
- Steffen, W., Rockstrom, J., Richardson, K., Lenton, T. M., Folke, C., Liverman, D., Summerhayes C. P., Barnosky, A. D., Cornell, S. E., Crucifix, M., Donges, J. F., Fetzer, I., Lade, S. J., Scheffer, M., Winkelmann, R. and Schellnhuber, H. J. (2018). Trajectories of the Earth System in the Anthropocene. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America (PNAS)*, 115(33), 8252-8259. Izgūts no <https://doi.org/10.1073/pnas.1810141115> (skatīts 19.08.2018.)
- SUSTINNO (2017). *Socioloģiskā aptauja projektā "Latvijas pēckrīzes procesi globālā konteksta SUSTINNO"*. Rīga: tirgus un sociālo pētījumu centrs "Latvijas Fakti".
- The International Social Survey Programme (b.g.). *About ISSP*. Izgūts no: <http://www.issp.org/about-issp/>
- Ward, J. D. et al. (2016). Is Decoupling GDP Growth from Environmental Impact Possible? *PLoS ONE* 11(10): e0164733. Izgūts no <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0164733> (skatīts 20.05.2018.)
- Waters, C. N., Zalasiewicz, J., Summerhayes, C., Barnosky, A. D., Poirier, C., Gałuszka, A., Cearreta, A., Edgeworth, M., Ellis, E. C., Ellis, M., Jeandel, C., Leinfelder, R., McNeill, J. R., Richter, D., Steffen, W., Syvitski, J., Vidas, D., Wagemann, M., Williams, M., Zhisheng, A., Grinevald, J., Odada, E., Oreskes, N., and Wolfe, A. P. (2016). The Anthropocene is functionally and stratigraphically distinct from the Holocene. *Science*, 351(6269).
- Xiao, C., & Dunlap, R. (2007). Validating a Comprehensive Model of Environmental Concern Cross-Nationally: A U.S.-Canadian Comparison. *Social Science Quarterly*, 88(2), 471-493. Izgūts no <http://www.jstor.org/stable/42956305>
- Xiao, C., Dunlap, R. E., Hong, D. (2012). The Nature and Bases of Environmental Concern among Chinese Citizens. *Social science quarterly*, 94(3), 672-690.

4. nodaļā izmantotie avoti

Visvaldis Valtenbergs, Līva Brice. Kolektīvā pašorganizācija sociālo tīklu platformās

- Bocsh, T. (2017). Twitter activism and youth in South Africa: The case of #RhodesMustFall, information. *Communication & Society*, 20(2), 221-232.
- Bruns, A., & Burgess, J. (2012). Researching news discussion on Twitter: New methodologies. *Journalism Studies*, 13(5-6), 801-814.
- Coleman, J. (1988). Social capital in the creation of human capital. *American Journal of Sociology*, 94, 95-120.
- Dalton, R. J., and A. van Sickle. (2005). *The resource, structural, and cultural bases of protest*. Center for the Study of Democracy working paper. Irvine, CA: Center for the Study of Democracy, University of California, Irvine.

- Friedman, D., and D. McAdam (1992). Collective identity and activism: Networks, choices and the life of a social movement. In: Aldo D. Morris and Carol McClurg Mueller (Eds.), *Frontiers in Social Movement Theory*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Gerbaudo, P. (2017). Social media teams as digital vanguards: The question of leadership in the management of key Facebook and Twitter accounts of occupy Wall Street, Indignados and UK Uncut, information. *Communication & Society*, 20(2), 185-202.
- Granovetter, M. (1978). Threshold models of collective behavior. *American Journal of Sociology*, 83, 1420-1443.
- Gurr, T. R. (1970). *Why men rebel*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Halupka, M. (2014). Clicktivism: A systematic heuristic. *Policy & Internet*, 6(2), 115-132.
- Jenkins, H., Ito, M., Boyd, D. (2015). *Participatory Culture in a Networked Era: A Conversation on Youth, Learning, Commerce, and Politics*. Cambridge, UK: Polity Press.
- Karpf, D. (2012). *The moveon effect: The unexpected transformation of American political advocacy*. Oxford: Oxford University Press.
- Kiesler, S., & Sproull, L. (1992). Group decision making and communication technology. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 52, 96-123.
- Kuebler, J. (2011). Overcoming the digital divide: The internet and political mobilization in Egypt and Tunisia. *CyberOrient*, 5(1). Izgūts no <http://www.cyberorient.net/article.do?articleId=6212>
- Lovink, G. (2011). *Networks Without a Cause: A Critique of Social Media*. Cambridge: Polity.
- Neumayer, C., Svensson, J. (2016). Activism and radical politics in the digital age: Towards a typology. *Convergence*, 22(2), 131-146.
- Nozare.lv ziņas (2015). *Latvijā izveidota kolektīvā finansējuma platforma "projektubanka.lv"*. Izgūts no <https://businessnetwork.lv/ievads/nozare-lv-zinas/latvija-izveidota-kolektiva-finansejuma-platforma-projektubanka-lv-34826>
- Olson, M. (1965). *The logic of collective action: Public goods and the theory of groups*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Penney, J., & Dadas, C. (2013). (Re)Tweeting in the service of protest: Digital composition and circulation in the Occupy Wall Street movement. *New Media & Society*, 16(1), 74-90.
- Postmes, T., Brunsting, S. (2002). Collective Action in the Age of the Internet: Mass Communication and Online Mobilization. *Social Science Computer Review*, 20.
- Projektu banka – veiksmīgie projekti* (2018). Izgūts no <https://projektubanka.lv/discover/successful>
- Putnam, R. D. (2000). *Bowling alone: The collapse and revival of American community*. New York: Simon and Schuster.
- Re: Baltica (2012). *Uzsākam nebijušu pētījumu – "Karstie rēķini"! Kas tas ir?* Izgūts no: <https://rebaltica.lv/2012/01/uzsakam-nebijusu-petijumu-karstie-rekini-kas-tas-ir/>
- Rotman, D. et al. (2011). From slacktivism to activism: Participatory culture in the age of social media. In: *CHI'11 Extended Abstracts on Human Factors in Computing Systems* (pp. 819-822). Vancouver, BC: ACM.
- Thorson, K., Driscoll, K., Ekdale, B. (2013). Youtube, Twitter and the occupy movement. *Information, Communication & Society*, 16(3), 421-451.
- Tullock, G. (1971). The paradox of revolution. *Public Choice*, 11, 89-99.
- White, M. (2010). *Clicktivism is ruining leftist activism*. *The Guardian*. Izgūts no <http://www.guardian.co.uk/commentisfree/2010/aug/12/clicktivism-ruining-leftist-activism>
- Van Laer, J. (2011). *Why people protest*. *Doctoral thesis*. Universiteit Antwerpen. Izgūts no <http://hdl.handle.net/10067/897690151162165141>
- Velasquez, A., LaRose, R. (2014). Youth collective activism through social media: The role of collective efficacy. *New Media & Society*, 17(6), 899-918.

Aplūkotās Facebook grupas

Facebook grupa "Rīga-Liepāja; Liepāja-Rīga". Izgūts no <https://www.facebook.com/groups/840988475937147/>

Facebook grupa "Gribu palīdzēt bēgļiem". Izgūts no <https://www.facebook.com/groups/1044267682279709/>

Draugiem.lv domubiedru grupas "Braucam kopā". Izgūts no <https://www.draugiem.lv/groups/rideshare>

Facebook lapa "Tiešā pirkšana". Izgūts no <https://www.facebook.com/tiesapirksana/>

Facebook lapa "Dzīvnieku brīvība". Izgūts no <https://www.facebook.com/DzivniekuBriviba/>

Latvijas Universitātes Akadēmiskais apgāds
Aspazijas bulvāris 5, Rīga, LV-1050
E-pasts: apgads@lu.lv

Iespiests SIA "Latgales druka"

Kolektīvā ziņojuma “Latvija. Pārskats par tautas attīstību 2017./2018. Sabiedriskā labuma radīšana un kolektīvo resursu nosargāšana Latvijā” autori pievēršas svarīgai un Latvijā ārkārtīgi maz pētītai problemātikai par sabiedriskā labuma radīšanu un aizsardzību Latvijā un to ietekmējošiem faktoriem. Balstīts uz politikas zinātnes, psiholoģijas, socioloģijas un ekonomikas zinātnes atziņām, pētījums piedāvā integrētu starpdisciplināru analītisko ietvaru iedzīvotāju attieksmes un rīcības skaidrošanai sociālo dilemmu un sabiedriskā labuma kontekstā. Ziņojums sniedz jaunas zināšanas par sabiedriskā labuma radīšanu un aizsardzību Latvijā, ļaujot izprast to ietekmējošos faktoros un rosinot meklēt risinājumus.

SPPI
Sociālo
un politisko
pētījumu
institūts

ISBN 978-9934-18-435-2

